

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192825

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. 11901/J83M Accession No. 114765

Author जाशी, डॉ. बा.

Title महाती संस्कृति-कारी समस्या 1952

This book should be returned on or before the date
last marked below

A NEW APPROACH TO THE DRAVIDIAN PROBLEM

मन्हाटी संस्कृति कांहीं समस्या

लेखक
शं. बा. जोशी

आ न्त र भा र ती प्र का श न

किंमत पांच रुपये

आन्तर भारती प्रकाशन

: १ :

प्रकाशक

स. ज. भागवत
१२, टिळक रोड, पुणे २.

★

प्रथम आवृत्ति : ११००
२४ डिसेंबर १९५२
सर्व हक्क स्वाधीन

★

मुद्रक

श्री रंगवरेकर
साधना प्रेस, मुंबई ११

डॉ. शंकरराव जोगळेकर एफ्. आर्. सी. एस्. (इंग्लंड)
व सौ माणिकबाई जोगळेकर
आणि

प्रा. धनंजयराव गाडगीळ एम्. ए., एम्. लिट्. (कॅम्ब्रिज)
व सौ. प्रमिलाबाई गाडगीळ
यांस—

लेखक परिचय

आन्तर भारती प्रकाशनाच्या पहिल्या पुस्तकाचे लेखक श्री शंकर बाळदीक्षित जोशी हे कर्नाटकातील एक नाणावलेले संशोधक आहेत. त्यांचा जन्म १८९६ साली गुर्लहोयूर येथे झाला. विद्वत्ता ही विद्यालयीन शिक्षणावर अवलंबून नसते हे श्री जोशी यांच्या चरित्रावरून सहज समजण्यासारखे आहे; कारण त्यांचे शिक्षण कन्नड थर्ड इयर ट्रेन्ड पर्यंतच झाले असून त्यांनी इंग्रजीचे अध्ययन आपले आपणच केले आहे. पण त्यांचा अधिकार आज एवढा मोठा आहे की त्यांची कित्येक पुस्तके मुंबई, कर्नाटक, मद्रास आदि विद्यापीठांनी आपल्या उच्च परीक्षासाठी पाठ्यपुस्तके म्हणून निवडली आहेत. श्री जोशी चिकोडी येथील प्राथमिक शाळेत शिक्षक असताना १९२१ साली असहकारितेची चळवळ झाली व त्यावेळी त्यांनी आपली नोकरी सोडली. पुढे ते धारवाडच्या राष्ट्रीय शाळेत अध्यापन करू लागले. 'कर्मवीर' 'जय कर्नाटक' आदि प्रसिद्ध कन्नड नियतकालिकांच्या संपादकीय विभागात काही दिवस काम केल्यावर त्यांनी धारवाडच्या विद्यारण्य हायस्कूलत (पूर्वीचे व्हिक्टोरिया हायस्कूल) पंधरा वर्षे कन्नड भाषेचे शिक्षक म्हणून काम केले. कन्नड भाषा, देश व समाज याविषयी दीर्घकाल परिश्रमाने संशोधन करून १९३३ ते १९४९ या अवधीत चौदा पंधरा संशोधनात्मक प्रबंध त्यांनी प्रसिद्ध केले आहेत.

लेखकाचे कांहीं प्रमुख प्रबंध

कण्मरेयाद कन्नड—(दृष्टीआड झालेला कर्नाटक) १९३३

महाराष्ट्र मूल—(महाराष्ट्राचे मूल) १९३४

हृदिकारू अथवा कर्णाटद वीरक्षत्रियरू—(कर्नाटकाचे वीरक्षत्रिय) १९३७

कन्नडद नेले—(कर्नाटकाचा पाया) १९३९

कन्नड कते—(कन्नड देशाची कथा) १९४०

यक्षप्रश्ने—(यक्ष-प्रश्न) १९४८

समाजदर्शन—१९४९

निवेदन

धारवाड येथील प्रख्यात कन्नड संशोधक श्री. शं. बा. जोशी यांचे हे पुस्तक आन्तर भारतीचे पहिले प्रकाशन म्हणून महाराष्ट्रीय वाचकांच्या हाती देतांना मला फार आनंद होत आहे. महाराष्ट्र आणि कर्नाटक यांचे भाषिक व सांस्कृतिक संबंध इतके संमिश्र आहेत की या दोनही भाषातील विद्वानांनी आणि संशोधकांनी परस्परभाषाचा अभ्यास केल्याशिवाय कोणताच प्रश्न निर्णायकरीत्या सुटेल असे मला वाटत नाही. एका अर्थाने कर्नाटक व महाराष्ट्र यातील संबंध उलगडावयाचा म्हणजे आर्य-द्राविड संबंधाचाच उलगडा करण्यासारखे आहे. द्राविड संस्कृतीचे मूलस्वरूप काय, तिचा आर्यांच्यावर कोणता परिणाम झाला व आर्य द्राविडामध्ये झालेली देवघेव कोणत्या स्वरूपाची होती हा साराच विषय अद्यापि अनिर्णीत स्थितीत आहे. संशोधकामध्ये विविध तर्क चालू आहेत. 'मोहेंजोदारो'च्या संस्कृतीचे स्वरूप अद्यापि निश्चित झाले नाही. त्यामुळे या क्षेत्रातील कोणाच्याही लेखनाला संपूर्ण मान्यता मिळणे स्वभावतःच कठिण आहे. श्री. शं. बा. जोशी यांनी आर्य-द्राविड समस्येचा उलगडा करण्यासाठी कित्येक वर्षे चिंतन चालविले आहे. त्याच्या-जवळ अशा संशोधनाला लागणारी प्रतिभाशक्ति फार मोठ्या प्रमाणांत आहे. बारीक बारीक पुराव्याचे दुवे गोळा करण्यासाठी त्यांनी वर्षानुवर्षे कष्ट घेतले आहेत. प्रस्तुत ग्रंथात त्याच्या दीडदोन तपाचे फलित सामावलेले असल्यामुळे सामाजिक संशोधनाची आवड असलेल्या अभ्यासु वाचकाना हा ग्रंथ अतिशय मनोरंजक आणि विचारप्रेरक भासल्याशिवाय राहाणार नाही.

पू. साने गुरुजी यांच्या आन्तर भारतीच्या कार्याला प्रारंभ करताना अशा तऱ्हेचा मौलिक ग्रंथ प्रकाशित करण्याची संधि मिळाल्यामुळे मला फार समाधान वाटत आहे. भारतातील भिन्नभिन्न भाषा-विभागांत जे पांडित्य वा लाल्ख्य निर्माण झालेले आहे त्याचा परस्पराना परिचय करून देणे हे आन्तर भारतीचे मुख्य प्रयोजन आहे. परस्पर परिचयाचा हा प्रारंभ आपल्या निकटवर्ती भाषा-बंधूपासून व्हाव यात विशेष औचित्य आहे. आन्तर भारती संस्थेला कोणत्याही विशिष्ट मताचा प्रचार करण्याची इच्छा नाही. खुद्द

कनॉटकांतहि श्री. शं. बा. जोशी यांच्या संशोधनांतील कित्येक बाबतींत मतभेद बाळगणारी विद्वान मंडळी आहेत. महाराष्ट्रांतहि या विषयाचे अभ्यासक बरेच आहेत. त्या सर्वांना श्री. शं. बा. जोशी यांचीं सारींच विधाने मान्य होतील असें मानता येणार नाहीं. तथापि असल्या विषयांत मतभिन्नता असली म्हणून भिन्नभिन्न अभ्यासकांचें महत्त्व कमी होत नाहीं. उलट, आदराने व सहृदयतेने भिन्न मतांचाहि अभ्यास करण्याची प्रवृत्ति वाढली पाहिजे. सत्याची प्राप्ति व्हावयाची असेल तर सहिष्णुतेची जोपासना झाली पाहिजे. निर्भयतेनें सत्य—संशोधन चालू राहावें असें वाटत असेल तर अप्रिय अथवा पूर्वग्रहाना धक्का देणाऱ्या विचारांचेंहि कौतुकानें स्वागत करण्याची शक्ति समाजांत वाढविली पाहिजे. आन्तरभारतीच्या कल्पनेमध्ये ही सहिष्णुता प्रधान मानलेली आहे. त्या वृत्तीनेंच ह्या ग्रंथाचें मी मनःपूर्वक स्वागत करीत आहे. महाराष्ट्रीय वाचकहि या स्वागतात मोकळ्या मनानें सहभागी होतील यात मला शंका नाहीं.

स. ज. भागवत

संचालक, आन्तर भारती

अनुक्रम

योगायोग	आठ
पीठिका	११
१ महाराष्ट्राचे मूळ नांव : मन्हाट की महाराष्ट्र ?	१७
२ स्थलनामों आणि समाजेतिहास	३२
३ हे ' मरहटे ' कोण ?	५२
४ जुळीं भावंडे : मरहटे आणि कानडे	६८
५ भाषिक पुरावा	८४
६ देवदेवता	१११
७ धर्मपंथ	१५०
८ उपसंहार	१९५
सूचि	२१७—२२४

योगयोग

सुमारें अठरा वर्षे झालीं; पुण्याच्या केसरीत एका चर्चेचा गोषवारा दिला होता. भा. इ. संशोधक मंडळात झालेली ती एक खासगी चर्चा होती. माझे मित्र श्री ग. ह. खरे यांनी तो योग जमवून आणला होता. त्या चर्चेत श्री द. वि. आपटे यांजसारख्या कानडी जाणणाऱ्या विद्वानांनी, 'या दिशेने मराठीचे बरेच प्रश्न सुटणे शक्य आहे,' असे आपले मत व्यक्त केले; काहीना माझ्या विचारात काहीच तथ्य वाटले नाही.

महाराष्ट्रातील विचारवंतांच्या प्रतिक्रिया जाणण्याकरिता केसरीतील हा लेख काहीना पाठविला. प्रो. वा. म. जोशी यांनी आपण या विषयाचे तज्ज्ञ नसल्याचें कळविले; पण "आपले कात्रण येण्यापूर्वीच केसरीतील हा भाग निराळा काढून जपून ठेवला आहे. आपल्यात स्वतंत्रपणे विचार करणारे फारच थोडे आहेत, या दृष्टीने आपला लेख मला उद्बोधक वाटला," असेंहि त्यांनी पुढें लिहिलें होतें. श्री. वाग्भट नारायण देशपांडे, प्रो. कुलकर्णी, प्रो. बनहट्टी, श्री. ना. गो. चापेकर यांनी आपले बरेच अनुकूल अभिप्राय कळविले; महामहोपाध्याय श्री. काणे व श्री. या. मा. काळे यांनी आपले प्रतिकूल मत असल्याचें लिहिलें. त्या सुमारास प्रसिद्ध झालेल्या महाराष्ट्र शब्द कोशाच्या प्रस्तावनेत (भाग ३) केसरीतील या लेखाचा उल्लेख केला आहे.

पुढें आचार्य स. ज. भागवताच्या परिचयाचा योग लाभला तो न लाभता तर, माझे विचार इतक्या विस्तारानें महाराष्ट्रपुढें माडणें मला शक्य झालेच नसतें. त्यांच्या प्रेमाच्या आग्रहामुळे पुण्याच्या नवभारत मासिकातून याविषयी लिहिण्याचें घाडस मीं केले. जिज्ञासेनें कांहीं वाचन करित असता, मनांत कांहीं शंका वारंवार डोकावूं लागल्या. स्वतःच्या समाधानाकरितां शंकानिरसनासाठीं केलेला हा थोडाफार प्रयत्न आहे. या प्रकारच्या अभ्यासाला आवश्यक अशी पटीक विद्वत्ता मजजवळ नाही. शास्त्रीय पद्धतीची माहिती नाही. स्वतःपुरत्या जरूरीच्या ग्रथसंग्रहाची तर राहोच पण सार्वजनिक ग्रंथालयाची अनुकूलतासुद्धा मोठ्या मुष्किलीची. अशा अननुकूल परिस्थितीतील अदीक्षिताच्या प्रयत्नांत पदोपदीं उणीवा न दिसल्या तरच आश्चर्य !

श्री धनंजयराव गाडगीळ यांची आपल्या सांस्कृतिक इतिहासाविषयीची आस्था, त्याची मूलगामी तैलबुद्धि व सूक्ष्म विचारपद्धति महाराष्ट्राच्या पूर्ण परिचयाची आहे. फेरतपासणीकरितां, माझे विचार मी बऱ्याच वेळा त्याच्यापुढें मांडीत असे. त्याच्या टीकेचा व सूचनाचा फायदा पुष्कळच झाला आहे.

यापूर्वी त्यांनीं हि माझे विचार एकवार टाचणरूपानें तरी लिहून काढण्यास सांगितलें होतें. तशी दोन तीन टाचणें लिहून मीं त्यांजकडे दिलीं. त्यातील 'अडका' हे एक टाचण साहित्यपत्रकेंत बऱ्याच दिवसानंतर प्रसिद्ध झाले. पण त्यावर एकानीं कडाडून टीका केली. 'अडका' (सुपारी) एकेकाळी कवडीप्रमाणें 'किंचित् व्यावहारिक द्रव्य' म्हणून वापरलें जात होतें, हें माझें म्हणणें साफ खोटे आहे असे त्यांनी प्रतिपादिलें. त्यावेळी महानुभाव साहित्य पुरेसे उपलब्ध नव्हते. अलीकडे प्रा. तुळपुळे यानी महानुभावकालीन सामाजिक स्थितीविषयी काही लेख परिश्रम-पूर्वक लिहून 'नवभारतात' प्रसिद्ध केले आहेत. त्यात सुपारी ही त्यावेळी नाण्याप्रमाणे उपयोगात होती, असे साधार नमूद केले आहे. अशा रीतीने मराठी व कानडी भाषेंतील कांहीं आधारावरून केलेल्या माझ्या तर्कांला दुसरा पुरावा मिळून तो खरा ठरला.

पण तेव्हा माझी टाचणें प्रसिद्ध होण्याचे तसेच राहून गेलें. आचार्य भागवताच्या प्रेरणेशिवाय माझे सर्व विचार मनातल्या मनातच विरून गेले असते.

ही माझी टिपणें पुस्तकरूपानें छापलीं जातील अशी कल्पनाहि नव्हती; यामुळें काही ठिकाणी द्विरुक्ति-दोष राहून गेला आहे. यातील काही लेख नवभारतात यापूर्वी आले आहेत, मुंबईच्या धनुर्धारीच्या दिवाळी अंकांत एक प्रसिद्ध झाला आहे. त्या टिपणात काहीं थोडी नवीन भर घालून त्याचें संकलन आज पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होत आहे.

मोत्याकरिता सागराच्या तळाशी बुडी घेणाऱ्या पाणबुड्याची आठवण मला वारंवार होत असते. सागराच्या पोटात शिरून हाती लागतील त्या शिपा वैगैरे घेऊन तो वर येतो, आपल्या दृष्टीने त्याची चाळणी करून बरे वाटलेले मोर्ती लोकापुढें माडतो. ते सर्व तितकेच पाणीदार व बहुमोल असणें

असंभवनीय आहे. तरी पण रत्नपारख्यानी त्यात एखादा तरी दाणा मोलाचा आहे असे ठरविले तर त्यात त्याच्या सर्व श्रमाचे चीज होणार असते. त्यात काहीच हाती न लागण्याची भीतिहि पण थोडी थोडकी नाही. हा सर्व योगायोग आहे. प्रयत्न करणे आपले कर्तव्य. योग्यता ठरविणे सत्यान्वेषी परीक्षकाचे कार्य.

एका अखिल भारतीय समस्येची चर्चा करणाऱ्या या पुस्तकाला पू. साने गुरुजींच्या 'आन्तर भारती प्रकाशनात' स्थान मिळाल्याबद्दल समाधान वाटते. पूर्वसूरींच्या परिश्रमाचे साहाय्य मिळाले नसते तर मी काहीच लिहू शकलो नसतो. हस्तलिखित तयार करण्याचे कामी तरुण मित्र श्री माधवराव पंचनदीकर B A., श्री वसंतराव निगवेकर B Sc व श्री मा. द. खाडिलकर यांनी मदत केली. श्री श्रीपादराव जोशी यांनी भाषाशुद्धीच्या दृष्टीने काही सूचना केल्या. डॉ. रा. ना. दाडेकर यांनी वेळात वेळ काढून हस्तलिखित एक-वार वाचून काढले व काही बहुमोल सूचना केल्या. श्री वसंत बापट यांनी मनावर घेतले नसते तर शैलीतील बोजडपणा कमी झाला नसता. प्रा. वि. म. बेडेकर यांनी 'नवभारतात' लिहिण्यास उत्तेजन दिले. साधना प्रेसने छपाईच्या कामी घेतलेले श्रम मीच जाणू शकतो. योजनेमध्ये अहं-कर्तृत्वाचा अनुभव येतो; योगायोगात 'मी' चे निमित्तमात्रत्व कळून येते.

साधनकेरे, }
धा र वा ड }

शंकर बाळदीक्षित जोशी

पीठिका

मन्हाटी संस्कृतीचा सागोपाग व आमूलाग्र अभ्यास आजहि पुरा झालेला नाही. पुष्कळ विद्वानांनी परिश्रमपूर्वक संशोधन केले असले तरी बरेचसे प्रश्न अजूनहि अनिर्णीत आहेत. या प्रबंधात त्यापैकी काही प्रश्नाची चर्चा केलेली आहे; तीहि निर्णयात्मक बुद्धीने नव्हे. अनिर्णीत समस्याविषयी अधिक संशोधन व्हावे या हेतूने काही विचार ग्रथित केले आहेत एवढेच.

प्रबंधाच्या नावात 'मराठी' या संज्ञेऐवजी 'मन्हाटी' अशी संज्ञा साक्षेपाने वापरली आहे. याचे कारण असे आहे की यातील समस्याची चर्चा बहुशः 'मन्हाटी'चे 'मराठी' असे रूप होण्यापूर्वीच्या काळाच्या म्हणजेच, हळेबीड देवगिरी यादवाच्या काळाच्या सदर्भाने केलेली आहे. मुसलमानी संघर्षापासून आजतागायतच्या प्रश्नाचा अंतर्भाव 'मराठी'मध्ये होतो. अर्थात् हे केवळ विवेचनाच्या सोयीसाठी.

समस्या

मन्हाटी संस्कृतीच्या अभ्यासात अनेक प्रश्नाचा उलगडा आज झालेला नाही. या देशाचे नाव, येथील शकडो ग्रामनाम, येथील भिन्न भिन्न जन व त्याचे वाशिक संबध, त्याच्या भाषेची जडण घडण, त्याची दैवते व चालीरीती असे नानाविध प्रश्न आहेत. पण वास्तविक हीं सर्व एकाच समस्येचीं उपांगे आहेत. ही समस्या मन्हाटी संस्कृतीपुरतीच मर्यादित नसून तिची व्याप्ति भारतीय संस्कृतीच्या अतिप्राचीन थरापर्यंत पोचणारी आहे. ही समस्या 'द्राविड प्रभाव' म्हणून विद्वानात ओळखली जाते. भारतीय संस्कृति-संगम म्हणजे आर्य व द्रविड यांच्यातील देवाणघेवाण हे सर्वमान्य आहे. पण हे द्रविड म्हणजे कोण व वेदकाली यांना काय नांव होतें, यांचा व आर्यांचा संबध कशा प्रकारचा होता यासंबंधी निश्चित विवेचन क्वचितच केलेले आढळतें. या प्रबंधांत या दृष्टीने स्थूल विचार केलेला असून काही संभाव्य उत्तरे सूचित केलेले आहेत.

दिशाभूल

आर्यावर्तातील प्रत्येक भाषेत या ना त्या प्रमाणात द्राविड अंश आहेच असें सर्व संशोधकांना आढळले आहे. प्राताप्रांतातील ग्रामनामावरहि द्राविडाचा प्रभाव आहे असें निदर्शनास आले आहे. आज, कानडी, तेलगु, तमिळ आदि जनांना सरसकट द्राविड ही संज्ञा दिली जाते; आणि द्राविड संस्कृतीची व्याप्ति तमिळ देशापुरतीच मर्यादित मानली जाते. साहजिकच आर्यावर्ताच्या उत्तर सीमेकडील ग्रामनामावर एकाद्या द्राविडवर्गीय भाषेचा प्रभाव आहे असें दर्शविल्यास अनेक विद्वानांना तें मान्य होत नाही. एक तर द्राविडदेशाची मयादा दक्षिणेपुरती असा त्याचा ग्रह असतो आणि दुसरे म्हणजे द्राविड हे असंस्कृत अतएव आर्योपेक्षा हीन अशीहि त्याची भावना असते. हे पूर्वग्रह संशोधनाला बाधक ठरले आहेत. मादेंजोदारो व हरपाच्या उत्खननानंतर बरोबर विरुद्धहि प्रतिक्रिया झाली आणि संस्कृतीतील सारे सुवर्ण द्राविडापासून घेतलेले आहे असाहि अत्याग्रह कोणी धरला. या उभयविध भ्रमाचा निरास होईल त्यावेळीं एतत्संबंधा प्रश्नावर अधिक प्रकाश पडेल.

वेदकाळापूर्वी द्राविडाची श्रेष्ठ दर्जाची नागर संस्कृति अस्तित्वात असेल तर तत्कालीन साहित्यहि का उपलब्ध होऊं नये अशी शंका पुष्कळाना येते. तत्कालीन लिखित साहित्य आज उपलब्ध नाही हे खरे. क्षणभर असें समजू या कीं त्यावेळी साहित्याची निर्मिति झाली नाही. पण एवढ्याने त्यांच्या नागरिक गुणाना किंवा संस्कृतीला बाध येतो असें मानण्याचें कारण नाही. या उलट आर्यांचें प्राचीन साहित्य भरपूर उपलब्ध असलें तरी नगरसंस्कृतीशीं त्याची तोंडओळखहि नव्हती असे संशोधकाचें मत आहे. पुर किंवा पूर हे आर्येतरांचें वसतिस्थान. आर्यांच्या विजिगीषु नेत्याला—इद्राला पुरंदर, पुग्न, अशीं नावें आहेत. यावरून पूरुजन (यदु-तुर्वसूचे बाधव) आर्यविरोधी वर्गातील म्हणजे तथाकथित द्राविड वर्गातील असावेत असा तर्क करण्यास जागा आहे.

यदु-तुर्वसूचे धागेदोरे

यदु-तुर्वसु हे आर्येतर असावेत किंवा दुसऱ्या शब्दांत पत्तिजन असावेत या तर्कामागे पुढील कारणपरंपरा आहे.

(१) प्राचीनकाळीं साहित्यात सार्थ किंवा प्रतीकात्मक नावें पुष्कळानीं योजिल्लीं आहेत. विशेषतः वेद-व्यासानी. वेदातहि अज्ञः (मँदपाळ), शिशुः (अश्वपाल) वगैरे उदाहरणें आहेत. याच पद्धतीनें यदु-तुर्वसु, पूरू हीं नावें अर्थयुक्त असणें शक्य आहे. या नावाच्या ध्वन्यर्थाचा उपयोग या जनांचें पूर्वोत्तर चरित्र जाणण्यास का करूं नये ?

(२) यदु-तुर्वसूंचीं नावें ऋग्वेदात पुनःपुन्हा येतात. त्याच्या वंशा-वळीवरून पाहाता या देशात त्याची वसणूक वेदपूर्वकाळापासून होती असें दिसतें. यामुळे त्याच्या पूर्वजाचा व आर्यांचा संबंध ऋग्वेदकाळापूर्वी म्हणजे मोहेजोदारांच्या काळात आला असावा असा तर्क करता येतो. यदु-तुर्वसु व आर्य यांच्या संघर्षाची तीव्रता कालांतरानें कमी होत गेली. ऋग्वेदकाळीं त्यातील एक गट आर्यपक्षीय झालेला आढळतो. हें संस्कृति-संगमाच्या तत्त्वास धरूनच झालें. ऋग्वेदात काहीं यदु-तुर्वश आणि पूरू इंद्राचे मित्र आहेत तर काहीं त्याच्या शत्रूच्या-शंभराच्या पक्षाचे आहेत.

(३) ऋग्वेदात ' मृध्नवाचा ' हें विशेषण आर्यशत्रूंना लावण्यात येतें. एके ठिकाणीं पूरूनाहि तें बहाल केलेले आहे. (VII 18 13). शतपथ ब्राह्मणात (VII 8 1.14) पूरूना असुर, राक्षस असेंहि म्हटलें आहे. ऋग्वेदातील पूरूविषयक एका उल्लेखाच्या विवरणासाठी हे शब्द योजले आहेत हे विशेष.

(४) ऋषि आणि मुनि हे शब्द आपण समानार्थी मानतो. पण संशोधनाची सूक्ष्म दृष्टि ठेवल्यास या दोन शब्दांच्या अर्थात भेद आहे असें दिसेल. वेदात प्रमुख आहेत तीं ऋषींची नावें; मुनींचीं नव्हत. या शब्दांचा अर्थ समान मानल्यानें दोन भिन्न परंपरांचा पूर्वकालीन भेद पुढें मिटून गेला असें म्हणता येईल. मुळात ऋषि व मुनि हे दोन भिन्न वर्ग असावेत. ऋषि सामान्यतः विवाहित गृहस्थाश्रमी असत. यज्ञसंस्थेचे अध्वर्यु गृहसंस्थेस उचलून घरणारे असावेत हे स्वाभाविक आहे. पण मुनि विरामी, संन्यासमार्गी दिसतात. ऋग्वेदात मुनींचा दोनदाच उल्लेख आहे. ते जटाधारी असत. श्रमणाचा उल्लेख वेदात नसला तरी बृहदारण्यात आहे. पुढील काळी श्रमण (संन्यासी) प्रामुख्यानें अवैदिकांतच दिसतात. जैनात संन्यासी मुनींची

परंपरा अखंड चालू आहे. निरीश्वर सांख्याचा कपिलमुनि (सिद्धानां कपिलो मुनिः) योगमार्गी संन्यासी दिसतो. सांख्य व योग या दोन्ही मतांत भिन्नता नाही असे गीता सांगते. मुळात संन्यासमार्गी यतिपंथ हा वैदिक परंपरेतील नव्हे असे मानणाऱ्या पक्षास गीतेने दिलेला हा दुजोरा आहे. सिद्धानां कपिलो मुनिः या गीतेतील वाक्यावरून दुसरीहि एक गोष्ट ध्वनित होते. सिद्ध पंथातील अर्हतास मुनि संज्ञा असावी. सिद्धपंथांत हटयोगी व राजयोगी यांचा समावेश होतो. जैन व बौद्धात अनेक विख्यात सिद्ध झाले आहेत. महाराष्ट्रात ८४ सिद्ध व ६४ योगिनी यांचा पंथ जिवंत होता असे तत्त्वसार वगैरे ग्रंथावरून दिसते. या वर्गाची वागणूक लोकविलक्षण असे, विक्षिप्त असे हे पुरातन काळापासून प्रसिद्ध आहे. ऐतश मुनींचे प्रलाप ऐतरेय ब्राह्मणात वर्णिलेले आहेत. वज्रयान बौद्ध पंथातून उगम पावलेल्या सिद्धपरंपरेचे लोण महाराष्ट्र-कर्णाटकापर्यंतहि येऊन पोचले. या पंथाचे दक्षिणेतील पर्याय म्हणजे वीरशैव, महानुभाव व वारकरी पंथ होत. वीरशैवाप्रमाणे जैनात पुरातन त्रैसष्ट शलाकापुरुष आहेत. कर्णाट-मन्हाटतील तिरसष्टी किंवा तिरसट या रूढ वाक्प्रचाराचा संबंध या विलक्षण त्रैसष्ट मुनींशी तर नसेल ना ? वेदकालीन मुनींचीं मलिन प्रावर्णे जैनातील 'मलधारण' रुढीची आठवण करून देतात.

मुनि आणि सिद्ध हे मुळात अवैदिक परंपरेतील असावे. पुढे ते जैन व बौद्ध पंथांत विशेषेकरून दिसतात. पण काहीं समन्वयवादी गुणग्राही वैदिक ऋषि संन्यासमार्गासहि, त्यातील ग्राह्य ते स्वीकारून, आत्ममात् करू लागलेले दिसतात. उदाहरणार्थ याज्ञवल्क्य. आदर्श जीवनाविषयी कालिदासाचा दंडक 'वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुयजाम्' असा आहे. अंतकाळ समीप आल्यावर संसाराचा मोह सोडून परिव्रज्या ध्यावयाच्या एका परंपरेचाच येथे पडसाद आहे. निदान अंतकाळीं मोक्षासाठी 'आतुरसन्यास' घेण्याची रूढि स्मार्त परंपरेत स्रष्ट सत्तर वर्षांपूर्वीपर्यंत सर्रास चालू होती.

आरंभी वैदिकांना मुनिपंथ—संन्यासमार्ग तितका मान्य नव्हता. इंद्राने यतींचा संहार केल्याचे प्रसिद्धच आहे. ययातीचा बडील बंधु 'यति' होता. शंतनूचा थोरला भाऊ देवापि यति बनला. शंतनूचा ज्येष्ठ पुत्र भीष्म,

ब्रह्मचर्याची निष्ठुर प्रतिज्ञा घेतलेला 'देवव्रत' म्हणून प्रसिद्ध झाला. अशा रीतीची ही अत्रैदिक परंपरा यदूंत होती, हें यदुवंशातील यति, देवापि, देवव्रत वगैरे व्यक्तींच्या उदाहरणावरून आर्येतरातील भीष्मसंन्यासाची रूढि सूचित होते. अजूनहि काही समाजात घरातील ज्येष्ठ पुत्राकडे कुलव्रतें व कुलधर्म पाळण्याची जबाबदारी देण्याची वहिवाट आहे. कर्णाटातील धनगर (कुरुव), कुणबी वगैरे जातींतून घराण्यातील एक व्यक्ति—ज्येष्ठ पुत्र किंवा कोणता तरी एक पुत्र—व्रतस्थ ठेवण्याची, देवाला अर्पण करण्याची रूढि आहे.

(५) महाभारतांतील यदु-तुर्वसु (अंधक-वृष्णि समाज) हे प्रिलस्कींच्या मताप्रमाणे अवैदिक-द्राविडवर्गीय-आहेत. महाभारतातील यदु-तुर्वसु आणि वेदांतील यदु-तुर्वश हे जर अभिन्न असतील तर वेदातील ह्या समाजाला द्राविडवर्गीय म्हणावें लागतें.

(६) चंद्रवंशीय क्षत्रिय म्हणविणारा यदु-तुर्वसूंचा ऐलवंश एका वर्णाचा व ऋषिसमुदाय आणि मानववश दुसऱ्या वर्णाचा असे पार्जिटर याचेहि मत आहे. हा निर्णय प्राचीन पौराणिक परंपरेचा आमूल अभ्यास करून घेतलेला असला तरी श्री पार्जिटर याचा या टिकाणी थोडा गोघळ उडालेला दिसतो. हे दोन्ही वर्ग भिन्नवंशीय आहेत हें पुराणगत पुराव्यावरून स्पष्टच आहे. यदु-तुर्वसु आर्यक्षत्रिय मानले तर ऋषींचा गट आर्येतर ठरेल. पार्जिटरना ही इष्टा-पत्ति वाटली आणि एका दगडात दोन पक्षी मारण्याचें काम त्यानी साधले. पण त्याचा निर्णय भारतीय परंपरेशी सर्वस्वी विरोधी आहे. त्याच्या संशोधनातील परिश्रमाबद्दल आदर बाळगूनहि असे म्हटले पाहिजे की संशोधकाला आवश्यक असलेली समत्व बुद्धि त्यानी ठेवलेली नाही. ब्राह्मण-ब्राह्मणतर वादाच्या भोवऱ्यात ते सापडलेले दिसतात. ब्राह्मण तेवढा लुच्चा हें त्याचें मत. ब्राह्मण वर्ग अनार्य व यदु-तुर्वसु आर्य या त्याच्या विधानामुळे ब्रिटिश अमदानीत जातीय द्वेष वाढण्यालाच काय ती मदत झाली असेल; पण ऐतिहासिक सत्य त्यात तिळमात्र नाही ब्राह्मण मुळात अनार्य असतील तर त्यांच्या संस्कृत-प्रेमाला, गोत्रपरंपरेला, वैदिक निष्ठेला काही अर्थच राहणार नाही. पार्जिटर ज्याना आर्य क्षत्रिय म्हणतात त्या यदु-तुर्वसूंनी मात्र संस्कृत भाषेची विशेष चिंता न करतां काहीं वेगळ्याच परंपरा संवर्धिल्याचें दिसते. गंगा-यमुनातीरीं यदु-तुर्वसूंच्या

संततीने जोपासलेल्या प्राकृतात आढळणाऱ्या ऱ्हस्व ए, ऱ्हस्व ओ आदि आर्येतर भाषावर्गीय उच्चारारवरून यदु-तुर्वसूंची मायबोली संस्कृत नव्हती असेच सिद्ध होते. यदुतुर्वसूंनी संस्कृतचा स्वीकार करण्याचा प्रयत्न केला; पण तो त्यांना साधला नाही. त्या प्रयत्नातून प्राकृतचे पर्याय मात्र निर्माण झाले. या व इतर अनेक आधारावरून यदु-तुर्वसु मुळात आर्येतर असावेत व पुढे आधीकरणांत ते आरिय बनले असावेत असे म्हणणेच क्रमप्राप्त आहे.

एक हानि

आपल्या मनाला एकदा जडलेल्या संवयी पटकन् मोडवत नाहीत. पूर्वग्रह व नाना अभिमान यांच्याहि अडचणी असतातच आणि त्यामुळे आपला सांस्कृतिक इतिहास गुंतागुतीचा होऊन आपण सत्यास मात्र मुक्तो. उदाहरणार्थ : शातवाहनाचे मुख्य घराणे पैठणास आणि कर्णाटकातील बळ्ळारी जिल्हा त्याची मायभूमि असा निश्चित पुरावा मिळाला आहे; शातवाहनांनी स्वतःस कधीहि आंध्र किंवा आंध्रभृत्य म्हणवून घेतलेले नाही; पण पुराणिकानी त्यांना जोडलेली आंध्रभृत्य ही उपाधि अजूनहि आपल्या जिभेला चिकटून आहे. यदु-तुर्वसूविषयी असाच प्रकार झालेला आहे असे मला वाटते.

प्राचीन संस्कृतीचे सम्यक् आकलन झाल्याशिवाय आजच्या समस्यांची उत्तरे सापडणे शक्य नाही. 'To understand the present age, therefore, it is necessary to go back to a considerably earlier time' असे सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञ व साहित्यिक बर्ट्रेड रसेल यांनी म्हटले आहे ते संपूर्णपणे खरे आहे. भाषा, वेष, चालीरीती, दैवते या गोष्टी मानवाच्या अव्यक्त मनाची व्यक्त प्रतीके आहेत. त्याचा उलगडा होण्यासाठी आपल्या संस्कृतीचा तटस्थपणे अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

: १ :

महाराष्ट्राचे मूळ नांव : मन्हाट की महाराष्ट्र ?

अध्यात्मज्ञानापासून आत्मस्वरूपाची जाणीव होते अशी आजपर्यंतची श्रद्धा आहे. पण ऐतिहासिक ज्ञानामुळे होणारे आत्मस्वरूपज्ञान याहूनहि निश्चित आणि वास्तवरूप आहे असे मला वाटते. अध्यात्मज्ञानापासून होणारे आत्मस्वरूपाचे दर्शन हे अव्यक्त स्वरूपाचे आहे. इतिहासापासून होणारा आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार साकार व सगुणरूप आहे. अध्यात्म व्यष्टिरूप आत्म्याचे दर्शन घडविते, तर इतिहास समष्टिरूपाचा साक्षात्कार होण्यास साहाय्य करतो.

नामस्मरणापासून आत्मदर्शन होते, असे अध्यात्मातील अनुभूतिमार्गा-मध्ये (Mysticism) सांगितले जाते. नाम जसे अध्यात्मात महत्त्वाचे आहे, तसे इतिहासात त्या त्या देशाचे 'नाव' हे सुद्धा तेथील जनांच्या आत्मस्वरूपज्ञानास अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे याकरिताच देशाच्या नावातील रहस्य समजून घेणे फार जरूर आहे. जगातील प्रत्येक राष्ट्राच्या कित्येक ऐतिहासिक कांड्यांचा उलगडा त्या त्या राष्ट्राच्या नांवापासून झालेला आपणास दिसून येतो. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्राच्या इतिहासातील पुष्कळशा समस्या त्याच्या नावाचे खरे रहस्य विशद झाल्यासच उलगडणार आहेत; पण दुर्दैवाने अजून महाराष्ट्र किंवा मन्हाट याची उपपत्ति चागली न समजल्यामुळे

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासातील बऱ्याच गुंतागुंती सोडविणे फार मुष्किलीचे झाले आहे.

‘महाराष्ट्र’ शब्द प्राचीन कां नसावा ?

आज तरी अशी समजूत आहे की, ‘महाराष्ट्र’ शब्दच मूळ असून ‘मन्हाट’ किंवा ‘मरहट्ट’ ही पुढे रूढ झालेली नावे आहेत. या सार्वत्रिक समजूतीला काहीच आधार नाही असे नाही; आजच्या बोलीत आणि लेखनात ‘मराठा’ (देश) व ‘मराठी’ (भाषा) असे शब्द उपयोजिले जातात; पण, प्राचीन महानुभाव साहित्यात व ज्ञानेश्वरी वगैरे ग्रंथात तरी हा प्रयोग ‘मन्हाट’ किंवा ‘मरहट्ट’ असाच आढळतो. यामुळे ‘मराठ’चे पूर्वरूप ‘मन्हाट’ किंवा ‘मरहाट’ अथवा ‘मरहट्ट’ असेच ठरते. अशाप्रकारे ‘मराठ’ पेक्षा ‘मन्हाट’ किंवा ‘मरहट्ट’ हीच रूपे प्राचीन आणि शुद्ध आहेत हे निर्विवाद आहे. पण ‘महाराष्ट्र’ हा शब्द यापेक्षाहि अधिक प्राचीन साहित्यात आढळतो. ‘मरहट्टे’ यांचा उल्लेख अपभ्रंश-काव्यत्रयीत (ख्रिस्तशक नववे शतक) आला आहे. कोऊहल कवि तर (काल सुमारे ८०० इ. स.) आषलें काव्य मरहट्ट देशीतच लिहिल्याचे सांगतो. पण महाराष्ट्राचा उल्लेख तत्पूर्वीच्याहि ग्रंथांत आढळतो. यामुळेच ‘महाराष्ट्र’ शब्दापासून ‘मरहट्ट’ ‘मन्हाट’ हा शब्द निष्पन्न झाला असावा, असे आज गृहीत धरले जाते.

‘महाराष्ट्र’ शब्दापासून ‘मरहाट’ शब्द कसा उत्पन्न झाला असावा याविषयी प्राकृत व्याकरणकारानीं तर्काने नियमहि पण सांगून टाकले आहेत. हेमचंद्राच्या प्राकृत व्याकरणात या विषयावर दोन सूत्रे रचलेली आढळतील :—

महाराष्ट्रशब्दे आदेकारस्य अद् भवति । मरहट्टम् । मरहट्टो ॥ ८-१-६९
महाराष्ट्रे ह-रोः ॥ ८-२-११९ ॥ महाराष्ट्रशब्दे हरोर्व्यत्ययो भवति मरहट्टम् ॥

या सूत्राधारे मूळ ‘महाराष्ट्र’ शब्दाचे ‘मरहट्ट’ हे रूप कसे बनले असावे याची कल्पना येणार आहे.

पण ‘महाराष्ट्र’ शब्द पूर्वीचा व मरहट्ट तदनंतरचा असे मानण्यास मला काही अडचणी दिसतात. त्याचे निराकरण झाल्याशिवाय ‘महाराष्ट्र’ हे रूप ‘मरहाट’ पेक्षा प्राचीन असे समजणे सयुक्तिक होणार नाही.

‘महाराष्ट्र’ हा शब्द प्राचीन आहे असें मानण्यानें उत्पन्न होणाऱ्या अडचणी अशाः—

(१) प्राचीन काळीं देशाना जीं नांवां मिळालीं तीं तेथील मूळ वसाहत करणाऱ्या जनावरून, याविषयी आज कोणाचें दुमत नाही. आधीं जन नंतर जनपद. या उलट देशांना नांवां आधीं, नंतर लोकाना असा क्रम मानणें केव्हाहि समंजसपणाचें होणार नाही. प्राचीन देशाना तर तेथील वसाहत केलेल्या मूळ जनावरूनच नावां मिळालेली आहेत. जगांतील सर्व देशात हाच क्रम आढळतो. ‘महाराष्ट्र’ हा जर प्राचीन देश असेल, तर या देशाचें मूळ नाव जनवाचकच असलें पाहिजे. पण ‘महाराष्ट्र’ हा शब्द तर राष्ट्रवाचक आहे हें स्पष्ट आहे. आणि आजपर्यंत—काहीं अपवाद सोडले तर—बऱ्याच विद्वानांनीं ‘महाराष्ट्र’ म्हणजे मोठे राष्ट्र असा अर्थ केलेला आहे.

‘महाराष्ट्र’ हा शब्द जर देशवाचकच असेल तर, आणि हा खिस्ताब्दाहून पूर्वीचा असेल तर, या देशाचें मूळ नाव प्रदश—वाचक असणे शक्य नाही. याकरितां या देशाचें नांव मुळातच ‘महाराष्ट्र’ असें प्रदश—वाचक होतें असें गृहीत धरणें सयुक्तिक होणार नाही.

(२) देशांना जनाशिवाय आणखी कांहीं निराळ्या तऱ्हांनींहि, उदा. चट्टिर्शी लक्षात येणाऱ्या भौगोलिक स्थितीवरून आणि त्याचप्रमाणें, अरण्य, वनस्पति वगैरेवरून नावां पडतात. या नामकरणामागे विशेष चर्चा, विचार वगैरे असण्यापेक्षा बहुजनाना नित्यव्यवहारांत येणाऱ्या प्रत्यक्ष अनुभवाचाच भाग जास्त असतो. पण ‘महाराष्ट्र’ या नांवाविषयी विचार केला तर संबंध देशाच्या विस्ताराची कल्पना येण्याकरिता आधी पाहाणी होऊन मोजमाप केलें गेलें होतें असें गृहीत धरावें लागतें. पण हें प्राचीन काळी असंभाव्य आहे. शिवाय मोजमाप करून महाराष्ट्र असें नांव देण्यापूर्वी या देशाला काहीं तरी दुसरें एक नाव असलें पाहिजे. कारण ‘महाराष्ट्र’ हें नांव येईपर्यंत दुसरें कोणतेंच नांव त्या प्रदेशाला नव्हतें असें मानणे सयुक्तिक होणार नाही. या दृष्टीनेंमुद्धा ‘महाराष्ट्र’ हें नांव आधीचें असें ठरत नाही.

(३) शिवाय ‘महाराष्ट्र’ हें ‘राष्ट्र’ स्वरूपांत फार प्राचीन काळापासून अस्तित्वांत होतें याला दुजोरा देणारे ऐतिहासिक आधार मिळत नाहीत.

‘महाराष्ट्र’ हा शब्द वररुचीच्या प्राकृत व्याकरणात प्रथम आढळतो. वररुचि हा ख्रिस्त शकाच्या आरंभी होऊन गेला असे मानण्यात येते. नंतर ‘महावंसो’ नामक बौद्ध ग्रंथात महाराष्ट्र शब्दाचा उल्लेख येतो. हा ग्रंथ पाचव्या शतकाच्या मध्यात झाला असे मानतात. सहाव्या शतकातील वराहमिहाराच्या ‘बृहत् संहितेत’ ‘महाराष्ट्र’ चे नाव आढळते. पुढे ७ व्या शतकात चादामी चालुक्य राजा दुसरा पुलकेशी याच्या दिग्विजयाचे वर्णन करणाऱ्या ऐहोळे-शिलालेखात ‘महाराष्ट्र’ नाव कोरलेले आढळते.

वररुचीच्या काळापासून आपल्या मोठेपणाने ‘महाराष्ट्र’ अशी ख्याति मिळविलेल्या देशाचे नाव त्यापूर्वीहि कित्येक शतके अस्तित्वात असावे व त्याची कीर्ति आणि महत्त्व सर्व जनतेस कळलेले असावे हे स्पष्ट आहे. पण दुर्दैवाची गोष्ट ही की त्या सुमाराच्या कोणत्याहि ग्रंथात महाराष्ट्राचे नाव ऐतिहासिक संदर्भात कोठेहि आढळत नाही. महाभारताच्या प्राचीन प्रतीत ‘महाराष्ट्र’ नाव नाही. अशोकाच्या शिलालेखातहि महाराष्ट्राचे नाव नाही. गुप्त राजाच्या वेळी महाराष्ट्र या नावाने ओळखला जाणारा प्रदेश काठे अस्तित्वात असल्याचे त्या काळाच्या ऐतिहासिक लेखावरून दिसून येत नाही.

‘महाराष्ट्र’ हे नांव केवळ भाषावाचक

पण राष्ट्र या नात्याने जरी याचे अस्तित्व त्या काळीं मान्य नव्हते, तरी भाषेच्या दृष्टीने याला गौरवस्थान होते हे मात्र निश्चिंत आहे. वररुचीच्या व्याकरणावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते. ‘शेषम् महाराष्ट्रीवत्’ हे सूत्र महाराष्ट्री ही सुप्रसिद्ध भाषा होती याचा स्पष्ट पुरावा होय. तेव्हा राष्ट्र म्हणून जरी महाराष्ट्रीय म्हणविणारे वख्यात नसले, तरी त्याची भाषा चांगलीच प्रसिद्ध होती. सर्व प्राकृताना ही भाषा प्रमाण अशी मानली जात असे. यामुळे भाषेच्या प्रसिद्धीविषयी वादच नाही. ही प्रसिद्ध बोली बोलणारे लोक त्यावेळी होते हे निर्विवाद आहे. पण या लोकांचे जे संस्कृतातील नाव ‘महाराष्ट्र’ ते त्यांना कितपत यथार्थपणे लागू होते याबद्दल शंका आहे.

मूळ नांव ‘महाराष्ट्र’ की ‘मरहट्ट’ ?

‘महाराष्ट्र’ या शब्दावरून बोध होत असल्याप्रमाणे हे लोक जर

अतिविख्यात राष्ट्रचे असते तर त्याचे या नांवाचेच ऐतिहासिक उल्लेख कां मिळूं नयेत असा मुद्दा उत्पन्न होतो. 'राष्ट्रिक' म्हणून मुळात काही जन होते त्याचाच पुढे महासंघ बनला व त्यावरून पुढें राष्ट्रिकाचें 'महाराष्ट्र' बनलें असें एक उत्तर बराल शकेंस देता येईल. पण हें उत्तर समाधानकारक वाटत नाही. कारण राष्ट्रिक हा शब्द जनवाचक असला तरी तो 'आर्य' गणत्या गेलेल्या महाराष्ट्रिकाना लागू पडत नाही. 'राष्ट्रिक' याचा अर्थ काय? तर या देशाचा मूळ रहिवासी. विन्सेट स्मिथ वगैरेंनीं हि अमाच अर्थ केला आहे. 'राष्ट्रिक' म्हणजे या प्रदेशातील मूळ रहिवासी असे ठरल्यास ते आर्येतरांपैकीं एक असावेत असें म्हणावे लागेल. आणि यावरूनच विन्सेट स्मिथ, डॉ. आळतेकर प्रभृति विद्वान् संशोधकांना राष्ट्रिक-राष्ट्रकूट हे आर्येतर (native) कर्णाट जनांपैकी असावेत असें वाटलें असून त्यांनी आपल्या ग्रथात हे आपलें मत नमूद केले आहे.

राष्ट्रिकाचा संबंध राष्ट्रकूटांशी जितका जवळचा असल्याचें ऐतिहासिक पुराव्यावरून दिसते तसा महाराष्ट्रिकाशीं असल्याचें दिसून येत नाही. इतिहासात राष्ट्रकूटांची घराणी अनेक आढळतात; त्याचे अनेक ताम्रपट भिळतात, तसें महाराष्ट्रिक किंवा महाराष्ट्रिक या नांवाचें राजघराणें एकहि अस्तित्वांत असल्याचा ऐतिहासिक पुरावा पुढे आलेला नाही.

भाषेतील वाक्प्रचार व म्हणीतून तत्कालीन जनतेच्या मनोवृत्ति सूक्ष्मपणें ध्वनित होत असतात. 'मारवाडी वृत्ति', 'तेलंगी ब्राह्मण' अशा वाक्प्रचारांतून ऐकूं येणारा व्यंग्य ध्वनि विचारार्ह आहे. एका प्राताबद्दल दुमन्यास काय वाटत असतें हे अशा प्रकारच्या वाक्प्रचारांतून उघड होत असतें. 'गौडबंगाल' या वाक्प्रचारांतून जादूटोणा, चेटूक वगैरे तत्रविद्येबद्दल महाराष्ट्राची भावना चांगल्या प्रकारें व्यक्त होते. कै. इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या लेखात एका टिकाणी असे वाक्य येते : 'कडवा मुसलमान, घिप्पाड रजपूत, राठ कानडी . 'यातील विशेषणे अभ्यसनीय आहेत. त्यातील राठ शब्द येथें विशेष महत्त्वाचा आहे. राठ शब्द 'राष्ट्र' शब्दापासूनच निष्पन्न झाला असावा. याशिवाय दुसरी व्युत्पत्ति दिसत नाही. हें जर खरे असेल तर मराठीं-तील 'राठ' शब्दात व्यंग्यार्थाने सूचित होणारे लोक मराठ्यांहून म्हणजे 'महाराष्ट्रिकाहून' निराळे असले पाहिजेत असे म्हणणें जरूर नाही काय ?

यावरूनहि 'राष्ट्रिक' हे महाराष्ट्रीयानाहून निराळे असावेत असेंच ध्वनित होत आहे. राष्ट्रिक म्हणजे येथील मूळचे (Native) लोक हा अर्थ घेतला तर या लोकांचो संस्कृतेतर दुसरी कोणती तरी प्राचीन भाषा असावी असा साहजिकच तर्क चालतो. हे राष्ट्रिक घरागें कानडी असावे असे डॉ. आळतेकराचे मत आहे.

दक्षिणापथातील देशाची मूळ नावे तद्देशीय लोकावरून आली असली पाहिजेत असे आजपर्यंतच्या संशोधनावरून सिद्ध होत आहे. संस्कृत साहित्यात 'द्रविड' या नावाने उल्लेखिलेल्या लोकांच्या देशाचे मूळ नाव 'तमिळ' हेच असल्याचे आज सर्वमान्य झाले आहे. तमिळ या शब्दाचे संस्कृतीकरण होऊन (दमिळ, द्रामिळ, द्रमिड, द्रविड) त्याची द्रविड आणि द्राविड अशीं दोन रूपे रूढ झालेली आढळतात. इतकेच नव्हे तर 'द्रविड' हाच शब्द मूळ असे समजून पंडितानी त्याचे पुन्हा द्रावडीकरण करण्यास आरंभ केला! आणि अशाप्रकारे द्राविड शब्दापासून बनलेला 'तिरमिड' हा शब्दहि तमिळ साहित्यातच दृष्टोत्पत्तीस येतो !

Tamil was adopted into Sanskrit in early times as Dravida which occurs for example, in the Mahabharat, in Atharvaveda Parishishta and in the Code of Manu Not only has the word thus transliterated survived to us in Sanskrit literature, it even imposed itself on Tamil men of letters who retransliterated it into their own characters as "Tiramida"

(Indian Antiquary 1919 p. 194)

द्रविडाचे तिरमिड झालेले असे एकच उदाहारण नाही. कर्णाटाचे 'करुनाडु' असे जे रूप काही ठिकाणी आढळते तेहि याच प्रकाराचे आणखी एक प्रत्यंतर आहे.

'द्रविड' शब्दच मूळचा अशी लोकसमजूत होण्याचे कारण संस्कृत साहित्याइतके प्राचीन लिखाण दुसऱ्या कोणत्याच भाषेत मिळत नाही हे होय. यामुळे आपल्या देशातील प्राचीन जनांचा व प्रदेशाचा इतिहास समजण्यास संस्कृत ग्रंथ हेच आजचे एकमेव साधन झाले आहे. संस्कृत ग्रंथातील प्राचीनतम उल्लेखानांचे मूळधार समजून आपल्या देशातील इतिहास व संस्कृति जाणण्याचे प्रयत्न सुरू झाले.

पण यांत काही तरी चुकतें आहे याचें प्रत्यंतर पुढें अनेक गोष्टींवरून येऊं लागलें. वेद वगैरे ग्रंथातील सर्व शब्दहि केवळ संस्कृतच आहेत कां अशी शंका विद्वानांच्या मनाला प्रथम चाटून गेली. तुलनात्मक भाषाशास्त्रानें यावर बराच नवीन प्रकाश टाकला व पुष्कळ संस्कृतेतर शब्द वेदात आहेत हे निदर्शनास आणले. या देशातील नाना जनांच्या रंग-रूप-आकाराचा व भाषांचा अभ्यास होऊं लागला तशा नवीन गोष्टी उजेडात येऊं लागल्या. आर्यपूर्व जन येथें काही होते हें सिद्ध झालें. पण त्यांचे साहित्य असें काहीच मिळत नाही. श्रीरामचंद्रास साहाय्य करणारे “मर्कट” ही खरोखर वानरेच असतील काय अशी शंका उद्भवून मर्कट शब्दाची व्युत्पत्ति पाहाण्याची इच्छा काहींना झाली. मर्कट यात ‘झाड’ या अर्थाचा ‘मर’ हा प्राचीन द्रविडवर्गीय शब्द आहे. त्यावरून मर्कट म्हणजे झाडीत राहणारे वनातील जन, तेच वानर असा काहींनीं तर्क केला.

प्राचीन काळी या देशांत संस्कृत भाषेशिवाय दुसऱ्याहि भाषा बोलणारे लोक होते याला संस्कृत ग्रंथातूनच पुष्कळ आधार मिळतात. वेदात दास, पणी वगैरेची नावें येतात. ब्राह्मणादि ग्रंथातून काही जनाविषयी ‘वङ्गाः पक्षिणः’ अशा तऱ्हेची वाक्यें येतात. पक्षी, गरुड, मर्कट, जानुवंत वगैरे प्राण्यासारखीं जनावरांचक नावे संस्कृत साहित्यात मिळतात. असे जनसमूह होते हें जर खरें तर त्याची भाषाहि असलीच पाहिजे हें स्पष्ट आहे.

नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत
कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः ॥

महाभारतातील (शल्यपर्व ४५.१०३) या उल्लेखावरून तेथें जमलेले राजे आपसांत बोलत असलेल्या नाना भाषा कोणत्या याचा काहींच बोध होत नाही !

भारताच्या राजधानींत, केंद्रीय लोकसभेत जमलेले लोक-प्रतिनिधि आपापल्यांत नाना देशभाषा बोलत असले तरी तेथील इतिवृत्त इंग्रजी भाषेतच लिहिलें गेलेले आपण पाहातो. इंग्रजीतील लिखाण तेवढें शिल्क राहून देशभाषेतलें सर्वच नष्ट झाले तर इंग्रजी आधारावरूनच पुढें आजचा इतिहास लिहावा लागेल. अशा स्थितीत ज्या प्रकारच्या चुका गैरसमजामुळें आपल्या

हानून होणें शक्य आहे, तशाच प्रकारच्या चुका, प्राचीन उपलब्ध संस्कृत साहित्यातील उल्लेखावर भिस्त ठेवल्यानें होत आहेत.

कर्णाट हेंच मूळ नाव असें समजून “कर्णाटदेशीयः कर्णदेशं अभूषयत्” (१४.१६५) व ‘कर्णे अटति इति कर्णाटः’ अशा व्युत्पत्त्या वेंकटाध्वरीनें व भट्टाकलकदेवानी सांगितल्या आहेत. कन्नड हें मूळ नाव असे आज निश्चित झालें आहे. तेलंगगाला तीन लिंगावरून नाव आले अशी जुनी समजूत होती. पण डॉ. लेवीनी त्रिकलिंगचें तिलंग तेलंग झाल्याचे दाखविलें आहे. या प्राताला आध्र असें दुसरें एक नाव आहे. तेहि पण तेथील जनवाचकच आहे. कलिंगजन आस्ट्रो एशियाटिक वर्गाचे, तर आध्र पत्तिजनसंबंधी (द्रविड वर्गीय) होत.

दक्षिणापथातील गुर्जर व महाराष्ट्र यांचीं आधीचीं नांवेहि तमिळ, कन्नड, आध्राप्रमाणेंच येथील मूळ जनावरूनच काही निराळीं असणें शक्य आहे. गुर्जराचें राष्ट्र तें गुर्जर झालें. गुर्जर जन अलीकडे आलेले परकीय लोक होत. तत्पूर्वी या भागाला लाट, सुराष्ट्र, अशी नावें होती. लाट म्हणजे ‘नाट’ जन. नाटाचा उल्लेख ‘नटश्च करणश्चैव’ या श्लोकांत मनुस्मृतीत आलेला आहे. हे नट, नाट म्हणजे राष्ट्रकाचे पूर्वसंबंधी होते. नट व राष्ट्रकावरून लाट व सौराष्ट्र ही नावें आली आहेत. आणि हे नट व राष्ट्रक हे एतद्देशाय असल्याचे वर आलेच आहे.

दक्षिणापथातच मोडणारा महाराष्ट्र हा आध्र, कन्नड, व तमिळ यांच्या-प्रमाणें मूळ एतद्देशीय जनाचाच असून त्याचें नावहि त्यांच्याच भाषेतील असणें शक्य नाहीं काय ? आर्यावर्तान्नाहेरील देशाचें नाव ‘महाराष्ट्र’ असें संस्कृत भाषेतील असणें संभवनीय तरी आहे काय ? यामुळेंच या देशाचें मूळ नांव ‘महाराष्ट्र’ नसून ‘मरहट्ट’ आहे असें म्हणणें जास्त समंजसपणाचे वाटते.

महाराष्ट्रीयांची पहिली वसाहत बन्हाडांत

भौगोलिक दृष्टीनें महाराष्ट्राचा निर्विवाद असा पुरावा सातव्या शतकापर्यंत मिळत नाही. मागें उल्लेखिलेल्या ऐहोळे-शिलालेखांत ‘त्रयाणाम् महाराष्ट्रकणाणाम्’

हें वाक्य मिळतें. पण हे तीन 'महाराष्ट्र' कोणते याबद्दल तज्ज्ञांत अद्यापि एकमत नाहीं.

तरी पण महाराष्ट्रीयान्ची पहिली वसाहत कोठें झाली याबद्दल सर्व संशोधकाचें एकमत असून ती वऱ्हाडात झाली असें निर्दिवाद ठरलेलें आहे. वऱ्हाडचें नाव तर अतिप्राचीन काळापासून संस्कृतसाहित्यांत आढळतें. अगस्त्यानें विदर्भकन्या लोपामुद्रीशी विवाह केला व दक्षिणापथात आर्यीकरणास त्यानेंच सुरुवात केली अशी एक आख्यायिका आहे. वेदकालापर्यंत नेणारी ही दंतकथा बाजूम सारली तरी, महाभारतात विदर्भाचा उल्लेख आहे. हा विदर्भ म्हणजे वऱ्हाडच होय याबद्दल कोणाचाहि मतभेद नाहीं.

पुलकेशीने जिंकलेल्या तीन महाराष्ट्रामधील आणखी दोन महाराष्ट्र कोणते हें जरी आज अनिश्चित असले तरी त्यातील पहिला महाराष्ट्र कोणता हें पक्कें ठरल्यासारखें झाले आहे. त्याचें नाव संस्कृतसाहित्यात 'विदर्भ' असें आढळत असलें, तरी आज त्याचें 'वऱ्हाड' हेच नाव सर्वत्र दिसून येतें. महाभारतादि संस्कृत ग्रंथातून विदर्भ या नावानें उल्लेखिलेला भाग पुलकेशीच्या शिलालेखातील तीन महाराष्ट्रांपैकीं पहिला महाराष्ट्र होय. पण आजपर्यंत लोक भाषेत याला 'वऱ्हाट' असेंच नाव असलेले दिसून येतें.

एकूण या भागास तीन नावें झालीं:—विदर्भ, वऱ्हाट आणि महाराष्ट्र. याची संगति काय ?

विदर्भ व 'वऱ्हाट' विचार

वऱ्हाडास असणाऱ्या निराळ्या दोन नावांपैकीं 'महाराष्ट्र' हे मूळचें नाव नसावें याविषयी दोन तीन कारणे वर सांगितली आहेत. विदर्भ हे नांव कां व कसे आले असावे हें गूढच आहे. 'हरिवंशा'त (२. ६०. १०), यादवकुळी विदर्भ नावाचा राजा झाला त्यावरून या देशाला विदर्भ असे नाव मिळाले असा उल्लेख आहे. " विंध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भान् यो न्यवेशयत् ! " विदर्भ राजाने वसविलेला प्रदेश म्हणून याला विदर्भ देश असे नाव प्राप्त झालें ही पौराणिक परंपरा सोडली तर, समर्पक अशी एकहि दुसरी व्युत्पत्ति अजून पुढें आलेली नाहीं. याविषयी संशोधन होणें जरूर आहे. डॉ. केतकरानी आपल्या बेडर

चृत्तीने विदर्भाच्या व्युत्पत्तीविषयी एक कल्पना सुचविण्याचें साहस केलें आहे. विदर्भाचे मूळ लोक कदाचित् 'बेडर' (बेरड) जातीचे नसतील काय अशी एक शंका त्यानी पुढें माडली आहे (प्राचीन महाराष्ट्र, भाग १ पृष्ठ १४). विदर्भ-विदर-बेदर-बेडर या नामसादृश्यावरून बेडराचा विदर्भाशी संबंध जोडण्याचा मोह होणें साहजिक आहे; पण बेडर म्हणजे ज्यांना बेरड म्हणतात ते क्षत्रिय राज्यकर्ते म्हणून प्राचीनकाळी कधीच चमकले नाहीत. बेरड ही जात आर्य किंवा द्रविड वर्गाहून भिन्न अशा 'कोळी' (कोलमुंडा) वर्गात मोडते. विदर्भाच्या प्राचीन राजघराण्याचा संबंध यादव वंशाशी होता हें लक्षांत घेता बेरडाच्या वसाहतीमुळे या देशाला 'विदर्भ' नाव मिळाले असेल असे म्हणणें धाडसाचें होईल.

अशा रीतीने या प्रदेशाच्या वरील तीन नावापैकी आता 'वन्हाट' हें एकच राहिलें. या वन्हाट शब्दाचा तरी कोठें समर्पक अर्थ लागला आहे असा प्रश्न कोणी उपस्थित करील. 'वन्हाट' शब्दाच्या साधारणपणें दोन व्युत्पत्ति पुढें आल्या आहेत :

(१) श्रीकृष्णाचें वन्हाड द्वारकेहून जें आलें तें येथेच राहिलें; त्यावरून या प्राताला वन्हाड असें नाव मिळालें असे सागतात. ही कथा झाली; शास्त्रीय व्युत्पत्ति नव्हे. संशोधकात या व्युत्पत्तीला कोणी दिशेप मान दिलेला दिसत नाही.

(२) दुसरी व्युत्पत्ति : वर्धा+तट=वन्हाट. वन्हाडच्या इतिहासाचे लेखक श्री यादवराव काळे व इतर काही विद्वान् या मताचे पुरस्कर्ते आहेत; पण ही व्युत्पत्ति बरीच फोल आहे असें पुष्कळ टीकाकारांचे मत आहे. Imperial Gazetteer (Vol. VII p. 361) मध्ये वन्हाडच्या या व्युत्पत्तीविषयी लेखकानें शंका प्रदर्शित केली आहे. वन्हाडमध्ये तापी वैनगंगेसारख्या मोठ्या नद्या असता, ओहोळवजा एका प्रवाहासारख्या असणाऱ्या छोट्या वर्धेवरून संबंध प्राताला हें नाव मिळालें असेल हे केवळ असेंभवनीय आहे. कारण वर्धातट देश अशा प्रकारचे प्रयोग कोठेहि मिळाल्याचें पुढें आलेलें नाही. दुसरी कोणतीही समर्पक व्युत्पत्ति आढळत नाही म्हणून अशा कोणत्यातरी रीतीनें बळेंच समाधान मानून घेणें हें विचारशक्तीला मारक आहे.

विदर्भ-वन्हाट देश महाभारत काळाहूनहि प्राचीन आहे हें जर खरें तर

त्याला तेथल्या जनांवरूनच नांव मिळालें असणें तितकेंच निश्चित आहे. तेव्हां या दिशेनेच विशेष विचार-संशोधन करणें अधिक फलप्रद होईल.

वन्हाटच्या मायबोलीचें नाव मन्हाटी आहे यात तरी वाद नाही. भाषेवरून देशाला (किंवा लोकाना) नाव असा विपरीत कोटिक्रम कोणी करणार नाही. भाषेला नाव तद्भाषिक लोकावरून किंवा देशावरून येत असतें. वन्हाटची मूळभाषा मन्हाटी हें जर ठाम आहे तर त्या भागाचें मूळ नाव 'मन्हाट' असेंच असावयास नको काय? या भागाचे नाव 'मन्हाट' किंवा 'मरहट्ट' अमे ठरल्यास वन्हाट शब्दाची व्युत्पत्तिहि अत्यंत सरळ रीतीने आपणास कळणार आहे. 'म' चा 'व' होण्याची कानडीतील लकव लक्षात घेता मूळ मन्हाट हा शब्द 'वन्हाट' अशा रीतीने कसा बदलला असावा हें आपल्या ध्यानांत येईल. मकाराचा वकार होतो असें हेमचंद्रादि प्राकृत वैयाकरणीहि सागतातच. 'म'काराचा 'व'कार झाल्याची उदाहरणेहि आहेत: मीमासा=विवास (पाली); मन्मथ=वमह (प्राकृत) मगध-वगध; 'वंगा वगधाश्चरपादा: ।' या ऐतरेय आरण्यकातील (द्वि. १-१-९) संस्कृत वाक्यातहि मकाराचा वकार (मगध-वगध) झालेला आढळेल. याप्रमाणे 'मन्हाट-वन्हाट' असें झालें असणें अशक्य नाही.

वन्हाट (मन्हाट) चे मूळ रहिवासी

येथील लोकाना 'मरहट्टे' असें नांव होते हे अपभ्रंशकाव्यत्रयी वगैरे ग्रथांवरून दिसते. लोकावरून देशाला नाव प्राप्त होतें हें सूत्र लक्षात घेतां यावरूनहि वन्हाडचें मूळनाव 'मन्हाट' किंवा 'मरहट्ट' हेंच सिद्ध होतें.

वन्हाडात 'हटगार' नांवाचे लोक आहेत. "Hatgars are of considerable importance in Bera" असें तेथील जाति व जन याचा अभ्यास केलेले एंथोवेन वगैरेसारखे तज्ज्ञ लिहितात. (Tribes and Castes in Central Provinces, Volume IV pp. 204, 206) वन्हाटची पुष्कळ देशमुख-देशाचे प्रमुख-घराणीं 'हटगार' (धनगर) कुळीचीं असल्याचें कळतें. हटगाराना हटगार-धनगर किंवा धनवडे (मराठे) म्हणण्याची प्रथा वन्हाडकडे आहे. हे मुळात गोपालनवृत्तीचे लोक होत. (गो) धन पाळणारे म्हणून यांना धनगर नांव मिळाले. हटगार या शब्दाचा अर्थहि कानडीत

गोपाल असाच आहे. हटगारांची ज्या भागात प्रमुख वसाहत आहे त्या भागाला हट्ट देश म्हणून नाव मिळाले असल्यास आश्चर्य तें काय ?

‘मरहाट’ म्हणजे ‘झाडमंडळ’

या भागाला ‘हट्ट’ देश असें मूळ नाव हटगार (मराठे) लोकांदरून मिळाले असें गृहीत धरले तरी ‘मरहट्टातील’ ‘मर’ याचे औचित्य काय याचा उलगडा अद्याप झालाच नाही.

हट्टी म्हणजे पट्टी, गौळवाडा, घोष, प्रदेश असा अर्थ आहे. आतां मरहट्टातील ‘मर’ याचे स्पष्टीकरण होण्यास या प्रदेशाच्या आणखी एका रूढ नावाचे साहाय्य घेणे जरूर आहे. या भागाला ‘झाडमंडळ’ किंवा ‘झाडिमंडळ’ असें नाव प्रचारात असलेले दिसून येते. नागपूर वन्हाड-कडील आधुनिक प्राताभिमानी साहित्यिक आपल्या नावापुढे ‘झाडिमंडळस्थ’ असें विशेषण लावून घेत असलेले आढळतात. ‘झाडिमंडळ’ हा शब्द एका जुन्या यादवकालीन ताम्रपटात मिळतो. हेमाद्रीनें झाडिमंडळ जिंकून घेतल्याचे त्यात वर्णन आहे. (पाथ्येकृत ‘हेमाडपंताचे चरित्र’ पहा.) महानुभाव चक्रधराच्या ‘लीळाचरित्रात’ ‘झाडिमंडळ’ हा शब्द बऱ्याच वेळा येतो. नरेद्रकृत ‘रुक्मिणीस्वयंवरात’ (ख्रि. श. सुमारे ११८५) ‘झाडमंडळ’ हा शब्द आलेला आहे (ओवी २४५). प्राचीन मराठीचे सुविख्यात संशोधक, ‘झाडमंडळ’चे रहिवासी, प्रा. कोल्ते यांनी संपादिलेल्या ‘रुक्मिणी-स्वयंवर’ ग्रंथात ‘झाडमंडळ’ म्हणजे ‘गोडवन’ ‘आजचा मध्यप्रात’ असा अर्थ दिलेला आहे. तेव्हा वन्हाड देशाला ‘झाडमंडळ’ असें प्राचीन नाव होते आणि ते बाराव्या शतकाच्या सुमारास प्रचलित होते याबद्दल शंका राहात नाही. यावरून ‘झाडमंडळ’ आणि ‘मन्हाट’ हे दोन्ही समानार्थक शब्द आहेत हे निश्चित ठरले. येथे ‘मर’ शब्दाचे कोडेहि आपोआप आश्चर्यकारक रीतीनें सुटत आहे. ‘हट्ट’ किंवा ‘हट्टी’ या कानडी शब्दाचा अर्थ मंडळ किंवा प्रदश असा होतो हे मागे सुचविले आहेच. कानडीतील ‘मर’ या शब्दाचा झाड असा मराठी अर्थ आहे. एकूण ‘मरहाट’ म्हणजे ‘झाडमंडळ’ असें हे भाषातर आहे.

असे हे भाषातर का झाले असा प्रश्न मनात येणे साहजिक आहे. पण

अर्थ नीट कळण्याकरिता अशा प्रकारे भाषांतर करण्याची पद्धत सर्वत्र दिग्दर्शन घेते. 'मरहाट' या शब्दयोजनेने अर्थबोध होईनासा हातातच भाषांतराची आवश्यकता उत्पन्न होणे साहजिक आहे. मरहाट 'हे आम्हामी कानडे' जेव्हा झाले त्यावेळीं झाडमंडळ अशा दुसऱ्या स्पष्टीकरणाची जरूरी उत्पन्न झाली अमाधी. नाहीतर 'झाडमंडळ' या नावाच्या औचित्याची व आवश्यकतेची दुसरी उपपत्ति लागत नाही. बोली-शेला, चूल वैल, कोल-काटी वगैरे भाषांतरित जोडशब्द हे अशाच प्रकारच्या संक्रमणावरूनच प्रचारात आलेले आहेत. याच अनुगोधाने विचार केला अमता 'मरहाटांचे' महाराष्ट्र असे संस्कृतीकरण कसे झाले असेल याचाहि उलगडा होणार आहे.

भाषांतराचे दोन प्रकार

दोन भाषिकांचा सर्पक वाढत जातो तसे त्याच्या भाषातील शब्दाची देवाण घेवाण सुरू होते. अशावेळीं काही विशिष्ट प्रकारची घटना पाहावयास मिळते. यातहि दोन प्रकार आहेत. एक तर दुसऱ्या भाषेतील शब्द आपल्या उच्चारस आणि भाषेच्या प्रकृतीस अनुरूप होतील असा काहीसा बदल करून घेण्याची प्रथा आहे. उदाहरणार्थ 'अॅडरमन' मराठीत 'इद्रमन' होतो. 'स्टुअर्ट' 'इन्डुगफाकडा' होतो. ही जुनी पेशवाई उदाहरणे वगळली तरी आधुनिक मॅक्समुल्लर हा ऋग्वेदाच्या छापलेल्या प्रतावर 'माक्षमुल्लर भट्ट' असे स्वतःचे नाव घालतो.

परभाषेतील शब्द घेण्याचा दुसरा प्रकार म्हणजे सर्वत्र अर्थाचे भाषांतर करून नवीन शब्दच बनवावयाचा-उदाहरणार्थ, Red Sea तांबडा समुद्र. शिलालेखात अशा प्रकारची पुष्कळ उदाहरणे आढळतात. किसुवोळ्ल (किसु म्हणजे तांबडा, वोळ्ल म्हणजे नगर) याचे भाषांतर रक्तपुरी असे केलें आपणास दिसून येते.

वरील दोन प्रकारापैकी पहिला प्रकार हा बऱ्याच आरंभकालाचा असतो आणि पुष्कळ दशांनी नावे याच प्रकारे संस्कृतमध्ये शिरलेली आपणास दिसतात. 'कन्न-नाडु' (कन्न लोकांचा देश) याचे संस्कृतीकरण होऊन कण्णनाड-कण्णाड-कण्णाट-कर्णाट असे झाले. याचप्रमाणे मरहट्ट-मरहाट-मन्हाट महाराष्ट्र अशा प्रकारे संस्कृत रूपांतर झाले असणे शक्य आहे. यामुळेच संस्कृतांत

जरी महाराष्ट्र असा राष्ट्रवाचक उल्लेख बऱ्याच प्राचीनकाळीं आढळला तरी महाभारतादि ग्रंथांतून प्रमुख राष्ट्रांच्या यादींत या देशाचें नाव स्वाभाविकपणेंच आल्लें नाहीं. याप्रमाणें पाहल्या प्रकाराने जसे 'मरहट्टा' चें संस्कृतात 'महाराष्ट्र' झालें त्याचप्रमाणें 'मरहाटा' चे 'झाडिमंडळ' हें दुसऱ्या प्रकारें झालेल्या भाषातराचे सुंदर उदाहरण आहे.

आपल्याकडील प्राकृत ग्रंथांतून मरहट्ट असें रूपच विशेषेंकरून आढळतें. पण सिंहलद्वीपस्थ पांडिताऋद्धन रचल्या गेलेल्या महावंसो ग्रंथात 'महरट्ट' असा प्रयोग आढळतो. द्रविड शब्द मूळचा समजून 'तिरमिड' हें रूप जसें पुढें आलें तसे 'महाराष्ट्र' या शब्दावरून 'महरट्ट' हा तद्भव शब्द त्यानीं बनावला असें दिसतें. कारण राठ-राष्ट्रिक हे महाराष्ट्रीयपक्षा निराळे आहेत हें राठ शब्दातील व्यंग्य ध्वनि दर्शवीत आहे.

आजपर्यंतचे 'महाराष्ट्रा' च्या व्युत्पत्तीचे प्रयत्न

आजपर्यंत 'महाराष्ट्र' शब्दाची व्युत्पत्ति लावण्यात मुळांतच गैरसमज झाल्यानें कोठलीहि समर्पक अशी व्युत्पत्ति पुढे आलेली नाहीं. विल्सन-मोल्सवर्थ प्रभृतीनीं लोकावरून देशाला नाव मिळते हें मूळ तत्त्व स्वीकारलें, पण तरीहि 'महाराष्ट्र' हाच मूळ शब्द मानण्यात ते चकले आणि 'महाराष्ट्र' या शब्दावर भिस्त ठेवून 'महाराचें राष्ट्र' असा तर्क त्यानीं लढविला पण हा केवळ तर्क असें आता सिद्ध झाल्यानें त्याविषयीं पुन्हा चर्चा करण्याची जरूरी नाहीं.

आता काही विद्वानानीं, 'महारथी,' 'महारठी' 'राष्ट्रिक-महाराष्ट्रिक' वगैरे क्लृप्त्या लढवून महाराष्ट्राची व्युत्पत्ति सागण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पण डॉ. भांडारकरापासून तो डॉ. काणे याच्यापर्यंत झालेल्या सर्वांच्या एतद्विषयक वादविवादावरून एकाची व्युत्पत्ति दुसऱ्यास संमत नाहीं हेंच सिद्ध होतें. डॉ. भांडारकर, श्री. राजवाडे, डॉ. काणे वगैरेंचीं परस्परविरोधी मते पाहिलीं कीं अजून महाराष्ट्र शब्दाची समंजस उपपत्ति पुढें आलेली नाहीं हें स्पष्ट होतें. 'रथिक' म्हणजे वीर याच्यावरून प्राचीन काळीं देशाला नाव मिळालें, असें गृहीत धरणें ऐतिहासिक क्रमाला धरून नाहीं. वीर ही अवस्था राजकीय उलाढालीच्या वेळची आहे. 'हट्टी' जन हा शब्द पशुपालनवृत्तीचा द्योतक आहे.

यामुळें या शब्दावरूनच 'हट्ट' देश असें नाव आलेलें, ऐतिहासिक व सामाजिक विकासास अनुसरून दिसतें.

वरील विवेचनावरून माझ्या मते या देशाचे नाव मूळचें महाराष्ट्र नव्हे. मरहट्ट हेंच याचे मूळ नाव असून त्याचें संस्कृतीकरण होऊन 'महाराष्ट्र' झालें आणि त्याचेंच भाषांतर 'झाडिमंडळ' होय. मकाराचा वकार होऊन 'मन्हाट' चें 'वन्हाट' असें आजचें नाव प्रचारात आलें.

कित्येक देशाच्या नावावरून संगीतातील राग-रागिण्यांना नावें मिळालीं आहेत. कानडा, तिलंग ही याची उदाहरणें होत. 'महाराष्ट्र' असा राग यांत नसावा हे विचित्र दिसतें. पण थोडे खोल पाहिले असता असा पक्षपात झालेला नाही असें दिसेल. 'वराळी' हा महाराष्ट्राच्या नावाचा राग आहे. वराळी म्हणजे वराडी हाच मराठ्यांचा रागविशेष आहे. यावरूनहि 'महाराष्ट्र' हा शब्द पूर्वी राष्ट्रवाचक नसावा हेंच निश्चित ठरतें व वन्हाट = मन्हाट हें नावच आरंभीचें असावें या मताला दुजोरा मिळतो.

: २ :

स्थलनामं आणि समाजेतिहास

मानवेतिहास जाणण्याची पुष्कळ साधने आहेत. त्यांत स्थलनामाचा अभ्यास हें एक साधन आहे. कोणत्याहि साधनाकडून होऊं शकणाऱ्या साहाय्याला काहीं एक मर्यादा असते. त्या मर्यादेपलीकडे तें साधन गैरलागू ठरून निरुपयोगी होतें. इतकेंच नव्हे तर त्यामुळे, आपण जे सत्य जाणू इच्छितों त्यापासून दूर आडमार्गांत जाण्याची भीति असते. स्थलनामाच्या अभ्यासात तर ही भीति याहून विशेषच आहे. या साधनाचा उपयोग करतेवेळी दिशाभूल होऊं नये म्हणून जितकी काळजी घेता येईल तितकी हितावह आहे. शक्य ती दक्षता बाळगूनहि नकळत काही उणीवा या राहतातच. पण त्याचीहि योग्य छाननी व्हावी व जास्तीत जास्त सत्य जाणता आलें तर जाणावें या हेतूनेच या लहानशा मुद्यावर काहीं विचार या प्रकरणांत माडले आहेत.

स्थलनामांच्या मागील जुना इतिहास

अतिपरिचयामुळे पुष्कळ गोष्टीतील अर्थ-स्वारस्य बरेचसें कमी होतें म्हणतात, तें काहीं खोटे नाही. याला अतिशय जवळचेंच उदाहरण म्हणजे आपल्या गावांचीं नावेंच घ्या. आपण राहात असलेल्या गावाला मिळालेलें विशिष्ट नाव कां प्राप्त झालें हें निश्चितपणें सांगणें आज जवळ जवळ अशक्य

झालें आहे. याचें कारण आपण पिढ्यान्पिढ्या तिकडे दुर्लक्ष करीत आलों, हेच नव्हे काय ? स्थलनामाच्या योगानें आपणास कितीतरी जुना इतिहास कळूं शकतो, याची जाणीव फारच थोड्याना आहे. आपल्या देशातील पुष्कळ विचारवंताचें लक्ष अजून इकडे पुरेसें वेधले गेलेलें नाहीं यावरून हेंच सिद्ध होते.

एकेक स्थळनाव घेऊन ते नाव कसें रूढ झालें याचा शोध घेत जाणें ही एक पद्धत झाली. पण तुलनात्मक अभ्यासाचा प्रकार याहून थोडा निराळा आहे. एकेका विशिष्ट प्रदेशातील शक्य तों एकूण एक स्थलनामांची यादी करावयाची, त्याच्या नावाचे जुने सर्व फेरफार जाणावयाचे. अशा रीतीने नावें जमवीत असता त्यात आपणास आपोआप काही गट पडत असलेले दिसून येतात. उदाहरणार्थ, स्थलनामातील पूर्व भागावरून त्यात वीस ते पंचवीस गट होतील. पौराणिक प्रसंगावरून, देवादिकांवरून, ऐतिहासिक प्रसंग व व्यक्ति यावरून, ग्रहनक्षत्रावरून, वाराच्या नावावरून, संख्यांवरून, दिशावरून, वृक्ष वनस्पतींवरून, कृमिकीटकावरून, गुराढोरावरून, पशुपक्ष्यावरून, उंचसखल वगैरे भौगोलिक परिस्थितीवरून, लोकजातीवरून, व्यवहारोद्योगादिकावरून वगैरे स्थलनामाचे विविध गट होतात.

या एकेका विभागात येणाऱ्या स्थलाच्या नांवावरून बरीच सूक्ष्म अशी नवी माहिती नजरेस येते. एकेका स्थलाचे नाव सुटें घेतलें असता काहींचा अर्थबोधच होत नसतो. पण गटात त्याचा अर्थ चटकन लक्षात येतो. भाषेंतील शब्दाची जुनीं रूपें कळतात. नानातन्हाच्या अपूर्व झाडाझुडुपाची माहिती मिळते. एकेकाळी त्या भागात कोणत्या देवता लोकप्रिय होत्या हे समजतें. गतकालीन प्रभावी महाभाग, ऋषि, मुनी, योगी, संत, महंत, सिद्ध, सत्पुरुष किंवा राजकारणी महापुरुष याचें अजरामर स्मारकच जणुं, अशीं पुष्कळ स्थलाचीं नावें कालप्रवाहासहि दाद न देता तगून उभी असलेलीं दिसतात. काही गावाच्या नावांवरून, त्याच्या पंचक्रोशीतील खनिज संपत्ति आदीची सूचना मिळते. अशाप्रकारच्या सूचनेवरूनच भद्रावती (भ्रूसूर) जवळील लोखंडाच्या कारखान्याला आरंभ झाला. या प्रकरणात स्थलनामाच्या पूर्वभागाचें विवरण प्रस्तुत नाही म्हणून त्याचा विस्तार येथे इष्ट नाही.

कोणतेंहि ग्रामनाम घेतलें तरी सामान्यपणें त्यात दोन शब्द आढळतात. पण कांहीं ठिकाणीं पूर्व भागाइतका उत्तर भाग स्पष्ट नसतो. नित्य व्यवहारातील बोलीत तो बराच संक्षिप्त झालेला दिसतो. नाग + पूर, सिंद + खेड, केंद + ऊर. अशा ठिकाणी जी स्पष्टता आहे, ती जुन्नर, खोपवली वगैरे ग्रामनामात नाही. त्याठिकाणी जुने + नगर, खोप + पल्लि अशा स्पष्टिकरणाची आवश्यकता भासते. नाशिक, नगर, पाटण वगैरे कांहीं गावाच्या नावात उत्तरपद रूढ नसते. तरी अशा नावापुढे शहर, गाव, खेडें असे कांही एक ग्रामवाचक उत्तरपद जोडण्याचा प्रघात आहेच. वर सांगितल्याप्रमाणें पूर्वभाग वितरणात्मक असतो. उत्तरभाग स्थान, तीर किंवा प्रदेश याचा वाचक असतो.

मंगळवाड, गणेशवाडी, उदयगिरी, सिंहगड, विंचूर, चाळिसगाव, नागपाडा, घोडनदी, इत्यादि उत्तर भागातील, गड, गिरि, नदी, खोरे, घळ वगैरे नावें वगळली तर बाकीची पूर, गाव, वाड, वाडी, हाट अशीं स्थान किंवा प्रदेश या अर्थाचींच नावें राहातात.

शब्दाच्या उत्तरभागावरून वसतिस्थानाची कांही कल्पना येऊं शकते. तळे, नदी, खोरे, गड अशा नावावरून त्या गावाच्या भौगोलिक परिस्थितीची अटकळ करता येते. खेडें, खोप, नगर, वाडी, पूर यासारख्या शब्दावरून ते गाव छोटें आहे किंवा मोठें आहे असा कांहींसा तर्क करण्यास अवकाश मिळतो. तसेंच आपल्या वसाहतीला कोणत्या तऱ्हेनें आरंभ झाला व त्याची वाढ कशी होत गेली, हे पाडा, पाडि, वाडा, वाडि...हाट या वर्गातील ग्रामवाचक शब्दावरून बरेचसें कळून येतें. पाडा-वाडा-हाट या वर्गातील ग्रामनामाची या दृष्टीनें अजून कोणी चिकित्सा केलेली नाही. तिचा हा प्रथमच प्रारंभ आहे. या विवेचनात कांही तथ्याश आहे असे ठरेल तर आपल्या प्रागैतिहासिक, अत्यंत महत्त्वाच्या पण आजपर्यंत संदिग्ध असणाऱ्या कांही गोष्टीचा सुगम रीतीनें उलगडा होणार आहे.

‘पट्टि’-‘पाडि’ ची व्युत्पत्ति

‘पट्टि, पाडि, पाडा,..वाडि, वाडा...हट्टि, हाट, हाडि...’ हे या वर्गातील मुख्य शब्द आहेत, याचा सामान्य आराखडा पुढें दिला आहे: पण

प्रथम हे शब्द स्वतंत्र आहेत किंवा एकाच मूळ धातूपासून उत्पन्न झालेली ही विविध रूपे आहेत हे स्पष्ट करून घेणे जरूर आहे.

‘पाडगाव’ सारखे काहीं अपवाद सोडले तर ‘पट्टि, पाडि, पाडा,.. वाडि, वाडा.. हट्टि, हाट’ हे शब्द साधारणपणे ग्रामनामाच्या शेवटी आढळतात; तेथे सर्वत्र ‘स्थळ’ ‘जागा’ ‘प्रदेश’ असाच मुख्यार्थ आढळतो. उदाहरणार्थ कडपट्टी (जमखंडी जवळचे खेडे), कोकणपट्टी (प्रदेश), गोपाडि (मगळूर कडील खेडे), ताळेपाडि, नागपाडा, कुरुडुवाडि, मन्हाटवाडा, हाटवटि, शिरहट्टी, हाडि (ग्राम) वगैरे या वरील उदाहरणातील ‘पट्टि, पाडि, पाडा’ यांना एक अर्थ, ‘वाडि, वाड’ यांना दुसरा अर्थ व ‘हट्टि, हाट’ यांना तिसराच अर्थ संभवत नाही. सर्वात स्थलवाचक अर्थच पुरेपूर भरला आहे. यामुळे हे सर्व शब्द सामान्यपणे समानार्थी आहेत असे म्हणावे लागते.

‘पट्टि, पाडि, पाडा..वाडि, वाडा.. हट्टि, हाट’ यात अर्थ सादृश्या-प्रमाणे रूपसादृश्यही आहे. ‘पाडि’ आणि ‘पाडा’ हे शब्द भिन्न मानण्याची जरूरी नाही. वाडि, वाडा, वाड व वड ही भिन्न म्हणता येणार नाहीत. नित्य व्यवहारातील उच्चारत किंचित् फरक पडत जाऊन अत्य इकारामध्ये बदल होत होत ‘वाडि’ चे वाडा, वाड, वड असे रूपांतर होत गेलेले दिसून येते. कर्णाटक, तेलंगण, तमिळ या देशात पट्टि, पाडि व पाडु हे शब्द जितक्या प्रमाणात आहेत तितके ते उत्तरेकडे आले असता कमी प्रमाणात दिसून येतात. संस्कृतोद्भव बोलीत शब्दान्त्य उ, इ पेक्षा अ, (किंवा आ) कडे जास्त कल दिसतो. ‘हालु’ शब्द हाला किंवा हाल या स्वरूपात बदललेला आढळेल. ‘ऊरु’ चे ‘ऊर’ किंवा ‘ऊरा’ असे होते (उदाहरणार्थ, केंदूर, बकूरा) याप्रमाणेच ‘पाडि, पाडा’ ही ‘पाडु’ चीच भिन्नरूपे मानणे जरूर होतं. तसेच वाडा, वाड किंवा वड हे शब्द ‘वाडि’ चीच निरनिराळी रूपे होत. पट्टि आणि पाडि (पाडु) हे शब्द मुळात ‘पडु’ या धातूची साधित रूपे आहेत, असे सर्व द्राविडवर्गीयभाषा-कोविदांचे मत आहे.

आता मुख्य प्रश्न राहातो तो हा की, ‘वाडि’ (वाडा) हा स्वतंत्र शब्द आहे की, पाडीपासूनच तो निष्पन्न झाला ? संस्कृत व प्राकृत परंपरेप्रमाणे ‘वाटिका’ पासून ‘वाटि-वाडि’ झाले आहे. ‘वाट’ पासून ‘वाड’ झाले

आहे. यात वाटि आणि वाट हे शब्द निराळे मानण्याची जरूरी नसता, तसे ते गृहीत धरले गेले आहेत ! आणि या शब्दाच्या व्युत्पत्तिविषयी संस्कृत विद्वानातच मतैक्य दिसत नाही. वृत्त-वट्ट-वाट-वाड अशी व्युत्पत्ति काही विद्वान सुचवितात, तर काहीं वर्ति-वट्टि वाटि-वाडि असे गृहीत धरतात. आणखी काही तर वट्टवृक्षाशी 'वाटि-वाडि' चा संबंध जोडू पाहतात ! 'वाड' करिता 'वृत्त' ची आवश्यकता भासली, वाडि पाहताच 'वर्ति' कडे धाव घ्यावी लागली हे स्पष्ट आहे. मुळात 'वाड' आणि 'वाडि' भिन्न समजल्याने हा घोटाळा झाला आहे.

'पाडि' पासून 'वाडि' शब्द निष्पन्न होतो हे लक्षात घेतले तर वरील सर्व यातायात चुकून घोटाळे दूर होणार आहेत. 'प' काराचा 'व' कार होऊन 'पाडि' चा 'वाडि,' 'पाडा' चा 'वाडा' झाला आहे. या तऱ्हेचे काही जुने प्रयोग पाहिल्यावर याविषयी शक्येला जागाच राहात नाही.

'सप्तार्ध लक्ष रट्टपाडि' चा उल्लेख जुन्या ताम्रपटातून वगैरे मिळतो. (South Indian Inscriptions Vol I pp 63,65) रट्टपाडी म्हणजे रट्टाचा देश. 'पाडि' चा देश, प्रदेश असा अर्थ येथे सुस्पष्ट आहे. 'रट्टपाडि' प्रमाणेच गंगवाडि, सिंदवाडि, नोळंबवाडि, कन्नवाड वगैरे प्रयोग शिलालेख ताम्रपट वगैरेमधून पुष्कळ आलेले आहेत. येथे रट्टपाडिप्रमाणेच, गंगपाडि, सिंदपाडि असे मूळरूप असले पाहिजे. संधि होताना 'पाडि' चे 'वाडि' झाले आहे यात शंका नाही.

कर्णाटातील ताम्रपट व शिलालेखातून नोळंबवाडि, कन्नवाडि अशा तऱ्हेने 'वाडि' युक्त समस्त शब्द आढळतात, पण तमिळनाडू मधील ताम्रपटातून 'वाडि' च्या ऐवजी 'पाडि' हा शब्दच उपयोजिलेला आहे. कर्णाटात आढळणाऱ्या रट्टपाडि या प्रयोगाप्रमाणे तेथे गंगपाडि, नोळंबपाडि, तडिगेपाडि अशाप्रकारची उदाहरणे फ्लिट याच्या नजरेस आली आहेत (South Indian Inscriptions Vol. I pp 63, 65). या उदाहरणावरून वाडिचे पूर्वरूप पाडि हेंच होय यांत शंका नाही.

हेमचंद्राच्या प्राकृत व्याकरणात याला आधारहि आहे. "पो वः" (८.२.२३१) या सूत्राप्रमाणे 'पाडी' तील 'प' काराचा 'व' कार होउं

शकतो. 'स्वरात् परस्य असंयुक्तस्य अनादेः परस्य प्रायो वो भवति ॥' असें या सूत्राचें विवरण दिले आहे. यावरून गंगवाडि, नोळंबवाडी अशा उदाहरणातील "वाडि" चे मूळ रूप 'पाडि' च आहे हे निःसंदिग्ध रीतीनें सिद्ध होत आहे. 'पाडि' चें वाडि ज्याप्रमाणे होतें, त्याचप्रमाणे पळि(-ळिळ) चे वळि (-ळिळ) झालेली उदाहरणेहि पुष्कळ मिळतात. उदा० तिळवळिळ, कासवलि इत्यादि.

प्राकृत व्याकरणाप्रमाणे कानडीचाहि या लकत्राला पूर्ण पाठिवा आहे. नागवर्मा याने 'कर्णाटक-भाषा-भूषण' नामक ग्रंथात कानडी व्याकरणसूत्रें संस्कृत भाषेत रचली आहेत (इ. स. ११४५). याचाच 'काव्यावलोकन' हा दुसरा ग्रंथ आहे. त्यात 'शब्दस्मृति' विभागात व्याकरणविचार येतो. या दोन्हीत अनुक्रमे ३१ व १२ या सूत्रात 'प' 'व' 'म' काराचा 'व' कार कोठें संभवतो हें सांगितलें आहे. केशिराजाने 'शब्द-मणि-दर्पण' नावाचा व्याकरणग्रंथ लिहिला आहे (इ. स. १२६०). त्यानें आपल्या ग्रंथाच्या ६७ व्या श्लोकात हाच नियम दिला आहे. भट्टाकलंक देवानें (इ. स. १६००) संस्कृत भाषेत, कानडी प्रौढव्याकरण लिहिले आहे. ५९२ सूत्रें देऊन त्यावर 'भाषामंजरी' नामक वृत्ति व 'मंजरी मकरंद' नामक व्याख्यान लिहिलें आहे. यातील ९१ व ९२ सूत्रात 'प' 'व' 'म' काराचा 'व' कार होण्याचा नियम सांगितला आहे.

समासात आणि वाक्यात 'प', 'व', 'म' यांचा 'व' कार होतो, ही प्रथा कानडीत अतिप्राचीन आहे. प्राकृतातहि असाच नियम दिसून येतो. कानडी आणि प्राकृत यातील या वैशिष्ट्याचे गमक लक्षात न आल्यानें मराठीतील काही कोडी न सुटता आजपर्यंत ती जर्शीच्या तशीच राहिली आहेत. 'वाडि, वाड' याचीच व्युत्पत्ति केवळ नव्हे, 'वन्हाड' शब्दाचा सुद्धा उलगाडा न होतां आजपर्यंतचे सवे तर्कवितर्क आडमार्गात नेण्यास कारणीभूत झाले आहेत हे आपण मागे पाहिलेच. एकूण 'पट्टि, पाडि, पाडा, 'वाडि, वाडा', 'हट्टि, हाट, हाडि' यातील 'पट्टि, पाडि, पाडा व वाडि' हे शब्द स्वतंत्र नाहीत, 'पट्टि पाडि' ची ही सर्व निराळी रूपे आहेत असेंच ठरते. ज्ञाता 'हट्टि, हाट' चा प्रश्न : हट्टि आणि हट्ट, हे निरनिराळे शब्द

समजण्याची जरूरी नाही कारण 'वाडि, वाडा, वाड' प्रमाणेच उच्चारताली अस्पष्टपणामुळे हे प्रकार निर्माण झाले आहेत. हट्टि व हट्ट हे शब्द संस्कृतातून मराठीत आले अशी बऱ्याच विद्वानाची समजूत आहे. आणि संस्कृत 'हट्ट' (प्रकाशण) धातूपासून याची व्युत्पत्ति सांगितली जाते. पण 'हट्टि' हा शब्द संस्कृत नाही असे वाटते. हेमचंद्राच्या 'देशीनाममाले' त 'हट्टि गृहभेदे च'; 'ग्रामे ऊरुः', असे दिलेले आढळते. 'ऊरु' (ग्राम) याप्रमाणेच 'हट्टि' शब्द संस्कृत नसून देशी आहे, असे हेमचंद्रासारख्या संस्कृत व प्राकृत उभय भाषाविशारदाचे मत आहे.

'हट्टि' हा देशी शब्द असें टरल्याम त्याची व्युत्पत्ति सरळ लक्षात येण्याजोगी आहे. जुन्या कानडीत 'ह' कार नाही. संस्कृत भाषेच्या संपर्काने कानडी भाषेवर जे काही बरेच मूलगामी परिणाम झाले आहेत, त्यात 'प' काराचा 'ह' कार होणे हा एक महत्त्वाचा परिणाम आहे. 'प' काराचा 'ह' कार होण्यामुळेच पालु-हालु, पुलि-हुलि, पिठ-हिट्टु, पर्व-हव्वसारखे शब्द नव्याने कानडीत अस्तित्वात आले. या नियमानुसारच पट्टि-हट्टि, पाडि-हाडि हे शब्द तयार झाले आहेत असेच सर्व जुन्या व नव्या कन्नड पंडितांचे मत आहे.

यावरून (१) पट्टि, पाडि पाडा . (२) वाडि, वाडा .. (३) हट्टि, हाट, हाडि, हे भिन्न भिन्न शब्द नसून ती उच्चार भेदामुळे रूढीत आलेली एकाच शब्दाची विविध रूपे आहेत असे म्हणावे लागते.

'पट्टि पाडि' ची व्युत्पत्ति निश्चित टरल्याशिवाय पुढील विचाराला चागली बळकटी येणे शक्य नाही. याकरिता या किंचकट चंचंत शिरल्याविना गत्यंतर नव्हते. 'पट्टि-पाडि' या वर्गातील पाडि, वाडि, हट्टि वगैरे शब्द प्राचीन कानडी, तमिळादि वर्गातील सर्व भाषातून आढळणाऱ्या 'पडु' धातूपासून निघाले असे ठरले तर बरीच गुंतागुंत आपोआप उकलणार आहे.

विद्वानाना मराठी भाषेतील 'पाडि' शब्दाच्या अर्थाचा थाग लागल्याचें अजून दिसत नाही. महाराष्ट्र-शब्द-कोशात या शब्दाचा 'पहाडा'शी संबंध जोडला आहे! अलीकडील प्रा. कुलकर्ण्यांच्या व्युत्पत्तिकोशातहि हाच प्रकार दिसतो. 'पाडि' शब्द, महानुभाव भास्करकवीने व श्री ज्ञानेश्वरांनी उपगोजिला

आहे. 'कैवल्याची पाडि' हा महानुभाव भास्करकवीचा प्रयोग आहे. 'सद्वासनेचिया पाडि आला' असे ज्ञानेश्वर लिहितात. (७.१२६) पहिल्या उदाहरणात 'कैवल्य' म्हणजे (कैलास) 'पर्वत' असा भ्रम उत्पन्न झाला असावा. पण दुसऱ्या अवतरणात तशा शंकेला त्रिलकुल जागा नाही. शिवाय 'रट्टपाडि' वगैरेमध्ये पाडि शब्दाची, केवळ प्रदेश किंवा स्थान या अर्थाची बरीच उदाहरणे यापूर्वी दिलीच आहेत. यावरून 'पाडी' चा संबंध पहाडाशी नेऊन भिडविण्याची आवश्यकताच राहात नाही. खेडी-पाडि या जोड शब्दातील पाडीचा अर्थ सागणारा खेड शब्द जवळच असल्याने याचा अर्थ जाणण्यास पर्वतप्रदक्षिणेची जरूरी राहात नाही.

याचप्रमाणे 'पाडी' शब्दाच्या सिद्धिक्रमाविषयी गैरसमज आहेत. संस्कृतातील 'पद्र [क]' शब्दापासून पाडा शब्द निष्पन्न झाला असावा असा समज आहे. पण 'पद्र' शब्दाचे बूडच आधी संस्कृतात स्थिर नाही ! 'पद्र a village' असा अर्थ देऊन, मोनियर विलियम्सनने त्यापुढे 'L' खूण घातली आहे. 'L' या संकेताचा अर्थ त्याने दिला आहे तो असा:—“ L —Lexicographers, (i e) a word or meaning which although given in native lexicons, has not yet been met with in any published text ” ब्रेन्फेच्या (मॅक्समुल्लरनी संपादिलेल्या) कोशात हा शब्द घेतलेला नाही. संस्कृतातील आधार म्हणून गणलेल्या मूळ 'पद्र' शब्दालाच जर या भाषेत स्थान नसेल तर पुढे 'पाडा' चा काय पाड ? संस्कृत साहित्यात ज्या शब्दाला जागा नाही त्याला संस्कृत म्हणण्यापेक्षा 'देशी' शब्द म्हणणेच जास्त समंजस होणार नाही काय ? यास्तव 'पाडा (पाडि)' हा संस्कृतोत्पन्न शब्द नव्हे तर पट्टि-पाडि, वाडि-हट्टि या वर्गातीलच एक आहे असे वाटते.

पट्टि-पाडि 'पडु' धातूपासून निष्पन्न झाले आहेत. 'पडु' या धातूला पुढील अर्थ किट्टेल देतो:—' to lie down, to repose ' तमीळ कोशात (Tamil Lexicon) ' to spread out, as bedding, to lay horizontally, to lie down, to sleep ' असे बरेच अर्थ दिले आहेत. तेलगु, मल्याळम् मध्येहि हेच अर्थ आहेत. किट्टेलने 'पडु' (नाम) a place (hollow or hole) of refuge (for wild animals) between stones or rocks ” असा अर्थ दिला आहे. 'पडु' धातूच्या 'निजणे' वगैरे

अर्थानुसंधानांत 'पहुडणे' या मराठी धातूचें औचित्य चागलेंच लक्षात येण्याजोगे आहे. पहुडण्याची (वसतीची) जी जागा ती पट्टि किंवा पाडि, असा या शब्दाचा मुळातील अर्थ आहे. पाळीमुळी या मराठी जोड शब्दातील पाळी शब्द पाडीचेंच रूप होय. आणि याचा अर्थ (मूळ) वसतिस्थान हाच आहे.

पुढे लक्षणेनें या शब्दाना बरेच अर्थ प्राप्त झाले आहेत. कालानुक्रम-दर्शक शब्दकोश तयार होताच शब्दाच्या अर्थामध्ये झालेल्या फरकाच्या मार्गे दडलेला बराच महत्त्वाचा इतिहास प्रकाशात येणार आहे. शब्दाचे लक्षणेने प्रतीत होणारे नवनवीन अर्थ निष्कारण कधीच आलेले नसतात. कालपरिस्थितीच्या ओघात शब्दाना अर्थ संभवतो सामाजिक पार्श्वभूमीतील विविध घटनांची रंगीबेरंगी छटा तत्कालीन बोलीतील शब्दाच्या अर्थामध्ये सामावलेली आपणास दिसून येते.

या दृष्टीने पाहाता पट्टि, पाडि, पाडा..वाडि, वाडा . हट्टि, हाट या शब्दांमध्ये व्यक्त होणारे निरनिराळे अर्थ देतेवेळी, कोशकारानी, एकादा विशिष्ट क्रम पाळण्याची तसदी घेतलेली दिसत नाही. कालानुक्रमाचा विचार तर राहोच, मूळ अर्थ आधी, नंतर लक्षणेनें येणारे दुसरे अर्थ असा क्रमसुद्धा अनुसरलेला क्वचित्च आढळतो. पट्टि, पाडि, पाडा ..वाडि, वाडा...हट्टि, हाट यांचे प्रत्येकीं एकापेक्षा अधिक अर्थ आहेत. त्यात आधीचा कोणता व मागून आलेला कोणता याचा निर्णय कालानुक्रमयुक्त कोश तयार होईपर्यंत निश्चयात्मक रीतीनें होणें जरा कठिण आहे. तरीपण समाजशास्त्र आपणास या बाबतीत काही थोडें साहाय्य करूं शकते. त्याच्या आधारे—पट्टि, पाडि, पाडा...वाडि, वाडा... हट्टि, हाट ' यांच्या निरनिराळ्या अर्थांचा बराच उलगडा होऊं शकतो.

'पट्टि' शब्दाला किट्टेलनीं पुढील अर्थ दिले आहेत: 'A place of lying down, a pen or fold, an abode, a hamlet.' जुन्या कन्नड कोशांत या शब्दास 'आभीरपल्लि, घोष' असे-अर्थ दिले आहेत. तमीळ कोशात 'Cowstall, Sheepfold, a measure of land sufficient for a sheepfold, cattle pound, a hamlet, a village, a place असे अर्थ आहेत. 'हट्टि' ला गोस्थानक, गुरेंदोरे बाधण्याची जागा, 'असा

अर्थ नाचिराज्यीय नांवाच्या अमरकोशावरील एका जुन्या कानडी टीकेंत दिल्याचें किट्टेलनें नमूद केलें आहे. 'हट्टि' याचे झोंपडी, गोठा आणि लहान खेडें, असे अर्थ आजच्या कानडींत अजूनहि रुढ आहेत. वसुद्रादशीपासून आरंभ होणाऱ्या सणाला हट्टि हब्ब (गुरामेढ्यांचा सण) असें नाव आहे. त्यावेळीं गाईवैलाची व मेंढ्याची पूजा केली जात असते. गौळवाड्याचा म्हणजे 'हट्टी' चा हा सण; यामुळेच 'हट्टिहब्ब' असे नाव प्राप्त झालें आहे. वऱ्हाडातील हट्टगार धनगरातहि हा सण मोठ्या उत्साहानें साजरा केला जात असून त्यांत वैलाच्या पूजेला महत्त्व दिलें जातें. (Russels Castes & Tribes in Berar IV p 205) यावरून पट्टि आणि हट्टि यांच्या अर्थामधील साम्य चागलेच व्यक्त होतें.

पहुडण्याची जागा ती पाडि, पाडा किंवा पट्टि (हट्टि), वसतिस्थान, राहाण्याची जागा असा मुख्य धात्वर्थ आहे. या मूळ अर्थाबरोबर गौळवाडा, धनगराचे त्रिऱ्हाड हा दुसरा अर्थ का व कसा आला असावा ?

पशुपालन वृत्तीपासून कृषीवळ वृत्तीपर्यंत

मानव विकास-क्रमाच्या सामान्यपणे चार अवस्था सांगितल्या जातात:-
 (१) आहारसंचयार्थ भटकणाऱ्या पारध्याची. (२) पाळीव जनावराची माहिती झाल्यानंतर उदयाम आलेल्या धनगराची (३) वृक्ष वनस्पतीची ओळख झाल्यावर, त्याची लागवड करण्यास आरंभ करणाऱ्या शेतकऱ्यांची कुटुंबीयाची (४) शेतीपुढील क्रमप्राप्त व्यापारोद्योग व राजकारणी धंदेवाइकाची. या चार अवस्थापैकी दुसऱ्या अवस्थेतील जीवनाची सूचना 'पट्टि-हट्टि' मध्ये तर आहेच; शिवाय 'पाडा, पाडी' मध्येहि तोच अर्थ ध्वनित होत आहे. 'पाडम्' ला तमीळमध्ये Street, Street of herdsmen, 'इडैयर्चेरी' (गवळ्याची आळी) असे अर्थ व पाडीला Town, City, Hamlet, Quarters, Pastoral Village, District, असे अर्थ आहेत. कानडी रट्टपाडि, गंगवाडि येगरे शब्दात 'पाडि'चा देश असा अर्थ व्यक्त होतो. खेडे या अर्थी 'पाडि' आणि 'हाडि' म्हैसूरमध्ये व दक्षिण कन्नड जिल्ह्यांत आढळतात. तरी पण महाराष्ट्रात 'पाडा' शब्दांत, वरील 'पट्टि' (हट्टि)चा अर्थ संपूर्णतया दिसून येतो. 'पाडा' म्हणजे शेतीच्या कामाच्या सोयीसाठी

शेतकऱ्यानीं आपल्या गावापासून किंचित् दूर व शेतीपासून जवळ बाधलेल्या झोपड्याची वाडी, लहान खेडे' असा अर्थ 'महाराष्ट्र शब्दकोशात' दिला आहे. जुन्या सांप्रदायिक माहितीने भरलेल्या व त्यामुळे उपयुक्त आधारग्रंथांचे महत्त्व पावलेल्या 'गावगाडा' या ग्रंथात श्री. चं. ना. अत्रे यांनी 'पाडा'चे विवरण दिले आहे ते असे : शेतात एकदोन घरे असतील तर त्यांना झाप, अवसा, कोठा-गोठा किंवा पडाळ म्हणतात. आणि ती दहा पाच किंवा अधिक घरे असून त्यांचे छोट्यानी गावठाणच बनले असेल तर त्याला वाडा, वाडि, मजरे, पाडा असे नाव प्राप्त होते.

वरील दोन्ही उतान्यावरून पाडा, वाडा व वाडि हे समानार्थी शब्द आहेत याविषयी शंका राहात नाही. पाडा छोटा अमल्यास त्याला पाडळ अशी संज्ञा आहे, असे श्री. अत्रे लिहितात.

एकूण, पट्टि (हट्टि), पाडा यात पशुपालन वृत्तीपासून शेतकरी-जीवन-क्रमापर्यंतच्या स्थितांची अर्थसूचना आहे असे सिद्ध होते.

वाट, वाटि (का) शब्दाला संस्कृतात आढळणारा अर्थहि याला संपूर्ण पोषकच आहे. A site of a house, an enclosure, a park, an orchard वाट शब्दाच्या अशा या अर्थाबरोबर हरिवंशातील ३३९७) 'गोवाट' चा प्रयोग पाहिला तर 'वाट' ला पट्टि-पाडिचा संपूर्ण अर्थ असल्याचे मान्य करावे लागते.

ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात रचलेल्या उत्तराध्ययन सूत्रात 'वाड' शब्द आला आहे. या प्राकृत ग्रंथातील 'वाड' शब्दाला गोठा असा अर्थ असल्याचे दिसून येते. ९-१० व्या शतकातील देवेद्रादि टीकाकारांनी तोच अर्थ सांगितला आहे. "वाडेहि पजरेहि सन्निरुद्धा" विवाहप्रसंगी अरिष्टनेमीला 'वाड' व 'पंजर' यामध्ये कोडून ठेवलेली जनावरे पाहून उपरति झाली व तो प्रव्रज्येस प्रवृत्त झाला, असा तो प्रसंग आहे. मराठीतील 'कोडवाडा' यातील वाडा शब्दाचे रहस्य येथे चागलेच ध्यानात येईल.

'पट्टि-हट्टि' मधील अर्थाचे मर्म विसरून गेल्याने मराठीतील 'हट्टिकार-धनगर' किंवा हटगार-धनगर' यांतील पदद्वयांची व्युत्पत्ति अजून कोणाच्या लक्षांत आल्याचे दिसत नाही. 'हटगार' याला हट्टी 'Obstinate' असा

अर्थ काहींनी लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'धनगर' म्हणजे धेनुकर असा तर्क लढविलेला पहावयास मिळतो ! विल्सनचा हा तर्क पुढे कोणास मान्य झाला नाही. पण धन-कर याची दुसरी व्युत्पत्ति लागल्याचेंहि दिसत नाही. हा वैचारिक गोघळ प्रा. कुळकर्ण्याच्या व्युत्पत्तिकोशात नमूद आहे. 'हट्टि-हब्ब' हट्टीचा सण म्हणजे 'गाई-मैढ्याचा सण' हे मार्गे सांगितलें आहे. खानदेशच्या गॅझेटियरमधील पुढील उतारा पहा : Kanadas (gavalis) are a peculiar race of drovers ,they have a peculiar breed of black and white cattle, HATKAR which, though not large, are much prized for their strength and spirit (p 106) येथें 'हटकार' चा गाईबैल असा अर्थ स्पष्ट आहे. कानडीतील नाचिराजीय, मंगराजनिघंटु वगैरे जुन्या कोशातून हट्टिकार म्हणजे गवळी असा अर्थ दिलेला आहे. 'हट्टिकार-धनगर' किंवा 'हट्टिकार-धनगर' हे पद, एकाच अर्थाचे दोन शब्द मिळून झालेलें आहे. ताबडा-लाल, कागद-पत्र, ईड-लिंबू, खेळ-आडु अशा तऱ्हेची ही जोडी आहे. याना Translation Compounds असे डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जांनी नाव दिलें आहे. 'हट्टिकार' म्हणजेच धनगर. 'धन' ला येथे गो-धन असा अर्थ आहे. कानडीत 'दन' म्हणजे गुरेंदोरे (यात केवळ गाई बैल याचाच समावेश होतो, म्हशीचा नाही). 'दन' हा शब्द 'धन' शब्दाचा तद्भव आहे, असे बाराव्या शतकाच्या पूर्वीपासून कानडीत मानण्यात आलेलें आहे. यामुळें (गो) धन पाळणारा तो धनगर अर्थात् 'हट्टिकार' तोच 'दनगर'. 'दनगर' (म्हणजे गुरे पाळणारा) हा शब्द आजहि कानडी बोलीत रूढ आहे.

पशुपालनवृत्तीच्या पुढील पायरी शेतीवाडीची. शेतीवाडी हा जोडशब्द विचारार्ह आहे. यात शेती शब्दापासून होणारा अर्थबोध थोडा निराळा आहे. पावसाच्या पाण्याने पीक घेणारे ते शेतकरी असें समजलें जातें. वाडी म्हणजे मळा, विहिरीच्या किंवा नदीच्या पाण्याने पोसून भाजीपाला वाढविला जातो, ती बाग. कृषीच्या विकासक्रमात आधी वाडी, नंतर शेती. स्त्रियाकडून बागायतीला आरंभ झाला असें संशोधकाचें मत आहे. पशुपालनावस्थेंतील पुरुषाना गुरे चारण्याकरितां सदैव भटकावें लागणें साहजिक आहे. पट्टीत (गौळवाड्यांत) राहणाऱ्या स्त्रिया आपल्या फावत्या वेळीं, आपल्या निरीक्षणानें

अनुभवानें उपयुक्त ठरलेल्या वेली, वनस्पति परसांत लावून वाढवूं लागल्या. हा उद्योग किफायतशीर ठरून उपजीविकेचें साधन बनूं लागल्यावर पुरुष मंडळी या कामाकडे विशेष लक्ष देऊं लागली. अशाप्रकारें गुराढोराच्या वाडीनें—गौळवाडा—पुढें बागेचें रूप धारण केले. शेतीवाडी, वतनवाडी यातील 'वाडी' शब्दाला 'गौळवाडा' असा अर्थ नसून 'बाग' असा निराळा अर्थ प्राप्त झालेला आहे.

कानडींतील 'तोट-पट्टि' या जोडशब्दातील 'पट्टि' ला मळा हाच अर्थ आहे. 'पट्टि' या प्राचीन शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी 'तोट' या त्याच अर्थाच्या आधुनिक शब्दाची जोड द्यावी लागली. तामीळ भाषेंत 'पडप्पे' म्हणजे वाडी, बाग हा अर्थ आहे. संस्कृतात 'वाट' 'वाटी' ला बाग असा अर्थ असल्याचे सर्वश्रुत आहेच.

वरील सर्व गोष्टींवरून 'पट्टि-हट्टि' मध्ये गोपालनवृत्तीपासून कृषीवल् वृत्तीपर्यंतच्या अवस्थेचा अर्थ प्रतीत होतो हें निःसंशय आहे.

संस्कृतात व मराठीत 'हाट' किंवा 'हट्ट' याला बाजार असा जो अर्थ आहे तो शेतकीच्या पुढील पायरीचा. पट्टि-पाट-पाटक-पेट यातील अर्थपरिवर्तनहि लक्षात घेण्याजोगें आहे.

संस्कृतमध्ये 'गोप' शब्दाच्या अर्थविकासाची रीत पाहिली तर मराठींतील (गौळ-)-वाड्याला विस्तीर्ण (राज)वाडा, वैभवशाली भव्य हवेली असा अर्थ कसा प्राप्त झाला असेल याची चागली कल्पना येणार आहे. हें हट्टगाराच्या वाढत्या वैभवाचें निदर्शक आहे. पट्टि, पाडि, पाडा, वाडा याना विस्तीर्ण प्रदेश, देश, राज्य असे अर्थ आले. (लहानशा) 'पट्टि' चें 'पट्टण' होऊन राजधानी असा अर्थ प्राप्त झाला. कालगतींत हट्टि, पाडि याना ओसाड गांव असा अर्थहि आला असल्यास नवल नाही.

या हजारो वर्षांच्या कालावधीत 'पट्टि', 'हट्टि' ची विविधरूपें लोक-व्यवहारांत रूढ होणें अत्यंत साहजिक आहे. दक्षिणापथातील (नर्मदा ते कावेरी) गावाच्या नांवाची यादी पाहिली तर 'पट्टि-हट्टि' या वर्गातील नाना रूपें स्वल्प उच्चार-भेदानें पहावयास मिळतील. पाडेगाव, पाटगाव, पारगावसारख्या कांहीं ठिकाणीं हीं रूपें ग्रामनामाच्या पूर्व भागांत आढळलीं तरी तीं बहुतेक

उत्तर भागातच दृष्टीस पडतात. उच्चारानुरोधानें झालेल्या फरकाप्रमाणे गटवारी करून त्याचा आराखडा येथें देत आहे.

‘ पट्टि—हट्टि’चे विविध पर्याय

पाडु — पाडि, पट्टि, पट्टण — पाटण — पाटणा,

पट्ट — पाट — पाटक; पट्टार, . पेट, पेठा,

पाडु — पाडा — पारा.....

पारा — हारा, हार — हर, . आर . ,

पाडु ..आडु, **पाडि** ...आडि,

पाडु — बाडु — बाड ..

बाडु — बाळु — बाळ

बाळु — वाळु — वाळ — वळ ... वळ

पाडा — वाडा — वाड, वड वाडे, वडिंग .

पट्टि — पाटि ..

पाटि — वाटि, वाटिका

पट्टि — पाट

पाट — वाट, वाटक...वाढार (पाठार); वठार, वठाण ...

पट्टि — पाटि — प्याटि, . पेटे, पेट, पेठा, . पाटार, पाटक,

पट्टि — हट्टि, **पट्ट** — हट्ट, **पाट** — हाट,

पाटक — हाटक; **पाडि** -- हाडि; .

पाडु — पालु — हालु — हाल, ...आळ, आळ . आण

पालि — पळिळ — हळिळ

पट्टि — पाडि -- पालि -- पळिळ — हळिळ ..

पळिळ — वळिळ .. वळि ... वलि . ओलि . लि,

पाडि — पालि — हालि -- हाल,

पालि -- पाळ्य, पल्य

‘ पट्टि-हट्टि ’चा हा विविध पसारा लक्षात आल्यास बऱ्याच गोष्टींवर नवीन प्रकाश पडणार आहे. ‘ हट्टार-धनगर ’ हे उदाहरण वर आलेच आहे. शिवाथे या प्रकारचें आणखी एक उदाहरण म्हणजे ‘ अग्रहार ’ हें होय.

‘अग्रहार’ शब्दाची व्युत्पत्ति अजून निश्चित झालेली नाही. खालील अवतरणावरून ही गोष्ट पटेल :

(१) ‘ अग्रं ब्राह्मणभोजनं, तदर्थं ह्वियन्ते राजधनात् पृथक् क्रियन्ते ते क्षेत्रादयः । ’ (२) अग्रं प्रथमं ह्वियते उत्पन्नशस्यान् उद्धृत्य स्थाप्यते । ’ (३) अग्रं हरति । ’ (४) क्षेत्रोत्पन्नशस्यात् उद्धृत्य ब्राह्मणोद्देशेन स्थाप्य धान्यादि गुरुकुलादावृत्तब्रह्मचारिणे देयं क्षेत्रादि ग्रामेभ्यश्च । ’

वरील उतान्यावरून ‘अग्र’ आणि ‘हार’ या दोन्हीही शब्दाच्या अर्थाविषयी एकमत दिसत नाही. तरी पण ‘अग्र’ हा ब्राह्मणवाचक शब्द आहे असे कबूल करूनहि ‘हार’ शब्दाला संस्कृत भाषेत ग्रामवाचक सरळ अर्थ होऊं शकत नाही. यामुळेच वरील पांडितांनी ‘हार’ याला ‘ह्वियते’ ‘ह्वियन्ते’ किंवा ‘हरति’ असा अर्थ केलेला दिसतो.

उत्तर भारतांत आर्येतर ‘पत्ति’

‘हार’, ‘हारा’ हा शब्द जुन्या ताम्रपटातून वगैरे आढळतो. बळ्ळारी जिल्ह्यात मिळालेल्या लेखात ‘सातवाहनी हरा’ हें पद आलें आहे. तेथे ‘हारा म्हणजे abode, home’ असा अर्थ डॉ. सुखटणकरासारख्या तज्ज्ञांनी केला आहे (Epigraphica Indica XIV p 155). हा शब्द प्रेहार, शिलाहारादि ठिकाणीहि दिसतो (Mysore Arch Rept 1929). हार, हारा किंवा हर हे निराळे शब्द नसून वाड, वाडा, वड सारखी एकाचीच निरनिराळीं रूपे होत.

‘हारा’ किंवा ‘हार’ याचें प्राचीन रूप ‘पारा’ किंवा ‘पार’ असले पाहिजे. ‘पाडा’ ‘वाडा’ चीच ही निगळीं रूपे आहेत. ‘पारगाव’ यात ‘पार’ शब्द आपल्याकडे आढळतो. उत्तर भागांत आसाम, बंगाल, बिहारकडे, तेल्लपारा, उत्तरपारा वगैरे ग्रामनामातून शेवटीं हा शब्द दिसतो.

येथे असा एक प्रश्न उद्भवतो की जर पट्टि, पाडि, हट्टि, हे शब्द ‘देश्य’ असून द्रविडवर्गीय म्हणविणाऱ्या संस्कृतेतर भाषेतील असतील तर ही उत्तर भारतातील, ‘आर्यावर्ती’ तील ग्रामनामै आर्येतर भाषेतील कशीं ?

वाल्डे आणि पोकर्नी यांच्या आर्यभाषावर्गीय जर्मन शब्दकोशांत पट्टि-हट्टि हट्ट शब्दाचा सुगावा लागत नसल्याचें डॉ. दांडेकराकडून कळलें. ‘पट्टि-हट्टि’

हा वर दर्शविल्याप्रमाणे संस्कृतेतर भाषेचाच असे निश्चित झाल्यास आज-पर्यंत न सुटलेल्या एका महत्त्वाच्या समस्येचा परिहार होणार आहे.

द्रविड शब्द वेदकालाइतका प्राचीन नाही, नंतरचा आहे. 'द्रविड' लोक आर्यांच्याहि पूर्वी होते हे जर खरे असेल, तर वेदकाळी हे लोक कोणत्या नांवाने ओळखले जात असावेत ?

माझ्या मते याना त्यावेळी 'पत्ति' असे एक नाव असावे. वराहमिहिर 'पत्ति' जनाचा उल्लेख करतो हे पत्ति कोण असतील? मध्यकाळातील हट्टिकाराच्या पूर्वजाचे नाव 'पट्टि' किंवा 'पत्ति' असणे संभवनीय नाही काय? यजुर्वेदीय रुद्राध्यायात अनेक आर्येतर (अनाय म्हणजे रानटी नव्हे !) जनाचा उल्लेख असल्याबद्दल दुमत नाही, त्यातच पत्तीचैहि नाव येते:— नम उच्चैर्धोषायाऽऽक्रंदयते **पत्तीनां** पतये नमः ॥

हे पत्ति कोण असतील बरे? 'पट्टि'मध्ये वास करणारे ते पट्टि (पत्ति). पट्टण-पत्तन असा टवर्गाचा संस्कृत भाषेत तवर्गात बदल होतो. पट्टि आणि पत्ति यात संबंध असल्याचें सिद्ध झाले तर, यापुढे द्रविड या संदिग्ध व अनुचितार्थी शब्दापेक्षा 'पत्ति-जन' हा प्रतिशब्द रूढ करणे समंजस ठरेल. तमिळानाच 'द्रविड' अशी संज्ञा असल्यामुळे त्या शब्दात त्या वर्गीतील सर्वांचा समावेश होऊ शकत नाही. शिवाय 'पत्ति' या पदप्रयोगाने कन्नड, तमिळ, आंध्र वगैरे या सर्व जनाची पूर्वपरंपरा वेदकालापर्यंत मिडलेली स्पष्टपणे लक्षात येईल.

'पट्ट इल्ल'—पट्टिल असे प्रयोग प्राकृत 'सुपासनाहचरिय' वगैरे ग्रंथात आढळतात. (पाइअ-सद्-महाणवो' कोश पहा) इल्ल-इल या तद्धित प्रत्ययाचा अर्थ 'त्यात असणारा' असा आहे. पट्टिल म्हणजे पट्टीत राहणारा असा अर्थ होतो. हे पट्टिल हट्टिकाराचे संबंधी असणे असंभवनीय नाही. पट्टिल शब्दाचे पुढील रूपच पाटिल किंवा पाटील. 'पाटील' हा ब्राह्मण नव्हे. कुण्वी धनगराना 'अहो पाटील' असे संबोधण्याची प्रथा आहे. पाटील याचा अर्थ ग्रामाधिकारी असा मुळात नाही; पुढे तसा लक्षणेने रूढ झाला असला पाहिजे. नाही तर संबंध एक जातच 'पटेल' म्हणजे ग्रामाधिकारी असणे शक्य नाही. ज्याचा पाटिलकाशी संबंध नाही अशा जाती आहेत, पाटील घराणीहि पण आहेत. उत्तर

कन्नड व गुजरात गॅझेटियरात 'Patti' व 'Patelia' (पट्टि व पटेलिया) अशा लोकजाति असल्याचें नमूद आहे. आणि पटेलिया हा शेतकरी वर्ग आहे असेहि तेथे सांगितलें आहे.

कर्णाटात पाटील आणि गौड हे दोनहि शब्द समानार्थी वापरले जातात. गौड म्हणजेच पाटील. गौड शब्दाचा संबंध गौळ—गोवळ—गोपाळ याशी जाऊन पांचतो. यावरूनहि पट्टिल—पाटिल हा हट्टिकार (गौळ) संबंधी असल्याचें आणखी एका रीतीनेहि सिद्ध होतें.

हट्टगार-धनगर, पटेलिया व पट्टि या लोक जातीवरून 'पत्ति' हे आर्येतर जन असावे असा तर्क करण्यास काही बाध येत नाही असें वाटते. ते पत्ति रुद्रशिवाचे उपासक, तसें आजचे 'हट्टगार धनगर' वगैरे लोकहि शिवभक्त आहेत. (विष्णु-कृष्णाची उपासना ही शैव परंपरेनंतरची आहे.) यजुर्वेदातील 'पत्ति' हे जर आर्येतर असतील तर आर्येतर भाषेतील पाडा, पाटक, पारा, ऊरा, हट्टि, पट्टण वगैरे ग्रामवाचक शब्द उत्तर भारतात (अर्थ्यावर्तात) कसे शिरले हे कोडें आपोआप सुटते.

छादोग्यात, टोळघाडीमुळें कुरुदेशात दुर्मिक्ष झाल्याचा उल्लेख आहे. " मटचिहतेषु कुरुषु "...कुरुदेशावर मटचीची धाड आलो त्यामुळें तेथील पिकाची नासाडी झाली (१-१०-१) या वर्णनातील मटची हा काय प्राणी आहे, आणि तो शब्द कोणत्या भाषेतील असावा याबद्दल संशोधक विद्वानानी बरेच परिश्रम करून शेवटीं जवळ जवळ सर्वानुमते असे ठरविलेले दिसतें की 'मटची' म्हणजे टोळ; आणि तो शब्द द्रविड गणलेल्या भाषेतला आहे. कानडीत टोळ या अर्थी 'मिडिचे' असा शब्द रूढ आहे. आणि संस्कृतातील 'मटची' 'मिडिचे' ला फार जवळ आहे हें स्पष्ट दिसतें.

डॉ. बागची यानीं मटची हा शब्द इराणी भाषेतला असावा असें (Indian Historical Quarterly 1933 p 254) सुचविलें आहे. पण कानडी तमीळ (कंदमिळ) या भाषावर्गांत उडणें या अर्थ्याचा 'मिडि' धातु आहे. त्यावरून मिडिचे शब्द सिद्ध झालेला आहे. आणि संस्कृतात या वर्गाचा मटचीसारखा हा एकच शब्द वेदात असता तर गोष्ट निराळी होती; पण चंद्र, अरणी, मर्कट वगैरे अनेक शब्द असेच शिरलेले आपण पाहतों.

डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जी, रे. किट्टेल वगैरेनीं अशा प्रकारच्या शब्दाची एक यादीच तयार केली आहे. असें असता 'मट्ची' करितां इराणी भाषेचा आधार घेण्याची जरूरी दिसत नाही.

एके काळीं पत्तीची वस्ती उत्तर भारतांत सर्वत्र होती, असें संशोधकांनीं सिद्ध केले आहे. सिंध-ब्रलुचिस्थानमध्ये अजून जिवंत असलेली ब्राहुई भाषा 'द्रविड' वर्गीय असें ठरलें आहे. सिंधु नदाच्या काठानें आर्यांच्या पूर्वीं एके काळीं द्रविडवर्गीय जनांच्या वसाहती होत्या असे रे. शर्ट याचें मत आहे. Traces of Dravidian element in Sindh या लेखांत त्यांनीं शेवटीं असा निष्कर्ष काढला आहे :—I believe they (all these things) point to the fact that the Indus Valley was a home to some part of the Dravidian race, before the Aryan immigration (Ind Ant VII p 293).

गंगायमुनातीरी जेथे प्राकृत व्रजभाषा प्रथम निर्माण झाली तेथें त्यावेळीं द्रविडवर्गीयांची वस्ती असली पाहिजे, असे डॉ. रामकृष्णपंत भाडारकर याना कबूल करावे लागलें आहे (Wilson Philological Lectures 1867 p 46, 47, 81, 87, 108). बंगाल वगैरे उत्तर प्रदेशात द्रविड वस्ती होती असें डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जीचे तर ठाम मत आहे. आर्यीकरणामुळे आज हा वर्ग संपूर्ण अदृश्य झाला असला तरी, गावांची नांवे, भाषेंतील लकबी, चालीरीतीतील काहीं प्रकार वगैरे गोष्टींवरून याबद्दल शंकेला त्रिलकुल जागा नाही, असें डॉ. चतर्जीचें मत आहे. The Languages which were replaced by Magadhī Apabhransha in Bengal were Dravidian, Kol and Monkhmer, Tibeto-Barman There are, agam, some unmistakably Dravidian affinities in Bengali phonetics, Morphology, Syntax and vocabulary, but these agreements with Dravidian languages are not confined to Bengali alone, but are found in other North-Indo- Aryan Languages also. (Bengali Language · Its origin & Development p. 284). †

† अधिक संदर्भ : 'Kolerian & Dravidian Place names' J. R. A. S. 1903 Part III.

म. सं. ४

मध्ययुगांत नर्मदेच्या दक्षिणेला पट्टि किंवा पत्तिजन हटमूल झाले. आजहि वन्हाडकडे हट्टिकार कांहीं कमी नाहीत. Hatkar—Dhangars seem to have been of considerable importance in Berar असें पंधोवेन लिहितो. पट्टि (हट्टि) किंवा पाडि जनांच्या वसाहतीच्या प्रदेशाला पट्टि, हट्टि किंवा पाडि असें नाव प्राप्त होणें साहजिकच आहे. महाराष्ट्र असे संस्कृत नांव धारण करणाऱ्या प्रदेशाचें देशीय मूळनाव 'मन्हाट' असें आहे. मन्हाट किंवा मरहट्ट या नावांतील ' हट्ट ' हें पद विचारणीय आहे. यावरून या प्रदेशाला ' हट्ट ' देश असें नाव होतें असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. नाशिकच्या व्यंबकेश्वराला ' हाटकेश्वर ' असें नाव असलेलें दिसून येतें; 'द्रष्टुं त्रैलोक्यभर्तारं व्यम्बकं हाटकेश्वरम्' हाटकेश्वर असा 'वाचस्पत्य कोशा' त आधार मिळतो. ब्रह्मपुराणात श्रीशैलेश्वराला ' हाटकेश्वर ' असें संबोधलें आहे. हाटकेश्वर हें नांव शिवाला का आलें असेल ? हाट(क) देशाचा जो ईश्वर, तो हाटकेश्वर असा याचा सरळ अर्थ होण्याजोगा आहे. हट्टि किंवा हाटक जनाचा ईश्वर असाहि याचा अर्थ होऊं शकेल. श्री रामदासांनीं केलेल्या एका आरतीत हाटक करणाटकाचें नाव येतें. " जय देवी जय देवी जय वेदमाते...हाटक करणाटक करणाकल्लोळी " असा तो उल्लेख आहे. यातील हाटक हा महाराष्ट्र देशाला असलेला प्रतिशब्दच होय. शिव हाटकेश्वर तर पार्वती हाटकेश्वरी झाली. या हाटकेश्वरीची श्री रामदासांनीं करुणा भाकली आहे. ' हे देवी तुझ्या देशातील (हाटक-कर्णाटातील) जनाचे रक्षण कर ' असा वर उद्धृत केलेल्या ओळीचा अर्थ आहे. तें काहीहि असो; यावरून नाशिक ते श्रीशैलापर्यंतचा प्रदेश तो हाटक देश असें म्हणावयास काही हरकत दिसत नाही.

नर्मदा ते कावेरीपर्यंत राष्ट्रकूटांचें राज्य होतें. राष्ट्रकूटांच्या राज्याला ' रट्ट पाडि ' अशी संज्ञा होती. या पाडि-हाडि-(हाटक) देशातच हाटकेश्वराच्या व्यंबक व श्रीशैल क्षेत्रांचा समावेश होतो. यजुर्वेदातील ' पत्तीनां पति ' तोच मध्ययुगांत हट्टीचा हाटकेश्वर झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही.

हाटक देश किंवा सुवर्णभूमि

या हाटक देशाला सुवर्णभूमि असेंहि म्हणणें सार्थ आहे. सोन्याला हाटक असा एक पर्यायशब्द संस्कृत भाषेत आहे. हट्ट किंवा हाटांतील जें, तें ' हाटक.'

हाट देशांत निर्माण होणारी विशेष वस्तु, म्हणून सोन्याला ' हाटक ' नांव पडलें असावें असें मला वाटतें; निजाम-कर्णाटकातील हट्टि नामक गांवांत जुनी सोन्याची खाण आहे. भरतखंडांतील अतिशय खोल खाण हीच असें सर मार्शल यांनीं मोहेजेदारोवरील विख्यात ग्रंथात आपलें मत व्यक्त केलें आहे. कोडगु (कर्णाटक) प्रांतात हरिगी (हिरण्यागी) नावाची एक नदी आहे. या नदीला काही ठिकाणी हट्टिहोळे 'सुवर्णावती' असेंहि म्हटलें जातें. पोन्नगुंद (हुन्नगुंद) वगैरे सुवर्णवाचक नावाचीं गावे या हट्टि देशांत थोडीं नाहीत. श्री-पुर, शिरोळ, शिरूर वगैरे श्री-वाचक गावे तर सर्वत्र विखुरलेली आहेत. हिंदुस्तानात ज्या सोन्याच्या खाणी सापडल्या आहेत त्या या हाटक देशांतच आहेत.

ख्रिस्ताब्दाच्या प्रारंभापूर्वीपासून सातवाहन, कदंब, गंग, चालुक्य, राष्ट्रकूट वगैरे प्रतापशाली प्रख्यात राजवटीत हट्ट देशानें अखिलभारतीय जनांचें चित्त आकर्षित केलें. हट्ट देश जसा काही भारताचें केंद्रच बनला ! वर उल्लेखिलेल्या वैभवशाली राजघराण्याच्या कारकीर्दीत या केंद्राकडे संपत्तीचा पूर वहात असला पाहिजे हें उघड आहे. यामुळेंहि हाट देशाचें ' सुवर्णभूमि ' हें नाव सार्थ झाले असलें पाहिजे.

पण बाराव्या शतकानंतर सेऊण व होयसळ यादवाच्या यादवीत हाट देशाचे दोन तुकडे झाले. मन्हाट व कन्नड असा हा प्रदेश दुभंगला गेला. पुढें या दुफळीमुळें हट्ट देशाच्या वैभवाला ओहोटी लागली. सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूटाच्या वेळचे तें वैभव स्वप्नवत् झालें. पुन्हा तसली ती ऊर्जित स्थिति कधीच आली नाही. आज या जुन्या पट्टी-हट्टीची स्मृति पार नष्ट झाल्यासारखी वाटते. तरीपण पट्टि-पाडि-हट्टि या प्रकारच्या ग्रामनामांतून ती स्मृति अंधुक रीतीनें थोडीफार तरी शिल्लक राहिली आहे हेंच आपलें भाग्य समजलें पाहिजे.

: ३ :

हे ' मरहट्टे ' कोण ?

अर्थ किंवा भाव अव्यक्त आहे. अव्यक्त अर्थाच्या अभिव्यक्तीसाठी व्यवहारांत निरनिराळे संकेत उपयोजिले जातात. चित्र, आकृति, मूर्ति वगैरे प्रमाणें शब्द (ध्वनि) हाहि एक अशाच प्रकारचा संकेत आहे. चित्ररूपाचा संकेत, मूर्ति वगैरे निरनिराळ्या स्वरूपात आपणास पाहावयास येतो. हरप्पा, मोहेजोदारो येथें मिळणाऱ्या विटावरील चित्रें हा एक लिपीचा प्रकार आहे असें कळते. पण चित्र किंवा आकारामागील अर्थ, परंपरा-बद्धेदामुळे नष्ट झाल्यास, त्या संकेतापासून काहीच अर्थबोध होत नाही. समुळे मोहेजोदारोतील त्या चित्रमय लिपीचा अर्थ काय हें तज्ज्ञाना मोठें गेडेंच होऊन बसलें आहे ! लक्ष्मी, सरस्वती, शिव, अनंत (शेषशायी) वगैरे तींच्या मागील अभिप्रेत अर्थ आज जवळ जवळ विसरला गेल्यासारखा झाला आहे. अशा ठिकाणीं मनुष्याला आपल्या अज्ञानाची जाणीव होण्यास उशीर लागत नाही.

पण आपल्या भाषेंतील शब्दसंकेतांचें तसे होत नाही. आपल्या बोलींतील शब्द कार्णी पडल्यानंतर त्यापासून आपणांस काहीं अर्थबोध झाल्यासारखा पटतो खरा; आणि झालेला अर्थबोध संपूर्णपणें खोटा असतो असेंहि नाही. कारण विशिष्ट कालीं त्याला विशिष्ट अर्थ असतो. पण त्या विशिष्ट पदसमुष्ट्याला

सर्वकाळीं, सर्वस्थळीं तोच अर्थ होता किंवा असतो असें मानणें फार धोक्याचें आहे. शब्दाचा अर्थ युगमानाप्रमाणें वेळोवेळीं बदलत असतो ही गोष्ट पुष्कळांच्या ध्यानांत न आल्यानें अनेकदां विचारांत गोंधळ उत्पन्न होतो.

उदाहरणार्थ प्रस्तुत 'मराठा' हा शब्दच पहा. आज महाराष्ट्रांत स्थिर झालेला प्रत्येक मनुष्य 'मराठा' समजला जातो; आणि तसें मानणें युक्तहि आहे. मात्र प्राचीन काळीहि असाच अर्थ होता अशी समजूत भ्रामक ठरेल. महाराष्ट्रांतील प्रत्येक नागरिक आपण 'मराठा' आहोंत असें आज मोठ्या अभिमानानें सांगण्यास प्रवृत्त होत असला तरी पन्नास पाऊणशे वर्षांपूर्वी अशी स्थिति नव्हती हे पुष्कळाना माहीत नसेल. मराठा या शब्दानें ध्वनित होणारा त्यावेळचा अर्थ आजच्याहून निराळा होता. मराठ्यात त्याकाळीं ब्राह्मणाचा समावेश होत नव्हता. ब्राह्मण बहुधा स्वतःस महाराष्ट्रीय म्हणवीत. कारण मराठा ही एक विशिष्ट जात होती व आहे. §

मरहटे आणि महाराष्ट्रिक

आजच्या मराठ्यांच्या पूर्वजांचा उल्लेख प्राकृत ग्रंथातून 'मरहटे' अशा रीतीनें केलेला आढळतो, आणि संस्कृत ग्रंथातून यानाच 'महाराष्ट्रिक' अशारीतीनें संबोधलेले दिसून येते. मध्यंतरी महाराष्ट्रीयामध्ये ब्राह्मणाचा समावेश होत असला तरी प्राचीन काळी 'महाराष्ट्रिक' हा शब्दहि मराठे किंवा मरहटे याना उद्देशूनच वापरलेला दिसतो, दहाव्या शतकांतील राजशेखर कवि आपण महाराष्ट्रीय कुलवधूशी विवाह केल्याचे सांगतो. ती महाराष्ट्रीय सुंदरी चाहुआण (चव्हाण) कुलातील होती असे खुद्द राजशेखराने सांगितले आहे:—

“चाहुआनकुलमौलिमालिका राजशेखरकवीन्द्रगेहिनी” (कर्पूरमंजरी)

§ एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटपर्यंत (विसाव्या शतकाच्या उदयापर्यंत) म्हणजे दक्षिणेंत राष्ट्रीय भावना जागृत होईपर्यंत महाराष्ट्रीय ब्राह्मणाला 'मराठा' असें म्हटले असता त्याला आपला अपमान झाला असें वाटे व चटदिशी रागाणें तो प्रत्युत्तर करी, “छे ! छे ! मी मराठा नव्हे, दक्षिणी ब्राह्मण आहे.” जदुनाथ सरकार यांचें शिवाजी चरित्र, अनुवाद : श्री. वि. स. वाकसकर पृष्ठ २८५ (Shivaji & his times.—Sir Jadunath Sarkar, 1919, p. 484.)

यावरून आज मराठे किंवा महाराष्ट्रीय या शब्दांत जो व्यापक अर्थ आला आहे तो पूर्वीच्या “ दृढलघुश्यामाङ्गान् सहमानान् अभिमानान्... कलहशोलाश्च।” अशा रीतीने अपभ्रंश काव्यत्रयीत वर्णिलेल्या प्राचीन ‘मरहट्ट’ किंवा ‘महाराष्ट्रिक’ या शब्दात नाहीं हे निराळें सागावयास नको.

मरहट्टे यांची पूर्वपरंपरा

‘महाराष्ट्र’ या शब्दापासून विशिष्ट जन हा अर्थबोध होत नाहीं, कारण हा प्रदेशवाचक शब्द आहे. म्हणूनच या लोकांचे प्राचीन जनवाचक नांव ‘महाराष्ट्रिक’ नसावे. या बाबतचें विवेचन यापूर्वी पहिल्या प्रकरणात आलें आहे. ‘महाराष्ट्र’ या शब्दसमुच्चयाला कारणीभूत झालेला निराळाच एक शब्द असावा आणि तो ‘मरहट्ट’, किंवा ‘मऱ्हाट’ हाच होय हेहि यापूर्वी स्पष्ट केलेलेंच आहे. आता ‘मरहट्टे’ याची पूर्वपरंपरा काय असावी याचा छडा लावणे जरूर आहे.

‘मरहट्ट’ यांत ‘हट्ट’ म्हणजे प्रदेश किंवा मंडळ असा अर्थ निश्चित आहे. ‘झाडमंडळ’ यांतील मंडळ म्हणजे ‘हट्ट’ आणि ‘झाड’ म्हणजे ‘मर’ असा हा अनुवाद आहे. वऱ्हाड प्रांतांत झाडे या नावानें ओळखल्या जाणाऱ्या बऱ्याच जाती आहेत. (R. V. Russell and Hiralal Tribes & Castes of Central Provinces Vol I. pp. 361, 249 to 255, and Tribes and Castes of Nizam Dominions, Vol. I page 165.) ‘झाडि’ किंवा ‘झाडे’ या शब्दाचा अर्थ रसेल आणि हिरालाल यानीं पुढीलप्रमाणें दिला आहे.

“ A name often applied to the oldest residents of a Caste in any locality of the Central provinces ”

यावरून “ झाडे ” म्हणजे **मूळचे रहिवासी** असा अर्थ स्पष्ट होतो. मरहट्टे, ‘मर’ (झाडे) हे लोक येथील (म्हणजे वरहाटातील) मूळचे रहिवासी असा याचा अर्थ आहे. श्री समर्थ रामदास यांच्या देवीच्या एका आरतीत ‘हाटक’ असें महाराष्ट्रालाच उद्देशून उल्लेखिलेले आढळते. ‘हट्टि’ देशातील या जनास ‘हट्टे’ या नांवानेहि संबोधण्यास हरकत नाहीं. ‘हट्टे’ हे नांव काहींना काल्पनिक वाटेले. पण सुदैवानें ‘हट्टगर’ जन अजून या प्रदेशात

प्रामुख्याने असलेले आपणांस दिसून येते. आज ' हटगार ' हा शब्द किंचित् मार्गे पडत अमला तरी या भागांतील देशमुख, पाटील वगैरे घराणीं ' हटगार ' वंशीयच आहेत हे या भागातील जनजातींचे यथातथ्य वर्णन करणाऱ्या ग्रंथावरून कळून येते. (Berar Gazetteer p. 202-222 Mr. Sherring's Vol. III p 105, Tribes and Castes of Nizam's Dominion. Vol. I See Hatgar and Dhangar, Enthoven Vol I. p. 312 etc.) अशा रीतीने आजहि हटगार या नावाने ओळखली जाणारी घराणीं आपणांस पुष्कळ आढळतात. हटगार यातील उद्योग किंवा वृत्तिवाचक ' कार ' ' गार ' हा तद्धित प्रत्यय वगळला असता ' हट ' (हट्ट) शब्द राहतो. हट्ट म्हणजे गौळवाडा; हट्टे म्हणजे गवळी, धनगर, धनवडे. हीं नावे ' हटगार ' या शब्दाचेच पर्याय होत.

कर्णाटतहि हट्टिकार जन आहेत. या भागात हट्टिकार-दन(धन)गार जनाला आणखी एक पर्यायशब्द रूढ आहे; याना ' हालुमतदवरु ' म्हणण्याची प्रथा आहे. हालु म्हणजे दूध. हालुची वृत्ती करणारे म्हणजे धनगर-गवळी असाच याचा अर्थ होतो. यावरून या हालुमताच्या हटगार-धनगराच्या जीविकेच्या पूर्वपरंपरेची कल्पना येण्यास हरकत नाही.

' हट्टे ' यांचे पूर्वज

' मरहट्ट ' हा शब्द कानडी आहे हे मागे दाखविले आहेच. प्राचीन कानडीत ' ह 'कार वर्ज्य असून संस्कृतभाषीयांच्या संपर्कामुळे त्यांच्यांत ' ह 'काराचा उच्चार नवीनच रूढ झाला. यामुळे प्राचीन काळांत मागे जावे तसे ' हट्टि ' या शब्दात ' ह 'काराच्या ऐवजीं ' प 'कार असणे स्वाभाविक आहे. यजुर्वेदातर्गत रुद्राध्यायांत आलेल्या ' पत्ति 'जनाचा संबध या ' हट्टि ' जनाशीच असावा असे खाली उद्धृत केलेल्या प्रमाणावरून दिसून येईल.

महाभारत व भागवतांतील वर्णनावरून यादवजन गोपालनवृत्तीचे होते हे सर्वमान्य आहे. " यादवं गोमहिषादिके धने " कोशातील या विवरणावरून या जनांचे हे नाव कसे सार्थ आहे याचा बोध होतो. यादवजनांना अंधक-वृष्णिकुल असे दुसरेहि एक नांव आहे असे पुराणे व पाली ग्रंथावरून दिसून येते. ' अंधस् ' शब्दाला निरुक्तांत रस, अन्न असा अर्थ सांगितला आहे.

अन्नासारखा रस म्हणजे दूध असाच अर्थ येथे अभिप्रेत असावा. प्राचीन संस्कृतांतील हा शब्द परभाषेतून आलेला आहे असे दिसते. याप्रमाणेच रसार्थक हालु शब्दहि कानडी (व पूर्वद्राविड पालु) दुग्धवाचक आहे. अंध, अंधक असे उल्लेखिले जाणारे अंधकवृष्णिजन यादववंशीय धनगर होत. तमिळ प्राचीन ग्रंथातून अंडर् जनाचा उल्लेख येतो. डॉ. एस्. कृष्णस्वामी अय्यंगार यांच्या मते अंडर् व अंधक हे एकच आहेत, (The Satwats Proceedings of the II Oriental Conference, 1922). आणि यानाच आध्र म्हणत असावेत असेहि त्यानीं सुचविले आहे. कर्णाटातील धनगरात अंडे (कुरुत्र) अशी पोट जात आहे. गवळ्याना इडैयर् असे तमिळ भाषेतील नांव आहे. इडा-इळा-इरा (रस-दूध) याचा धंदा करणारे ते इडैयर्. पुन्हा तमिळ ' इडैयर् ' आणि कानडी ' हालुमतदवरु ' हीं दोन्ही हटगार धनगर याचीच पर्याय-नामे झालीं. अंडर् व अंडे या नावाची जात तमिळ व कर्णाट या दोन्ही प्राती असून आध्र या नावावरून याचे मुख्य माहेरघर तेलगु देश होता असे दिसून येते. अंडर, अंडे हे हटगार धनगर असल्याने आध्रहि मूळ याच वृत्तीचे होते असे म्हणणे प्राप्त आहे. अंधकवृष्णींची पूर्वपरंपरा अशाप्रकारे गोपालनवृत्तीशीं जाऊन मिळते. वृष्णि शब्दाला ब्रकरा असा एक अर्थ असून त्याच्या पूर्वजांच्या धनगर वृत्तीचे ते सूत्रक असण्याचा संभव आहे.

आजच्या मराठ्यातील पुष्कळ कुळाचा संबंध यादव वंशाशीं जाऊन पोचतो. ' जाधव ' हे यादव शब्दाने एक रूप आहे. मराठे धनगरात हंडेवजीग अशी एक पोटजात आढळते. मराठ्यात ' भोजे ' हि आहत. भोजकवंश यादवाचीच एक शाखा होय. कालप्रवाहात पुष्कळ बाहेरच्या जाति यादवात व मराठ्यात येऊन एकजीव झाल्या असल्या तरी, त्याचा मूळ पिंड असलेला अतिप्राचीन गट, हा आर्य पूर्वकालीन पत्तिजनापैकीं हटगार-धनगराची एक शाखा असावीसे वाटते.

डॉ. प्रिलस्की (Dr Jean Przyluski) यानी Name of the God Vishnu & Krishna Legend या आपल्या लेखात अंधकवृष्णि यादव वंश हा आर्येतर (द्रविडवर्गीय) होता असे संस्कृत, पाली भाषेतील पुराणे व नाना जातककथा वगैरेच्या आधाराने सिद्ध केले आहे. त्या लेखाचे शेवटी

“ Diverse indications point to the Dravidian substrata having made itself felt in Mathura for a long time ” (Mythic Society Journal, Silver Jubilee Number page 48) असा निर्वाळा ते देतात. विष्णु-कृष्ण परंपरेविषयी निराळ्या दिशेने संशोधन करित असता गंगायमुनातीरी (मथुरा) वसाहत करून राहिलेली यादव घराणीं आर्येतर वर्गीय (द्राविडवंशीय) होती या निर्णयाला ते येऊन ठेपले. प्रा. प्रिलस्क्री याचा हा निर्णय पत्तिजनासंबंधीच्या पूर्वी सांगितलेल्या मतास पोषकच आहे. यामुळेहि पत्ति (हट्टि) या आर्येतरवर्गीय शब्दाने निर्दिष्ट होणारे लोक आणि प्रा. प्रिलस्क्री याच्या संशोधनाप्रमाणे आर्येतर म्हणून ठरलेले अंधकवृष्णीय यादवकुल हे दोन्ही गोपालक एकच होत असे म्हणावयास प्रत्यवाय दिसत नाही.

यजुर्वेदात (रुद्राध्यायात) पत्तीचे नाव येते. यजुर्वेदातील हे 'पत्ति' ऋग्वेदात कोणत्या नावाने निर्दिष्ट झाले असतील ? ऋग्वेदात यदूचे नाव सुमारे चौदा वेळा येते. ऋग्वेदातील यदुजन आणि महाभारतातील यादवजन हे एकच होत असे पुष्कळांचे मत आहे महाभारतातील यादव हे आर्येतर पत्तिजन असतील तर ऋग्वेदातील यदुजनहि अर्थात् आर्येतर असणारच; आणि ऋग्वेदातील यदु हे आर्येतर (द्रविडवर्गीय) असावेत असे काहीं विद्वानाचे मतहि आहे. “ नि तुर्वश नि याद्रं शिशीयति भिग्वाम शं स्यं करिष्यत् ॥ ” (७, १९, ८)... हे इंद्रा तूं यादव आणि तुर्वश याना अंकित कर ” अशी प्रार्थना केलेली या मंत्रात दिसते. शिवाय ' दासा... यदुः तुर्वः (१०-६२-१०) . या उल्लेखात तसेच नवव्या मंडलात (६२-२) यदुतुर्वश हे आर्यशत्रु शंभ्रामुराच्या पक्षात आढळतात. यावरून यदु (तुर्वश) वंश हा मुळात आर्येतर असावा हा तर्क बलवत्तर ठरतो. यदूंच्या बरोबर ऋग्वेदात तुर्वशाचेहि नाव येते.

यदु तुर्वशाच्या बरोबर आणखी तीन नावे काही ठिकाणी प्रामुख्याने येतात. अनु, द्रुह्यु व पूरू ही तीन नावे मिळून याना ' पंचजन ' म्हणण्याची प्रथा आहे. महाभारतातील उल्लेखाप्रमाणे ही सर्व एकाच घराण्याची मंडळी (भावंडे) अमावीत असे दिसते. ययातीचे हे पाच पुत्र असे महाभारतांत वर्णन आहे. या सर्वांत पूरू हा वडील होय.

• 'मरहटा' पासून मागे जाता जाता 'हट्टिकार' पत्तिजनापर्यंत आपण

येऊन पौंचतो. मराठ्यांतील भोज व जाधव-यादव या कुळींची परंपरा महाभारतकालीन यादवापर्यंत मिडते. वन्हाड, मरहट्टाचें मूळ स्थान; हें भोज कुळाचें माहेरघर; यावरूनहि मरहट्टे व यादव वंशाचा घनिष्ठ संबंध असलेला दिसून येतो. मरहट्टे-हट्टि-पत्ति हे जर आर्येतर द्रविडवर्गीय जन असतील तर त्याचे पूर्वज यादव हेहि आर्येतरच असले पाहिजेत असें म्हणणें क्रमप्राप्त आहे. ऋग्वेदातील वर नमूद केलेले काहीं उल्लेख वरील तर्कास पोषक आहेत. प्रिलस्कीनी स्वतंत्र दिशेनें केलेलें संशोधनहि अंधकवृष्णि यादव आर्येतर द्रविड वर्गीय असावेत हाच निर्णय देत आहे.

यदु-यादव हे जर आर्येतर द्रविडवर्गीय असतील तर त्याचे बाकीचे तीन बंधुजनहि द्राविड शाखेचेच असणें संभवनीय आहे. वेदातील यदु, तुर्वश, हीं नावें कोणा एका व्यक्तीची नसून ती जनवाचक विशिष्ट नावें आहेत. पुढें महाभारतांत या वेदकालीन प्राचीन परंपरा कथारूपानें लिहिते-वेळीं त्यांना व्यक्तीरूप दिले आहे. वेदातील हीं नावें काही विशेषार्थसूचक आहेत. महाभारतातील धर्म, भीम, धृतराष्ट्र वगैरे नावें शीलगुणदर्शक असून व्यक्तींच्या विशिष्ट प्रकाराची (Types) निदर्शक आहेत. तीं पाळण्यांत ठेवलेली नावें नव्हेत. यदु हें नाव गोपालक या अर्थाचें आहे. तुर्वश यालाहि असाच अर्थ असल्याचें दिसून येतें.

याच रीतीनें पूरू शब्दहि बराच उद्बोधक वाटतो. पूरू हा या पंचजनात सर्वांत वडील असें महाभारतावरून कळतें पूरू शब्दात नगर या अर्थाच्या 'ऊरू' या द्रविडवर्गीय शब्दाचा पडसाद ऐकूं येतो. पूरू किंवा पुर हे नाव देवाच्या विरोधी असुराच्या संबंदातच विशेषकरून आढळते. त्रिपुरासुराची प्राचीन कथा सुप्रसिद्ध आहे. पुरंदर किंवा पुरग्न असें इंद्राला असलेलें नाव वरील तर्कास पुष्टिच देत आहे. इंद्रविरोधी पूरू हे पुढे यदु-तुर्वशाप्रमाणें इंद्राच्या गोयात गेले असल्यास आश्चर्य नाही. शेंकडों तुकडे करून लाडग्यांना चारलेल्या यतींच्यापैकीं काहींनीं इंद्राची करुणा भाकून त्याला प्रसन्न करून घेतलें व ते पुढें इंद्रभक्त झाले हें अशाच प्रकाराचें आणखी दुसरें उदाहरण होय.

पूरू हे मोठमोठी शहरे वसवून नागरिकतेच्या उच्चश्रेणीत असलेले जन असावेत. ९९ पुराचा इंद्राने नाश केल्याचीं वर्णनें आहेत. सुदास राजाशीं

झुंजत असलेल्या पूरू वगैरेंचा इंद्रानें नाश केला असें दाशराज कथेवरून कळतें. हरप्पा, मोहेजोदारोसारखी मोठमोठीं शहरे वसवून वैभवानें येथें वसाहत केलेल्या वेदपूर्व कालातील जनतेच्या समस्येचा काहीसा अर्थ येथे होण्यासारखा आहे.

सभोवार कोट-किल्ले बांधून मोठ्या शहरातून राहाणारे जन या अर्थानें ऋग्वेदकालीन ऋषींनी यांना ' पूरू ' असे नाव दिलेलें असणे शक्य आहे. आर्यपूर्वकालीन हरप्पा, मोहेजोदारोसारखी प्राचीन विशाल शहरे पाहिलीं तर " पूरू " या नावाचे औचित्य लक्षात आल्याविना राहाणार नाही. पूरूचे दुसरे भाई अजून पशुपालन स्थितीतच होते हे त्याच्या नावावरूनच व्यक्त होत आहे.

भारतांत आलेल्या आर्यांना शहरे तर राहोत, चागलीं धरसुद्धा अजून माहीत नव्हती असे वेदातील वर्णनावरून काही संशोधकानी तर्किले आहे. (' The Aryans were a people who had never known a city Their way of life is clearly presented in the Rigveda, and is far from being that of the complicated urban organisation ' (Pre-historic India, Stuart Piggot, Penguin Books p. 263) यावरून पूरू हे वेदपूर्वकालीन मोठ्या शहरी-संस्कृतीचे प्रतिनिधि असावेत असा तर्क करणे अनुचित होणार नाही. आणि पूरू जर आर्यपूर्व जन, तर त्याचे दुसरे स्वंगडी यदु-तुर्वश हे सुद्धा आर्येतर खचितच होत. हरप्पा नावाचा उच्चार हडप्पा असा पंजाबीत आहे. हरप्पा-हडप्पाचें पडुघातुसाधित पाडा-पारा या ग्रामनामाशी बरेच साम्य पण आहे. हे ग्रामनाम किती प्राचीन आहे हे मात्र निश्चित नाही. या भागातील चिनात्र नदीचे प्राचीन नाव चंद्रभागा असे आहे. यातील चंद्र शब्द आर्येतरवर्गीय पत्तिजनाच्या भौषेतील आहे. हडप्पा-हरप्पाजवळ मिळालेल्या चित्रापैकी वृषभाचीं चित्रे लक्षणीय आहेत. ही संस्कृति पत्तिजनसंबंधी पूरूंचीच असणे असंभवनीय नाही.

' द्रुह्योः सुता वै भोजाः ' यावरून द्रुह्यु हे यादवापैकींच होत असें दिसतें. भोजराजे ययाति वंशातील होते असे श्रीकृष्ण सभापर्वांत म्हणतो. अनूच्याबद्दल विशेष माहिती मिळत नाही. पण ते बाकीच्यात सामील झाले असें महाभारतात सांगितलें आहे. तुर्वशहि असेच यादवात विलीन होऊन गेल्याचे उल्लेख आहेत. मुख्य शाखा पूरू; तीसुद्धां जाऊन पुढें यादव नावातच सर्वांचा समावेश होऊं

लगला. श्रीकृष्णासारख्या तेजस्वी महापुरुषाच्या जन्मामुळे यादव कुळाचे महत्त्व वाढून बाकीची त्यातच सामील झाली असावीत.

मुळात जरी हा यदुवंश (पत्तिजन, गोपालक) आर्थेतर असला तरी पुढे आर्यांचा संपर्क वाढत गेला तसा या दोषामधील विरोध कमी होत गेला हे पुढील काळातील अनेक घटनांच्या कथावरून कळून येते. ऋग्वेदपूर्व काळींच यदुवंशीय पत्तिजनांचे आर्यांकरण होण्यास आरंभ झाला असावा असे म्हणण्यास पुष्कळ जागा आहे. याला 'चंद्रमस्' सारखे भाषिक पुरावेहि मिळतात. वेदकालीन 'पत्ति' या शब्दाचे, 'हृट्टि' (हटगार) असे हकारयुक्त नवे रूपांतर पुढे आले हे आर्यांच्या गाढ सपर्कांचे द्योतक आहे. 'मन्हाटे' हे आर्य-द्रविड-वंशीय आहेत असे श्री. जाधवराव आदि आधुनिक विचारवंत जे म्हणतात त्याचे प्रत्यंतर वरील परंपरेमध्ये आपणाम पाहावयास मिळेल. गंगा-यमुनातीरी शौरसेनी प्राकृत निर्माण होण्यास जो यादववंश कारण झाला तो मुळात आर्यवंशीय नव्हता असेच म्हणावे लागते. कारण प्राकृतातील ऱ्हस्व 'ए' 'ओ' कारादि स्वर आणि 'ळ' कारादि व्यंजने संस्कृत भाषेला परकीय असून त्याचा भरणा प्राकृतामध्ये तर विशेष दिसतो. प्राकृतातील या वैलक्षण्याला कारण बाहेरचे परकीय द्रविड लोक असे म्हणण्याची प्रथा आहे. पण प्राकृत भाषा ज्याच्यामुळे निर्माण झाली ते शौरसेनी यादव लोक म्हणजेच मुळात आर्यांकृत झालेले पत्तिजन (हटगार-गोपाळ) हेच या उच्चारभेदाला कारणीभूत असावेत असे म्हणणे जास्त सयुक्तिक होणार आहे. या योगे शौरसेनी प्राकृताचा माहाराष्ट्रीशी असलेला आत्मीय संबंध सुस्पष्ट होतो. आणि वररुचीच्या व्याकरणात शेवटी आलेल्या 'शेषं माहाराष्ट्रीवत्' या सूत्राची संगति लागते.

महाभारतातील अनेक कथांच्या आधारांने पण ही गोष्ट जास्त स्पष्ट होते. ऋग्वेदकालीच यदु इद्रभक्त झालेले काही ऋचावरून दिसून येईल. महाभारतांत कृष्ण हा ऋषिमुनीचा त्राता व याविरुद्ध त्याचे मामे कंस जरासंधादि राक्षसी वृत्तीचे होते अशी वर्णने येतात. जुन्या काही चालीरीतीचे प्रकार यदुजनात अजून राहिलेले पुराणकर्तेतून डोकावतातच. मामाभाच्यातील वैराचे कारण काय असावे हा एक विचारार्ह प्रश्न आहे. मुलाच्या मुलाऐवजी मुलीच्या मुलाला जेथे वारसाहक येतो त्या समाजात मामा भाच्यामधील विरोध पितृप्रधान

कुटुंबपद्धतीत दिसून येणाऱ्या भावाभावामधील विरोधाइतकाच तीव्र आणि तीक्ष्ण असतो. कंसानें (मामानें) जन्मापूर्वीपासूनच कृष्णाचा (भाच्याचा) द्वेष करावा या विलक्षण प्रकाराचे रहस्य पितृप्रधान कुटुंबपद्धतीतील आपणास कळणें शक्य नाही. पुढें भगिनीसुत अभिमन्यूच्या अकाली निधनास श्रीकृष्णच पर्यायाने कारण झाला अशी एक कथा स्त्री (लोक-) गीतातून ऐकावयास मिळते. यादवातील ही रूढि त्याच्यातील अतिप्राचीन आर्यीकरण होण्यापूर्वीच्या मातृप्रधान कुटुंबपद्धतीचा एक अवशेष तर नसेल ना ?

या तर्काला पोषक असा एक पुरावा पुराणातरीं आढळतो. ययाति राजाच्या भोगविलासाच्या विविध कथा आहेत. त्यापैकी पद्मपुराणातील भूमिखंडात येणारी एक कथा येथे विचाराई आहे. ययातीनें पूरुस आपली जरा देऊन तारुण्य संपादिलें आणि अश्रुत्रिंदुमति नामक सुदरीशी विवाह केला. अश्रुत्रिंदुमतीनें ययातीस संपूर्णतया आपल्या आधीन ठेवण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यात तिला यश मिळाले. ययाति अश्रुत्रिंदुमतीशीच तीन्ही त्रिकाल रममाण होतो ही गोष्ट शर्मिष्ठा आणि देवयानी याना कशी खपणार ? सवतीपुढें त्यांना हार खावी लागली आणि साहजिकच त्यांना फार खद वाटला. शर्मिष्ठा आणि देवयानी यांनी ययातीस त्याने आपला संबन्ध सोडूं नये म्हणून खूप विनवून पाहिलें पण त्याचा काहींच उपयोग झाला नाही. आपल्या विनवण्या ययातीने झिडकारल्या हे पाहून शर्मिष्ठा-देवयानी चिडल्या आणि त्यांनीं "तुझ्या वंशातील पुरुष मातुलकन्यापरिणय करतील व मातृद्रव्याचे वाटेकरी होतील" असा ययातीस शाप दिला (६४. ८३, प्राचीन चरित्रकोश : ययाति पहा.).

मराठ्यात मामाच्या मुलीशी लग्न करण्याची चाल आजनागायत रूढ आहे. ही चाल द्रविडांच्या संपर्कांनें मराठ्यात आली अशी समजूत आहे. पण महाभारतकालीं यादवात ही चाल होती हें सुभद्रा वयैरेंच्या वैवाहिक संबन्धांवरून निश्चित दिसतें. येथें एक विचार येतो. आर्यांना काही रूढि विचित्र वाटावयाच्या पण त्या सहजासहजी मोडणें शक्य नव्हते. अशाप्रसंगीं सदर रूढींना शापरूप बनवून त्यांच्यापासून आपला पिंड सोडवून घेणे ही एक पळवाट त्यांना सुचलेली आहे. प्रचलित नको असलेल्या रूढीस शापाचें निमित्त देऊन त्यापासून सुटका श्व तदनंतर समाधान (Rationalization) प्राप्त करून घेण्याचें प्रत्यंतर

पद्मपुराणातील वरील उल्लेखावरून येत आहे. द्रविडनामक दुसऱ्या कोणा एका बाहेरच्या जातीच्या संपर्काने ही चाल यादवांत नव्याने आली असली तर ब्राह्मणांप्रमाणे ती काही शाखात काही भागांतच रूढ असावयास पाहिजे होती; पण मराठ्यांत ही रूढि सरास आढळते. या कारणास्तव मुळातच यदु, तुर्वसु, जनांत मातुलकन्यापरिण्याची चाल-मातृप्रधानकुटुंबपद्धति-रूढ असावी असे म्हणणेच क्रमप्राप्त ठरते.

कांही मराठ्यात आतेच्या मुलीशी (मामाच्या मुलीप्रमाणे) विवाह करण्याची चाल आहे. पण मामाच्या मुलीशी लग्न करण्याची चालच अधिक रूढ असून दुसरी काही थोड्या कुळांत राहिली आहे. ही चाल द्रविडाच्या प्रभावामुळे मराठ्यांत रूढ झाली असा काहींचा तर्क आहे. पण हे योग्य वाटत नाही. द्रविडाच्या भाषेचे व चालीरीतीचे परिणाम आर्यांवर होण्याइतके द्रविड प्रभावी होते काय हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

आर्यांच्या प्रभावाने द्रविडाच्या चालीरीती पुष्कळ बदलल्या आहेत. द्रविडांचाहि आर्यांवर परिणाम झाला नाही असे नव्हे. जे परिणाम दिसतात ते द्रविड-प्रभावाचे द्योतक नसून अपरिहार्य रूढीचे निदर्शक आहेत. इंग्रजीत Bangle, Monkey, Saree वगैरे शब्द शिरले आहेत ते देशी भाषांच्या प्रभावामुळे नव्हे. प्रभावी भाषा ही तद्भाषिकांच्या सामाजिक, राजकीय किंवा धार्मिक श्रेष्ठतेची निदर्शक असते. अशा कोणत्याहि कारणामुळे इंग्रजीवर देशभाषा प्रभावी परिणाम करू शकलेल्या नाहीत. केवळ लौकिक व्यवहाराच्या अनुकूलतेकरिता इंग्रजीने काही शब्द उचलले आहेत. याच्या उलट देशभाषांवर मात्र इंग्रजीचा विविध प्रकारचा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. देशभाषातील शब्दरचना, वाक्यपद्धति, साहित्याचे प्रकार वगैरे नानाविध फेरबदल इंग्रजीच्या वर्चस्वाची साक्ष देत आहेत. आर्यांत झालेले बदल हे कसून झालेल्या विरोधाभंती केवळ अपरिहार्य म्हणून झालेले आहेत. द्रविडवर्गीयांत आरंभी थोडा विरोध दिसला तरी पुढे ते स्वसंतोषाने आर्यतंत्र बनले व त्यातच अभिमान मानू लागले. उलट आर्यांनी द्रविडापासून घेतलेल्या गोष्टींवरहि, जणू कांहीं त्या आपल्या पूर्वपरंपरेतीलच आहेत असा वेष चढविला.

(रुद्र) शिव कोणत्या जनांचा देव याविषयी आज वाद माजले आहेत.

‘ अग्निमीळें’तील ‘ळ’ काराचा उच्चार संस्कृतातीलच असा आग्रह धरणारे थोडे नाहीत. याच्या उलट कानडी ही संस्कृतोद्भव भाषा असा समज प्राचीन कानडी साहित्यात असल्याचें दिसून येतें.

मातुलकन्या विवाहाला निषिद्ध मानूनहि दक्षिणापथांत त्याला अपवाद मानणारें सूत्र पुढें आले; तरी पण ही चाल सर्व ब्राह्मणशाखांनीं स्वीकारली नाही ती नाहीच. मराठ्यात मात्र ही चाल नसलेली एकहि कुळी नाही, इतकेंच नव्हे तर काही कुळात वेली परतणेंची म्हणजे आते मामे बहिण भावंडात विवाह करण्याची चालहि तगून राहिली आहे. याची संगति कशी लावावयाची ? यादवांच्या पुरातन रूढीपैकी ही रूढि असावी व ती काही कडव्या लोकानीच आग्रहानें चालू ठेवली असावी असे मानणेंच जास्त तर्कशुद्ध आहे. मरहट्टीयाचे मूळ द्रविडवर्गीयत्व, दर्शविणारी ही एक अवशिष्ट पुरातन रूढि आहे. काही कुळानी आर्यांच्या अनुकरणात पूर्व परंपरेस थोडी मुरड घालून श्रेष्ठ-कनिष्ठ-भावसूचक मातुलकन्या घेणेंची रूढि तेवढीच पुढे चालविली; पण जुन्यात बदल न खपणाऱ्या परंपराप्रिय थोड्या घराण्यानी ती चाल जशीच्या तशी तगवून धरली. प्रभावी वर्चस्वाच्या परिणामामुळें शिष्टाचार बनलेल्या चाली बहुसंख्याकात दिसतात व जुने संप्रदाय अगदी थोड्या नाफेखाल्यात राहात असतात. डॉ. सौ. इरावतीबाई कर्व्यांप्रमाणें, ‘ हा द्रविडाचा प्रभाव ’ असें जर मानलें तर वेली परतणेंची चाल मराठ्यात सार्वत्रिक हवी होती (‘मराठी लोकाची संस्कृति’ पान १९७, १९८, १९९). मराठ्यातील ही चाल द्रविडापासून त्यानी उचलली (पा. १९९) असें विधान त्यांनीं केले असलें तरी नातेवाचक परिभाषेचा गाढ व्यासंग केलेल्या सौ. कर्व्यांचेच पुढील वाक्य पहा:—‘ मराठी प्रदेशात साधारणपणें मामाच्या मुलीशी लग्न करण्याचा प्रघात आहे, (पण) नातेवाचक शब्द तर मामाच्या किंवा आत्याच्या मुलीशीं लग्न करण्यास उचित असे आहेत (पा. १८७). भाषेंतील मूळ नातेवाचक अर्थच जर साटेलोटें हा आहे तर यावरून मराठ्यांत आरंभापासूनच ही चाल असली पाहिजे असेच ध्वनित होत नाही काय ? ही चाल आर्यांची नव्हे या विषयी कोणाचा मतभेद नाही. यावरूनहि मराठे-यादवांचे पूर्वज आर्येतर पत्तिजन होत असेच ठरत नाही काय ?

पत्तिजनांचा वंशविस्तार

पत्तिजन मुळात आर्यवंशीय नसून पुढे क्रमाने त्यांनी वैदिक परंपरा स्वीकारली आणि त्याबरोबरच त्यांच्या भाषा व चालीरीतीत फरक पडू लागला. अशा रीतीने मूळ पत्तिजनात दोन तट पडणे अपरिहार्य झाले. पूर्वसंप्रदाय-प्रिय असा एक वर्ग, तर जसे काही आपण संपूर्ण आर्यच आहोत अशा अभिनिवेशाने सुधारणावादी बनलेला, प्रगतिशील अशा स्वरूपाचा दुसरा. या दोन्ही कमालीच्या भिन्न टोकास साधणारे मधले दुवे अगर गट क्रमाने पुढे येऊ लागले. महाभारत काळानंतरच्या सामाजिक व ऐतिहासिक घटनाप्रवाहांत असे बरेच पक्षोपपक्ष निर्माण झालेले आपणास पाहावयास मिळतात.

हा यदुवंश (पत्तिजन) वेळोवेळीं निरनिराळ्या नावानी कालपरिस्थिती-प्रमाणे डोकें वर काढण्याचा प्रयत्न करित असताना आढळतो. मध्यप्राताचे राजे भोजवंशीय होते असा एक पुरावा पुराणातरीं मिळतो. भोजकुल यादववंशीय आहे असे परंपरा सागते. यादवसंबंधीय सात्यकी वगैरे शाखाच्या नावांनीं राष्ट्रकूटादि काही राजघराणीं कर्णाटमहाराष्ट्रात होऊन गेली. रिस्टिक भोजकाचा उल्लेख अशोकाच्या शिलालेखातून आढळतो.

आर्यीकरण पुढे जसे मोठ्या प्रमाणात होऊं लागले तसा दक्षिणापथात मरहट्टाचा वंशविस्तार त्याच्या प्रदेशाच्या विस्ताराबरोबरच झपाट्याने होत गेला.

ब्राह्मण देशस्थ बनला

सुमारे दहाव्या शतकापर्यंत झालेल्या परिवर्तनास आर्यीकरण असे म्हणता येईल. पुढे सुमारे दहाव्या-बाराव्या शतकानंतरच्या दक्षिणापथातील या प्रकारच्या परिवर्तनास आर्यीकरण म्हणण्यापेक्षा महाराष्ट्रीकरण म्हणणेच जास्त योग्य होणार आहे. मन्हाट्यांना कानडी आणि तमिळ लोक 'आरियरु' 'आरेरु' या नावाने ओळखतात. या आरियरु (मन्हाटे) याचा उल्लेख दुसऱ्या शतकाइतक्या प्राचीन तमिळ साहित्यात आला आहे. कानडी आणि तमिळ लोक मन्हाट्यांना 'आरियरु' असे संबोधित असले तरी मन्हाटे आपणांस 'मरहट्टे' किंवा मराठे या नावाने उल्लेखितात. श्रीसमर्थ रामदासांच्या "मराठा तितुका मेळवावा" या बाक्यांत "मराठा" शब्द बऱ्याच विस्तृत अर्थाने

पयोजिलेला दिसतो; इतक्या विस्तृत अर्थाने वापरलेला हाच पहिला प्रयोग य असें वाटते. या प्रकारच्या अर्थविस्तृतीच्या मार्गे थोडासा इतिहास आहे.

ब्राह्मणवर्ग सुमारे सातव्या-आठव्या शतकापर्यंत तरी दक्षिणापथांत गेटेच स्थायिक-‘ देशस्थ ’ बनलेला नव्हता. या काळापर्यंत ब्राह्मणांचीं गाडनावे गांवावरून किंवा स्थळांवरून रूढ झालेली दिसत नाहीत असें त डॉ. देवदत्त भांडारकरानीं नमूद केले आहे. (Indian Antiquary Vol IV p. 73-74) बऱ्याच काळापर्यंत वेदशाखेवरून ब्राह्मणांत निरनिराळे ट असलेले दिसून येतात. जुन्या ताम्रपटातून वगैरे मिळणाऱ्या उल्लेखांवरून प्रामाणिक नवव्या-दहाव्या शतकापर्यंत ब्राह्मण पूर्णपणे ‘ देशस्थ ’ बनलेले आपणांस सादळत नाहीत. कल्याण चालुक्यांच्या शिलालेख-ताम्रपटांतून “ मलेयाळ ” इति “ काश्मीर ” ब्राह्मण “ द्राविड ” (तमिळ) ब्राह्मण अशा तऱ्हेचे उल्लेख मिळतात. कल्याणचा राजा सहावा विक्रम याच्या दरबारी असलेला लेख हा ‘ काश्मीरी ’ पंडित म्हणून ओळखला जात होता.

दहाव्या-बाराव्या शतकाच्या सुमारास ब्राह्मण पूर्णपणे ‘ देशस्थ ’ बनू शकले. गौड ब्राह्मण, कन्हाड ब्राह्मण वगैरे नावे या पुढील काळांतच आपल्यास मेळतात. ‘ होयसळ ’ कर्नाटक किंवा कर्णाटकब्राह्मण हे होयसळ यादवांच्या काळां म्हाणजे १३ व्या शतकानंतरच अस्तित्वात आले असावेत हे त्या नावातील ‘ होयसळ ’ पदावरून स्पष्टच आहे. देवगिरी आणि हळेबीड यादवांच्या काळांत एकेका ब्राह्मण शाखेने प्रांताभिमान स्वीकारून अभिनिवेशाने कर्णाटक म्हाणजे महाराष्ट्रीय (मराठा) म्हणवून घेण्यास आरंभ केला असें म्हणण्यास पुष्कळ जागा आहे.

ब्राह्मण ‘ देशस्थ ’ होईपर्यंत त्याला कोणत्याहि देशी भाषेचा विशेष अभिमान नव्हता. वैदिक परंपरा, गीर्वाणवाणी संस्कृत याचाच काय तो गुरस्कार ते करीत. तिच्याच सेवेत ते यावज्जीव धन्यता मानीत असत. प्राण गेला तरी बेहत्तर पण प्राकृत भाषेचा उपयोग म्हणून करूं नये अशा तऱ्हेची कडवी इत्ति एकेकाळी ब्राह्मणवर्गांत होती. ‘ प्राकृतं म्लेच्छभाषितम् । न श्रोतव्यं द्विजेनैतद्. .... अधोनयति तत् द्विजम् ’. गरुड पुराणांतील हें विधान ब्राह्मण वर्गाचा मनोभाव प्राकृत वगैरे संस्कृतेतर भाषांविषयी कशा प्रकारचा होता हें

यथार्थतेनें व्यक्त करतें. अशा रीतीने प्राकृत भाषाकडे ढुंकूनहि पाहाण्यास सिद्ध नसलेला ब्राह्मणवर्ग एकादा अपवाद वगळून पुढील काळात त्याच प्राकृत भाषेचा कैवारी, स्तुतिपाठक बनलेला पाहावयास मिळतो. केवळ गीर्वाण-वाणीच्या प्रेमाने तिच्याच सेवेत मग्न होऊन राहिल्यास जगात जीवन अशक्य-प्राय होणार हें सभोवारच्या परिस्थितीवरून चाणाक्ष, दूरदर्शी विचारवंताना कळण्यास वेळ लागला नसावा. पण बहुसंख्य ब्राह्मणांची मनोवृत्ति पालटण्यास बराच काळ गेला. व्यवहारात प्राकृत व देशी भाषांचा वापर करण्यास काही स्मृति वंगरे शास्त्रानी परवानगी दिली. जैन, बौद्ध हे बहुजनसमाजाला त्याच्या भाषेतून ज्ञान देऊन आपल्या पक्षात ओढूं लागले. अशावेळी ब्राह्मण वर्गाला लोकसमाजापासून फटकून दूर राहाणे भयावह वाटले असणे साहजिक आहे. अशा परिस्थितीत ब्राह्मणाना प्राकृताकडे वळल्याशिवाय गत्यतर नव्हतें.

प्राकृत भाषेचा पक्षपात स्वीकारल्यानंतर थोड्याच काळात आणखी एक गमतीचे दृश्य दिसते. भाषा ही कधीहि स्थिरस्वरूपाची नसते. प्रत्येक पिढीत ती थोडीफार बदलत जातेच; आणि दोनतीन पिढ्यांनंतरचे काळात प्रचलित भाषेत कमालीची तफावत पडते आणि भाषेतला फरक सहजपणे उमगतो. जुनी पिढी या बदललेल्या भाषेकडे पाहून नाके मुरडूं लागते. भाषा अवनतीस चालली आहे असे म्हणण्यापर्यंत त्याची मजल जाते. प्राकृताच्या पुढील अवस्थेला 'अपभ्रंश' असे जे नाव मिळालें आहे तें याच मनःस्थितीचे द्योतक आहे. 'अपभ्रंश' म्हणजे पतन पावलेली भाषा असा अर्थ आहे हे वेगळें सागावयास नकोच. संस्कृत प्रिय सुशिक्षित ब्राह्मणवर्ग या भाषेला तिरस्काराने नावें ठरीत होता याला निराळ्या पुराव्याची जरूरी नाही. दहाव्या-बाराव्या शतकाच्या सुमारास या अपभ्रंशाच्या पोटी मराठी जन्मास आली. अपभ्रंश म्हणजे आधीच पतित भाषा, आता त्या अपभ्रंशापासून जन्मलेल्या मराठी भाषेविषयी कितीसै प्रेम या संस्कृतप्रिय वर्गास असेल याची कल्पनाच केलेली बरी ! महानुभाव-पंथीय श्री चक्रधरानीं देशभाषेत लिहिण्यास नाराज असलेल्या आपल्या बड्या पंडित शिष्यांकडून प्राकृत जनाच्या उद्धारासाठीं मन्हाटीतूनच ग्रंथरचना करविली. तशातच नरेंद्रासारख्या कविवर्यांना मन्हाटीविषयी अभिजात आत्मीयता उत्पन्न झालेली त्याच्या पुढील उद्गारावरून दिसून येतें:— 'जिये भाषेचिये रसवृत्ती :

सा भाषाचे कुपे कीजेति निगुती । ते मऱ्हाटी कवण जाणे निरुती : जे रसाचें जीवन ' (४६). नरेंद्राचे असे हे एकच उदाहरण नसून श्रीज्ञानेश्वरानींही " अमृततेही पैजेसी जिंके " अशा तऱ्हेचे आत्मीयतेचे उद्गार काढले आहेत; हें जरी खरे असले तरी सुशिक्षितातील बहुजन अजून मराठीविषयीं अनुकूल नव्हते असेच दिसते. नाहीतर एकनाथाना " संस्कृत वाणी देवे केली । तरी प्राकृत काय चोरापासोनि ज्ञाली । " असा खडखडीत सवाल टाकण्याची आवश्यकताच भासली नसती. तमेच एकनाथाचे समकालीन दासोपताना मराठी भाषा कमी दर्जाची नाही असे नानातऱ्हेची उदाहरणे देऊन समजावून सांगण्याची जरूरी वाटली नसती.

कसेहि असो. ' अनिच्छन्नपि. ब्रलादिव नियोजितः ' अशा तऱ्हेने मराठीचा अभिमान स्वीकारल्याशिवाय कोणाहि व्यवहारी विचारवंताला गत्यंतर राहिले नाही. मराठीच्या या अभिमानाबरोबर हळूहळू ब्राह्मणवर्ग स्वतःस ' मराठे ' असेहि म्हणून घेण्यास प्रवृत्त झालेला दिसतो. आणि आज एकेकाळी आपण ' मराठे ' म्हणवून घेण्यास नाराज होतां आणि मऱ्हाटीविषयीं दुजाभाव दाखवीत अगूं याचाहि या वर्गास विसर पडला आहे. बाराव्या शतकानंतर मराठीस ब्राह्मण वर्गाचा जसजसा जास्त पाठिंबा मिळाला तसतसा महाराष्ट्राचा विस्तार गोदावरीच्या दक्षिणेस झपाट्याने होत गेला. मरहटे ही एक विशिष्ट जात न राहाता मराठे बनण्यास सर्वच अहमहमिकेने उत्सुक झालेले दिसतात नुसते मराठे म्हणवून घेऊनच चालणार नाही तर सर्व प्रकारें बहुजन समाजात एकरूप होऊन एकजात सर्वांनी ' मराठे ' होणे जरूर आहे, असा उपदेश (बऱ्याच ब्राह्मणांचा रोष पत्करूनहि) जाहीरपणें करणारे सुबुद्ध विद्वान् ब्राह्मण आज महाराष्ट्रात पुढे येत आहेत हें ' मरहट्टा ' तील विशेष होय.

: ४ :

जुळीं भावंडें : मरहट्टे आणि कानडे

कर्णाट आणि मन्हाटच्या निर्मितीस कारण झालेले मूळ प्राचीन लोक एकच होते, असें म्हटले असता पुष्कळाना आश्चर्याचा धक्का बसेल ! किंबहुना हा काही तरी भ्रममूलक विचार आहे असें त्यास वाटण्याची भीतिहि आहे. अलीकडील कर्णाट आणि मराठातील तेढ आठवली तर या दोन्ही प्रांतांना ' जुळीं भावंडें ' म्हणणें विचित्र वाटल्याशिवाय राहाणार नाहीं हे खरें. पण विरोध हें प्रेमाचेंच एक विकृत स्वरूप आहे. सूड जसा अन्यायाच्या प्रतिकाराचा आसुरी प्रकार आहे, तसेच वैर हेंहि बऱ्याच वेळां प्रेमाचें एक विकृत रूप असतें. आणि आजच्या कर्णाट महाराष्ट्रांतील विरोधी भावाचा उगम त्यांच्या आरंभींच्या बंधुप्रेमातच आहे हें ऐतिहासिक घटनांच्या सिंहावलोकनावरून सहज कळून येणार आहे.

यदु आणि तुर्वसु

मरहट्टे याची पूर्वपरंपरा वेदकालीन यदु-जनांपर्यंत जाऊन पोचते हें आपण मागील प्रकरणीं पाहिलेंच आहे. ऋग्वेदात यदूंच्याबरोबर तुर्वशांचाहि जवळजवळ तितक्याच वेळां उल्लेख येतो. यदु आणि तुर्वश हीं दोन निरनिराळीं घराणीं असलीं तरी ते वेगळे जन नसून मुळांत एकच असावेत असा विद्वानांचा

तर्क आहे. कीथ आणि मॅक्डोनेल यांनी यदु आणि तुर्वश हीं व्यक्तींचीं नावें नसून हे विशिष्ट जन आहेत असें आपलें मत व्यक्त केलें आहे. " It is perfectly reasonable to hold that the Turvasas and Yadus were two distinct though closely allied tribes. " Macdonell and Keith (Vedic Index Vol. I & II, Yadu and Turvasa)

यदुजनापासूनच विशेषकरून मरहट्टे याचा विस्तार झालेला आहे हें खरें. मात्र यावरून कर्णाटक आणि यदुवंश याचा संबंध आला नाही असें समजता येत नाही. चालुक्य राष्ट्रकूटादि घराण्याची वंशपरंपरा यादवजनांपर्यंत नेली जाते. डॉ. आळतेकरानी अभिजात कर्णाटकीय म्हणून ठरविलेला राष्ट्रकूट वंश यादववंशीय सात्यकी शाखेपासून निघाला असें त्या घराण्याच्या ताम्रपट व शिलालेखावरून कळतें. म्हैसूरचे आजचे राजघराणे यदुवंशीय आहे हें सुप्रसिद्धच आहे.

मराठ्यांचा जसा यदुवंशाशी विशेष संबंध होता तसा जुनी परंपरा पाहतां कर्णाटकीयांचा तुर्वसूंशी घनिष्ट संबंध असलेला आढळून येतो. ययातीच्या शापाने पतित झालेले तुर्वसुवंशीय लोक दक्षिणेत येऊन राज्य करूं लागले, असे सांगितलें जातें (महाभारत, आदिपर्व, अध्याय ८४). मत्स्य पुराणांत तुर्वसु वंशाच्या दक्षिणापथातील काहीं घराण्यांचा उल्लेख आला आहे.

‘ तुर्वसोऽस्तु सुतो गर्भो गोभानुस्तस्यचात्मजः ।

गोभानोऽस्तु सुतो वीरः त्रिसारिश्चापराजितः ॥

पाड्यश्च केरलश्चैव चोलः कर्णस्तथैवच ।

तेषा जनपदाः स्फीताः पांड्याश्चोलास्सकेरलाः ॥ ४८.५ ॥

वरील श्लोकांत पाड्य, केरल, चोल याच्याबरोबर उल्लेखिले गेलेले कर्ण (जन) कर्णाटकीयच होत, कारण दक्षिणापथातील पाड्य, केरळ, चोलांच्या जवळ या नामसादृश्याचा प्रदेश कर्णाटकाशिवाय दुसरा नाही. मनुस्मृतींत ‘ झह्लोमह्ला ’ च्या बरोबर ‘ नट ’ आणि ‘ करण ’ याची नावें ब्राह्म क्षत्रियाच्या यादींत आली आहेत (१०-२३). श्री. राजवाडेप्रभृति विद्वानानी नट आणि करण हे आजच्या कर्णाट जनाचे पूर्वज होत असे आपले मत व्यक्त केलें आहे. मनुस्मृतीतील ‘ करण ’ आणि मत्स्य पुराणांतील ‘ कर्ण ’ हीं निरनिराळीं नावे

नसून, एकच असावीत यात शंका नाही. कण्ण जन कर्णाटकात प्राचीन काळीं होते असें तेथील ग्रामनामावरून निदर्शनास येते. 'कण्ण-विषय, 'कण्ण-वाड, कण्ण-देश, कण्ण-नाड, कण्ण-पाडि (कण्णंवाडि)' वगैरे स्थलनामातील कण्ण शब्द जनवाचक आहे. संस्कृतातील 'कर्ण' याचें प्राकृतरूप "कण्ण" असे होते. कण्णजन हे तुर्वसुवंशीय आहेत हे मत्स्य पुराणावरून आपणास कळते.

कर्णाटकातील प्राचीन गंगवंशीय घराणे तुर्वसुवंशीय होते. गंगातीराहून दक्षिणेला ते आले असे त्याच्या वंशावळीवरून दिसते. रा. ब. आर्. नरसिंहाचार्यांनी या गंग घराण्याच्या वंशपरंपरेविषयीच्या आपल्या लेखात वरील गोष्ट नमूद केली आहे (कर्णाटक साहित्य परिषद्-पत्रिका ऑक्टोबर १९२४). तुर्वसु वंशाचे राजे चोल, पाड्य, केरलादि राज्ये स्थापन करून दक्षिणेत राहिले, असा पद्म पुराणातहि आधार मिळतो. ही गोष्ट असंभाव्य नाही असे "Ancient Indian Historical Traditions" या आपल्या ग्रंथात श्री. पार्जिटर म्हणतात. गंगाच्या प्रमाणेच विजयनगरचा शेवटचा राजवंश तुर्वसुवंशीय होता असे काही शिलालेखावरून दिसून येते (Ep Indica IX p 340)

अशाप्रकारे कर्णाट आणि मन्हायगी यदु-तुर्वसूंचा, अतिनिकट संबंध असल्याचे सिद्ध होते. यदु-तुर्वश या दोघाचा उल्लेख जुळ्या भावंडाप्रमाणे ऋग्वेदात बहुतेक सर्वत्र आढळतो. जिथे जिथे म्हणून यदूचे नाव येते तिथे तिथे तुर्वशाचें नाव आलेच. एकदोन ठिकाणी मात्र-तुर्व (१०-६२-१०) आणि वश (१०-४०-७) अशी पदच्छेदित नावे आढळतात. आणि हा पदच्छेदहि एका दृष्टीने फार उद्बोधक आहे. तुर्वश असें अखंड एकच नाव समजण्याचे यामुळे आता कारण राहात नाही. तुर्व आणि वश असे दोन शब्द मिळून हे सामासिक पद बनलेले आहे हे निश्चित ठरते. वश जनाचा उल्लेख ब्राह्मणात आहे (Vedic Index Vol II 273). वशा याचा अर्थ गाई असाहि होतो. यामुळे वश (जन) म्हणजे पशुपालक-गवळी असा अर्थ करणे गैरवाजवी होणार नाही. यदु हे तर गवळी असल्याचें सुविख्यात आहे. यदूंच्या बरोबर उल्लेखिले जाणारे तुर्वश हेहि गोपालक वृत्तीचेच

असावेत हे सागावयास नको. आणि तुर्वश यातील वश (वशा) हा शब्द पशु-वसु म्हणजे गाईचा निदर्शक अमावा हे उघडच आहे. वेदातील तुर्वश, महाभारतात तुर्वसु या नावाने ओळखले जातात असे विद्यानिधि श्री. चित्रावशास्त्री आपल्या प्राचीन कोशात लिहितात.

“ यादवं गो (महिषादिके) धने ” या वाक्याबरोबर ‘ यादः ’ शब्दाचा अर्थहि विशेष चिंत्य आहे. ‘ यादः ’ हा रसार्थक शब्द आहे. ‘ अंधस् ’, ‘ हालु ’ प्रमाणे या रसार्थक शब्दाचा दूध असा अर्थ होणे शक्य आहे. गोपालक वृत्तीच्या यादवाच्या नावाचे रहस्य यामुळे जास्त खुलून व्यक्त होणार आहे. यदुजन-यादवाचे आगतवाघव म्हणून निश्चित ठरलेल्या तुर्वशाचे नावहि असेच साथे असणे असंभवनीय नाही. तुर्वश किंवा तुर्वसु हा जोडशब्द आहे हे वर निदर्शित केले आहे. यातील वश किंवा वसु शब्दाची व्युत्पत्ति विचारार्ह आहे. समाजविकासक्रमाच्या इतिहासाचे साहाय्य घेतले अमता या शब्दाचे कोडे सुगम रीतीने सुटणार आहे. मानवाच्या प्रारंभिक स्थितीत, पाळलेली जनावरे हीच त्याची संपत्ति असे समजले जात असे. सोने-चादी वगैरेना महत्त्व पुढील काळी आले. जगातील या सामाजिक विकासक्रमाच्या इतिहासाचे प्रतिबिंब स्पष्टास्पष्टरीतीने प्रत्येक जनाच्या भाषेतील शब्दातून उमटलेले आपणास पाहावयास मिळते. Cattle आणि Capital याचा मुळातील निकट संबंध हे याचप्रकारचे एक उदाहरण आहे. गोधन यावरूनच कानडीत ‘ दन ’ (गुरे) हा शब्द रूढ झाला आहे. हाच क्रम वशा-वसु (संपत्ति), पशु-वसु या शब्दनिर्मितीसहि कारण झाला असावा असा तर्क केल्यास चुकीचे होणार नाही. ऋग्वेदातील ‘ अजाः ’ ‘ शिशुः ’ या प्रकारची जनवाचक सार्थ नावे आढवली अमता यदुप्रमाणेच तुर्वश-तुर्वसु हे नावहि अर्थपूर्ण आहे असे दिसून येईल.

आता तुर्व याचा अर्थ काय असेल हा प्रश्न उद्भवतो. जुन्या द्रविड-वर्गीय भाषेत ‘ तुरु ’ म्हणजे गोसमुदाय. कानडीत हा शब्द या अर्थाने आजहि व्यवहारात आहे. गवळी या अर्था ‘ तुरुकार ’ हा शब्द ‘ हट्टीकार ’ या शब्दाचे पर्यायरूप म्हणून कानडी भाषेत रूढ आहे. बेळगाव जिल्ह्यात बरीच देसाई घराणें तुरुकारवंशीय आहेत. यावरून तुरुजनाचे अस्तित्व सिद्ध होत असून

ते गोपालक वृत्तीचे होते ही गोष्टहि स्पष्ट होते. वेदकालीन तुर्व (तुर्वश) जन हे आजहि कर्नाटकात असलेल्या तुरुकार (हट्टीकार) जनाचे पूर्वज होत असें म्हटल्यास चुकीचें ठरणार नाही. तुरु (कार) या शब्दावरून तुर्वशाना यवन (तुर्की) बनविण्यापर्यंतहि काहीची मजल गेली आहे ! “ यदोस्तु यादवा जाताः तुर्वसोर्यवनाः स्मृताः ” !

तुर्वसु हे तुर्क लोकापैकीं असावेत असा तर्क नामसादृश्यावरून सुचलेला दिसतो. कर्नाटकातील ‘तुरुकार’ जातीलाहि असेंच तुरुक गणलें असलें तर नवल नाही, कारण तुर्वसुपेक्षां ‘तुरुकार’ हें नाव तुरुकला फार जवळचे आहे. तुरुकार हे मुसलमानातून हिंदू झाले असावेत या समजुतीनें काही लिंगायत उपजाती (पंचमसाली वगैरे) त्याचेपासून दूर रहाण्याचा प्रयत्न करित असत. तुरुकारहि आज लिंगायत झालेले आहेत. वीरशैव लिंगायत पंथ, प्रसारक धर्म असल्याने कुरुब, रड्डि, वक्कलिंग (कुणव्वी) वगैरे बऱ्याच उपजाती या नवीन धर्मांत समाविष्ट झाल्यानंतरहि त्यानी आपले पूर्वीचें शाखानाम सोडलेलें नाही. यामुळे लिंगायतपंथाच्या प्रभावात गेलेल्या प्राचीन जाति, जनांची नावे आजहि आपणास ऐकूं येतात. अशापैकीं ‘तुरुकार’ हा एक वर्ग आहे. श्री शिवाजीच्या दक्षिणेतील स्वारीत बेळगाव जवळ जिने कसून विरोध केला व काही काळ शिवाजीच्या सैन्यास थोपवून धरलें, जिच्या घेर्याचें व पराक्रमानें शिवबासहि कौतुक वाटलें ती बेळवडी मल्लम्मा देसाईण वीर तुरुकार घराण्याची होती, असे तेथील जुन्या दफ्तरातून नमूद आहे. हे तुरुकार, जहागीरदार, देसाई सर्व पाटील-गौडा घराण्याचे आहेत. वक्कलिंग, रड्डिपाटील घराण्याचे देसाई या भागात आहेत. तसे हे तुरुकारहि पण तुरुक मुसलमानापैकी अशा कल्पनेनें बाकीचे याना थोडे दूर ठेवीत असत. शेवटी एका लिंगायत मठाधिकाऱ्याला ही समजूत खोडून काढण्याकरता पुढाकार घ्यावा लागला. त्यानी एक लहानसे पुस्तक काढून, “तुरुकार-जन तुरकी-मुसलमान नसून ते तुर्काचे अरी म्हणजे वैरी होते, त्यामुळे त्याना ‘तुरुकार’ असें नाव प्राप्त झालें; अशा यवनविरोधी वीर जनांस मुसलमान समजणें खोडसाळपणाचें आहे ” असे जाहीर केले !

संस्कृत ग्रंथकर्ते जर तुर्वसूना यवन गणूं लागले तर तुरुकार जन म्हणजे

तुरुक अशी भ्राति सामान्य अज्ञ लोकांत उत्पन्न झाली असणें सहज आहे. पण जगांत अत्यंत प्राचीन ग्रंथ म्हणून निश्चित ठरलेल्या ऋग्वेदांतच यदु-तुर्वशांचें नाव नमूद असल्यानें हे सर्व तर्क सपशेल खोटे आहेत हें आपोआप सिद्ध होत आहे. पूर्वपरंपरा विच्छिन्न होऊन आपण अज्ञानांत कसे चाचपडत आहोंत हें यावरून थोडें तरी कळण्याजोगें आहे. मोहेंजोदारोसारखी मोठी शहरें व वेदातील इतिहासवजा काहीं माहिती उपलब्ध झाल्यानें आपणास त्या काळच्या चित्राच्या रेषा अधुकपणे दिसूं लागल्या आहेत. काळ्याकभिन्न रात्रींत वीज चमकल्यानें आपणाभोंवताली अंधकार किती गाढ आहे याची जशी जाणीव येते तशीच आपल्या पूर्वपरंपराविषयी आज आपली स्थिति झाली आहे.

रिस्टिक-भोजक

वेदकाळांतील यदु-तुर्वसूंच्या जुळ्या नावाप्रमाणे ख्रिस्तशकारंभींच्या अशोक खारवेलालिकाच्या शासनातून रिस्टिक-भोजक अशी जोड नावे आपणांस दिसतात. प्राचीन रिस्टिक भोजकाच्या वसाहती एकमेकांच्या जवळ असाव्यात असा तर्क डॉ. बी. सी. लॉ यानी (Some Ancient Indian Tribes, Indian culture, 1935, p 390) केला आहे. “The Rastrikas who were almost associated with the Bhojas must have occupied the adjoining tracts and it may be assumed that they were located in the very region where present Marathas have their habitat.” भोजक हे वऱ्हाडचे, हे निश्चित आहे, यामुळें रिष्टिकाची वसाहतहि वऱ्हाडच्या आसमंतात असावी असा तर्क करणें गैरवाजवी होणार नाही. रिष्टिक हे राष्ट्रकूटाचे पूर्वज होत असा काहीचा तर्क आहे, आणि हा तर्क जर खरा असेल तर राष्ट्रकूटाच्या इतिहासातील एक कोडें सहजपणे सुटतें. राष्ट्रकूट घराण्याची राजधानी मळखेड होती आणि राष्ट्रकूटाचे मुख्य केंद्र कर्णाटकाच्या भागातच आढळते व राष्ट्रकूट घरानें कर्णाटकीयच होय असें डॉ. आळतेकराचे निश्चित मत आहे. राष्ट्रकूट कर्णाटकीय हें जर खरें असेल तर त्याचीं प्राचीन घराणीं कर्णाटकात न आढळता वऱ्हाडात कशी ? याचें उत्तर म्हणून कर्णाटकांतून काहीं घराणी वऱ्हाडात वसाहतीकरिता आली असे आज गृहीत धरावें लागते. (Rashtrakutas and Their Times p. 4). पण भोजकांच्याबरोबर वऱ्हाडच्या

आसमंतांत रिष्टिकहि प्राचीन काळापासून मूळ धरून होते या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केल्यानें आजपर्यंत या कोड्यास समर्पक उत्तर मिळाले नाहीं.

रिस्टिक-राष्ट्रिक कोण ?

“ राष्ट्रिक ” याचा अर्थ राष्ट्र-देशाचे (Indigenous, Native) असा होतो. राष्ट्रकृटाचे पूर्वज राष्ट्रिकच होत असें बऱ्याच विद्वानाचे निश्चित मत आहे. राष्ट्रिक म्हणजे या देशाचे मूळचे रहिवासी हा अर्थ जर खरा असेल तर, राष्ट्रिक हा शब्द, मुळात कोणत्या तरी देश्य शब्दाचे भाषातर असणें शक्य आहे. कारण या देशाचे मूळचे लोक आर्यांच्या पूर्वी संस्कृतेतर भाषेचे होते याबद्दल आता सध्या तरी कोणाला शंका नाहीं. या दृष्टीनें पाहिले असता राष्ट्रिक हा शब्द, या देशाचे, मूळचे या अर्थाचा संस्कृत शब्द असला पाहिजे. यामुळे तो भाषातरित अमणे शक्य आहे.

कर्णाटकात “ नाडव ” अशी एक जात आहे. याना विगिष्ट जात असें संबोधण्यापेक्षा ‘ जन ’ म्हणणेच जास्त सयुक्तिक होईल. “ नाडव ” म्हणजे या देशाचा (नाडु=देश). राष्ट्रिक हा शब्द नाडव याचेच संस्कृत भाषातर असावे असें म्हणण्यास पुष्कळ जागा आहे. राष्ट्रकूट राजा नृपतुंग (ख्रि. श. ८१५) याचे नावावर प्रसिद्ध असलेला ‘ कविराज मार्ग ’ नावाचा एक अलंकार-शास्त्रावरील ग्रंथ उपलब्ध आहे. त्यात नाडवाचे विशेष वर्णन दोन-तीन ठिकाणी येतें. वास्तविक तो साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथ आहे. असे असताहि नाडवाविषयी त्यात येणारे उल्लेख गौरवपूर्ण अभिमानसूचक असावेत हे विचाराई नाही काय ?

नाडव जन अभिजात रसिक असून विशेष शिक्षण नसताहि ‘ काव्य परिणत-मति ’ होते असे नाडवाचे वर्णन त्यात आरंभीच आलें आहे. आणखी पुढें एका ठिकाणी असे वर्णन येतें:—

सुभटर्कळ् कविगळ् सु-

प्रभुगळ् चेल्वर्कळ् भिजनर्कळ् गुणिगळ् ॥

अभिमानिगळत्युग्र्

गभीरचित्त्त्वं विवेकिगळ् नाडवर्गळ् ॥२.२८॥

वरील वर्णनातील “कळ” किंवा “गळ” हा बहुवचनार्थी प्रत्यय आहे हे जाणलें असता व वर उद्धृत केलेल्या श्लोकात ‘चेल्वर’ सोडून सर्वच शब्द संस्कृत असल्याने मराठी जाणणाऱ्यांना त्याचा अर्थ लावणें कठिण होणार नाही. (अर्थ: शूर, कवि, सुप्रभु, सुदर, कुलीन, गुणी, अभिमानी, अतिउग्र गंभीर व त्रिवेकी असे हे नाडव लोक आहेत.)

या खेरीज “ उत्कटदर्पान् प्रियमोहनान् पदगौद्रान् पतगवृत्तीश्च ॥ ” अशा रीतीने कण्णाडीय लोकांचें वर्णन नवव्या शतकातील एका कवीने केले आहे (अपभ्रंश काव्यत्रयी, पान ९३).

या नाडवाना दक्षिण कन्नड जिल्ह्यात ‘ बंटरू ’ असे दुसरे एक नाव रूढ आहे. बंट म्हणजे भट, वीर. या बंट किंवा नाडवांचें गुणवर्णन थर्स्टन् याच्या “ जक्षिणेंतील जाति आणि जन ” या ग्रंथात खालीलप्रमाणें दिलेले आहे:

“ They still retain their manly independence of character, they have strong well developed physique and they still carry their heads with the same hottv toss as their forefathers did in the stirring fighting days, where as an old proverb had it, ‘ the slain rested in yard of the slayer ’ and where every warrior constantly carried his sword and shield Both men and women of Banta community are among the comeliest of Asiatic races ” (Castes and Tribes in Southern India Vol I p 149).

११०० वर्षांपूर्वीच्या ‘ कविराज मार्गा ’ तील वर्णनात व नवव्या-दहाव्या शतकातील “ अपभ्रंश काव्यत्रयी ”त आढळणाऱ्या उल्लेखात आणि वर दिलेल्या एका आधुनिक संशोधकाच्या निरीक्षणात किती आश्चर्यकारक साम्य ! जणू काही वरील कानडी व संस्कृत श्लोकाचे हे इंग्रजीत भाषांतरच ! !

दक्षिण कन्नड जिल्ह्यात तुळु नामक कानडीची उपभाषा चालते. तुळु भाषेत “ वक्कल्मे ”—शेतकरी—या अर्थी बंट शब्द वापरतात. राष्ट्रिक-राष्ट्रकूट ‘ Indigenous Tribes ’ असे विन्सेट स्मिथ यांनी आपले मत नमूद केलें आहे (Early History of India, page 430). ‘ रठिक ’ शब्दाला Native असा अर्थ पालीकोशात दिलेला आहे. राष्ट्रकूटांना ‘ कुटुंबी ’ असे

विशेषण कांहीं ठिकाणीं आढळतें आणि त्यांच्या काही शिलालेखांच्या आरंभीं नांगराचें चित्र काढलेलें असतें. हिंदुस्थान सरकारच्या शिलालेख संग्रह करणाऱ्या शाखेचे मुख्याधिकारी श्री. एच. कृष्णराव याचें “राष्ट्रकूट-प्रमुखान् कुटुंबिनः” या वाक्यावर एक टिपण आहे :—

“ The familiar phrase राष्ट्रकूट-प्रमुखान् कुटुंबिनः Which occurs in copperplate inscriptions, shows also that the Rashtrakutas were कुटुंबिनः i.e. cultivators, who enjoyed a higher social status than others of their community ” (Epigraphica Indica XI pp. 342-343).

कुटुंबिन् हा शब्द द्रविडभाषावर्गीय मूळभाषेतून बनला असावा असा कांहीं विद्वानाचा तर्क आहे. यातील मूळशब्द ‘कुडु’ म्हणजे कूळ (शेतकरी) असा आहे. ‘कुडु-वोक्कलिग’ या जोड शब्दांत दोन्ही समानार्थी पदे आहेत. ‘कुडु’ शब्दात येथे वरील अर्थ अभिप्रेत आहे. “कुडुव” यावरूनच कुणबी शब्द प्रचारात आला असावा असें मला वाटतें. कुणबी हा शब्द कुळ यापासून निष्पन्न झाला असेणें जास्त संभवनीय आहे असें आपलें मत रा. अत्रे यांनी ‘गांवगाड्यात’ नमूद केले आहे. या सर्व आनुषंगिक पुराव्यावरून श्री. कृष्णराव यांनी स्वतंत्रपणें शिलालेखातील संदर्भावरून केलेला अर्थ यथोचित आहे असें म्हणावे लागतें.

राष्ट्रिक-रट्ट-रड्डि; रड्डि शब्दाची व्युत्पत्ति आज अशीच मान्य झाली आहे. पाटलाना तेलगु देशात रड्डि असें पर्याय नाव आहे. पाटील किंवा गौड हा शब्द तेथें प्रचारात नाही. रड्डि-राष्ट्रिक ही अवस्था गोपालकवृत्तीच्या पुढची आहे हें मानवसमाजाचा विकासक्रम जाणणाऱ्याना सागावयास नको. पाटील किंवा गौड या शब्दात गोपालकवृत्तीचा जसा ध्वन्यर्थ आहे, तसा तो रड्डि या शब्दात नाही. राष्ट्रिक-नाडव हा वसाहती करून स्थिर झाल्यानंतरची अवस्था सुचविणारा शब्द आहे. संस्कृत भाषेत नाडव शब्दाचे भाषांतर राष्ट्रिक झालें. त्याचेंच संस्कृतीकरण नाट (< नाड) असें झालेलें आढळेल. मनुस्मृति वगैरे ग्रंथांतून ‘करणा’ च्या बरोबर नटाचाहि उल्लेख येतो. हे नट व्रात्य क्षत्रिय होत असा स्मृतिग्रंथाचा स्पष्ट निर्वाळा असल्यामुळे त्याना नाच वगैरे करणाऱ्या नाटकी

नटवर्गात ढकलण्याचें धाडस कोणी करणार नाही अशी आशा आदे. नाड्रू हें आडनांव व या नावाची कुळी तमिळ देशातहि आहे. नाड्र (—People of the Country, Indigenous Tribes) म्हणजेच संस्कृतमध्ये राष्ट्रिक असा अर्थ होतो. 'Nattar (meaning people of the Country) reported by some to be a main caste and some others a subcaste of Vellalas Nearly all those who returned the name came from Salem and were cultivators' (यस्टन IV p 140). कन्नड जिल्ह्याप्रमाणे शाल्यम्, कोडमत्तूर, जिल्ह्यातहि नाडव होते असें मागील शिरगणतीत आढळून आले आहे.

भोजाच्याबरोबर प्राचीनकाळी उल्लेखिलेले रिष्टिक—राष्ट्रिक हे नाडव असावेत असे वरील सर्व गोष्टी लक्षात घेता दिसून येतें. भोजाचा उत्तरकालीन वसाहतीचा प्रदेश विदर्भ, तर त्याच्या लगतच त्याचे भाई रिष्टिक याचा प्रदेशहि असावा हें युक्तच आहे. आणि आज खानदेश या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या प्रदेशाच्या जवळपासच हा रिष्टिकाचा देश असावा असा आमचा तर्क आहे. 'खानदेश' या शब्दाची व्युत्पत्ति अजून समर्पकपणे लागलेली नाही. खानापासून याला खानदेश असे नाव आलें हे मत आज कोणालाच मान्य नाही. कारण मुसलमान येण्यापूर्वीपासून हें नाव प्रचलित होते असा पुरावा मिळतो. कन्न देश ही व्युत्पत्ति आज जवळजवळ सर्वमान्य आहे. पण यातील कन्न या शब्दाचा अर्थ काय, याबद्दल काय तो मतभेद आहे. कन्न म्हणजे कण्ह—कृष्ण, कन्ह म्हणजे कृष्णाचा देश किंवा कृष्णवर्णाचा प्रदेश असे दोन अर्थ संभवतात. कृष्णाचा देश असें म्हणणे सयुक्तिक दिसत नाही. कृष्ण ज्या प्रदेशात जन्मला त्या मथुरावृंदावनाला किंवा जिथे तो वैभवात होता त्या द्वारकेच्या आसमंताला कृष्णाचे नांव यावयास हवें होते. खानदेशाचा कृष्णचरित्राशी काहींच संबंध येत नाही. कृष्णाशी संबंध नसलेल्या प्रदेशाला त्याचें नांव प्राप्त झाले असें म्हणणें पटण्यासारखे नाही.

जमिनीच्या रंगावरून याला कण्ह—कृष्ण—काळी जमीन असलेला देश हें नांव आलें असें काहीचें मत आहे. देशाला भू—प्रदेशाची पहाणी केल्यानंतर पुन्हा नांव मिळाले असणें अगदींच असंभाव्य नसलें तरी देशाला नाव प्राप्त होण्या वा हा क्रम सामान्य तर खचितच नव्हे. कन्न, कान्न, हा शब्द कृष्णाशी

जोडणें कितपत सयुक्तिक होईल याबाबत शंका वाटते. खानापूर (बेळगांव जिल्हा) येथील जमीन ही सुंदर ताबूस रंगाची आहे ! अशा ठिकाणी कृष्णाचा (रंग) आणि कन्न्याचा (खन्न-खानचा) मेळ कसा बरे बसणार ? येथे कन्न आणि कन्हची गफलत झाल्याने हा घोटाळा उत्पन्न होत आहे. कन्नचे कृष्ण असे रूप होणे शक्य नाही. कृष्णचें प्राकृत रूप कन्ह आहे. खान हें खन्न, कन्न असेच बनेल, कन्ह होणार नाही. कानडी आणि मराठी बोलीतील उच्चार-वैशिष्ट्य येथे लक्षात घेणे जरूर आहे. कानडीतील काहीं शब्दातील अल्पप्राण मराठी भाषेत महाप्राण होतात. प्रस्तुत येथे पुढील शब्द अभ्यसनीय आहेत.

कानडी

किंडि

कोब्वरे

कळ

काहिले

कणि

मराठी

खिंडि, खिंड

खोबरे

खळें

खाई (फोफाटा)

खाणि, खाण

वगैरे शब्दात क चा ख बनलेला अनुभवास येईल. याचप्रकारे कन्न देश खानदेश होणे शक्य आहे.

‘कन्न’ या जनावरून पुष्कळ प्रदेशाना नावे आलेली आहेत, हें या पूर्वीच सांगितलें आहे. तशातलाच खानदेश (कन्नदेश-खानदेश) हा एक प्रकार होय. कन्न (कर्ण अथवा नट) हे या प्रदेशात वसाहत करून होते हे खानदेशाच्या पंचक्रोशीतील काही ग्रामनामावरूनि सिद्ध होते. औरंगाबाद जिल्ह्यात कन्नड असें एक तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. शिवाय इंदूर संस्थानात कन्नड अशी काहीं गावाचीं नावे मिळतात. कन्नडगाव (नागलवाडी महाल), कन्नडपुरा (नेमाड जिल्हा, खरगोन महाल), कानडगाव (कासरावद महाल), कान्यखेडी (महेश्वर महाल), कानडी (काळाधोंड महाल), कानाड्या (इंदोर महाल) वगैरे गावे या भागातील पुरातन आर्येतर कानडी भाषिक लोकांच्या वसतीचीं द्योतक आहेत, असें म्हणणे चुकीचें होईल काय ? खानदेश गॅझेटियरमध्यें या भागात कानडी गवळी वास्तव्य करून असल्याचा उल्लेख मिळतो :

“ Kanadas are a peculiar race of drovers who sometimes visit the western forests of Khandesh .They appear to be descended from Dravidian immigrants, but (to our misfortune) have no tradition to that effect and no special language More civilized and respectable than most wandering herdsmen, they differ little from Maratha husbandmen, and in parts of Nasik, have taken entirely to agriculture. They have a peculiar breed of black and white cattle, *hatkar*, (हटगार = गुरें) which, though not large, are much prized for their strength and spirit take good care of their cattle ” (Khandesh Gazetteer page 105) नाशिकच्या गॅझेटियरमध्येहि या कानड गवळ्याचा उल्लेख येतो :

“ The Cattle breeding tribes, the Kanadas who formed a fair proportion of the people mainly depend on their herds and flocks.. the Kanadas were remarkably well off. Some Kanada hamlets with not more than three or four houses had as many as 500 Cattle and 500 goats ” (page 232). खानदेश, नाशिक, अहमदनगर या भागातील गॅझेटियरवरून या प्रदेशात कानड (गवळी) कालपरवापर्यंतहि वास करित होते हे सिद्ध होते. नाशिक जिल्ह्यात पुष्कळ ठिकाणी “ वीर गल्लु ”—मराठीत ज्यांना वीरगळ असे म्हटले जाते—वीरांच्या स्मारकाचे दगड आढळतात. (Memorial stones are found all over the District and are specially numerous near the Sahyadris shivar has a remarkable group of memorial stones one group of unusually large stones occur at Chousale the faces are carved with rude figures, sometimes of one or more men on horse back, sometimes armed with swords sometimes rude inscriptions are carved under figures

The people say that they were raised by the Villagers. The custom seems to have prevailed among all cultivating classes, especially among Kunabis, Kohs, and Vanjaris. Nasik Gazetteer page 647)

वीरांच्या स्मारकाकरितां अशाप्रकारे चित्रे कोरून दगड उभे करण्याची ही पद्धत हिंदुस्थानात कर्णाटकीयांचें वैशिष्ट्य म्हणून मानली गेली आहे हें सुप्रसिद्धच आहे. “ वीर गळ ” यातील “ गळ ” शब्द, कानडी “ कळु ” याचें मराठीकरण आहे. कर्णाटकीयांचें वैशिष्ट्य दाखविणारे हे वीरगळ, या भागांत एकेकाळीं कानडे लोक वास करीत होते याचा निःसंदिग्ध पुरावा आहे. गॅझेटियरमधील या भागांत कानड गौळी असल्याचा उल्लेख वरील विधानास पुष्टि देत आहे.

भोजकांच्या जवळच रिष्टिकाची वसाहत होती असें बी. सी. लॉ याना आपल्या संशोधनात आढळले ते अगदी बरोबर आहे. आणि भोजकाच्या जवळची रिष्टिकाची ती वसाहत म्हणजे वन्हाडच्या लगतचा कन्नदेश-खानदेश हीच होय. जवळपासच्या ग्रामनामावरून व तेथे अजूनहि जिवंत असलेल्या कांहीं कानड गवळ्याच्या शाखावरून आणि नाशिक प्रदेशातील वीरगळावरून कन्नदेश-खानदेश हा कानड देशच होय असें आम्हाला वाटते.

एकांतून बेकी

पत्तिजन-यदुतुर्वसूंच्या आर्याकरणास फार प्राचीन काळीं (ऋग्वेदकाळा-पूर्वीपासूनच) आरंभ झाला. या आर्याकरणामुळे यदु-तुर्वसू एकत्र आले. महाभारतात एके ठिकाणी असें लिहिलेले आढळते कीं तुर्वसूचे स्वतंत्र अस्तित्व नष्ट होऊन ते घराणें यदुवंशांतच सामील झाले. कर्णाटकीय राष्ट्रकूट यदुवंशाशी संबंध जोडतात. ते तुर्वसु यदूंत विलीन झाल्याचें निदर्शक आहे.

पत्तिजनाना हट्टिजन किंवा हटगार असे प्रचारांत आलेले नाव यदु-तुर्वसु वंश संपूर्णतया आर्याकरणाच्या प्रभावात आल्यानंतरचें आहे. पत्तिजनांच्या भाषेंतील ‘ प ’ काराचा ‘ ह ’ कार हा बदल आर्यांचा अत्यंत निकट संबंध आल्यानंतरचा आहे. याबद्दल पूर्वीच विवेचन केलेले आहे. पत्तिजनांतील तमिळ आणि तेलगू शाखेनें जुना ‘ प ’ कार अजूनहि जशाचा तसा आपल्या भाषेंत राखला आहे. त्या भाषेंत अजून “ हालु ” “ हुली ” असे आरंभीं ‘ ह ’ कार युक्त शब्द बनले नाहीत. पाल् (दूध), पुलि (वाघ) अशाप्रकारे जुना ‘ प ’ कार आजतागायत त्यांच्यांत चालू आहे. पण कानडींत मात्र ‘ प ’ काराच्या

ऐवजी 'ह' कार बहुतेक सर्वत्र प्रचारात आला आहे. परंपराप्रिय कर्णाटकीयांनी हा बदल अकराव्या बाराव्या शतकापर्यंत साहित्यात डोकावून न देण्याचा भगीरथ प्रयत्न केला असला तरी कित्येक शतकापूर्वीच 'प' काराचा 'ह' कार होण्यास प्रारंभ झालेला आपणास दिसून येतो.

मेघदूतातील 'हित्वा हाला अभिमतसरसाम्' या पंक्तीत येणारा 'हाला' शब्द देशीय आहे असें मल्लिनाथ आपल्या टीकेत सांगतो. 'हाल' म्हणजे रस, दूध या अर्थी 'पाल' हा शब्द कानडी वर्गाच्या भाषातून बऱ्याच काळापासून रूढ आहे. या 'पाल' पासूनच 'हाला' शब्द संस्कृतात गेला असा किट्टेल वगैरे अभ्यासू मंडळीनी केलेला तर्क समर्पक आहे असे वाटते. 'पारा' 'हारा' या प्रकारचा बदल 'पाला' 'हाला' प्रमाणे प्राचीन आहे. 'अग्रहार' वगैरे वरून हा शब्द संस्कृतमध्ये बऱ्याच प्राचीन काळी शिरलेला दिसून येतो. 'जित्वा हाटकं नाम देशं गुह्यकरक्षितम्' असे महाभारताच्या सभापर्वात राजसूय यज्ञाकरिता जिकलेल्या देशाच्या यादीत एक नाव येते. 'पाटक' यातील 'प' चा 'ह' प्राचीन काळीच झालेला येथे पाहावयास मिळतो. आपल्याकडे रूढ असलेला पेठा शब्द (हट-हाटच्या पूर्वकालीन) पाट (क) चेच एक रूप आहे. 'प' चा 'ह' कार सार्वत्रिक झालेला तेलगु आणि तमिळमध्ये दिसून येत नाही. कानडीतच तो संपूर्णतया दृष्टीस पडतो. आणि तदनुषंगाने तो मराठीतहि आढळतो. मरहटातील 'हट्ट' हा शब्द याचैच निदर्शक होय. हटगार हट्टीकार हा शब्द मराठीप्रमाणे कानडीतहि आहे. मराठीत 'धनगर' हा शब्द आहे तर कानडीत 'दनगर' आहे. या व अगा अनेक कारणावरून कानडी आणि मराठी यांच्यातील भौगोलिक सामीप्य आणि जनाचे संबंध जितके निकटचे आहेत तितके ते तमिळशी नाहीत हें साधार सिद्ध होत आहे. शिवाय तमिळनाड महाराष्ट्रापासून दूर आहे. एवढेच नव्हे तर तेलगूचा संपर्कसुद्धा मऱ्हाटकर्णाटका इतका घनिष्ठ नाही. 'प' काराचा 'ह' कार तेलगूमध्ये अजून घडून आलेला नाही.

यदु-तुर्वसु घराणीं महाभारतकाळीं विलीन झाली. पण आर्याकरणांमुळे त्यात पुन्हा वेगळे तट पडले. त्यांतील काहीं पुरोगामी वृत्तीचे लोक जास्त उत्साहांनै पुढें गेले असणें जसे शक्य आहे तसेच काहीं परंपराप्रिय लोक

जुन्यास चिकटून राहिलेले असणें वा अनिवार्य तितकाच बदल स्वीकारण्यास तयार झालेले असणेंहि संभाव्य आहे. हे दोन गट पुढील काळात आढळून येतातच. महाभारताच्या काळानंतर रिस्टिक भोजक अशी जुळी नावें आढळत असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. ख्रिस्तशकाच्या सुमारे दुसऱ्या शतकानंतर कर्णाट-महाराष्ट्रीयांचा उल्लेख, निःसंदिग्धपणे स्वतंत्र असा बऱ्याच काळापर्यंत मिळत नाही. शातवाहन कुंतल देशाचे राजे म्हणवितात. चालुक्यहि कुतलाधिपति होते असे वर्णन आढळते. कुंतल देश या मोघम नावाखालीं मन्हाट-कर्णाटक या दोहोचा उल्लेख पर्यायानें होत होता यात शंका नाही. विदर्भापासून कर्णाट-पर्यंतच्या सर्व प्रदेशास कुंतल असे नाव एककाळी प्रचलित असल्याचे शिलालेखावरून समजून येते. वरील राजवटीत महाराष्ट्र व कर्णाटाच्या सीमा अजून स्पष्टपणे निर्दिष्ट झालेल्या नसल्यामुळे दोन्ही देशाना लागू होणारें कुतल हे मोघम नावच त्यांनी उपयोजिले नसेल काय ? महाराष्ट्राचा विस्तार अजून मराठीकरणाच्या रूपाने चाललाच होता. ग्राह्येच्या प्रवाशाना कर्णाट व महाराष्ट्र या जुळ्या भावंडाना स्वतंत्रपणें ओळखणे जड जात असावे. हुएनत्सांगने बादामी चालुक्याचे विषयी लिहितेवेळीं 'महोलोच'—महाराष्ट्र असें त्याचे वर्णन केले आहे. बादामी आजहि संपूर्णतया कर्णाटातील एक गाव आहे चालुक्यांच्या सैन्याला 'कर्णाटक-बलम्' असें नामाभिधान असलेले जुन्या ताम्रपट शिलालेखावरून निश्चितपणें कळते, असें असता हुएनत्सांगला कर्णाटकी महाराष्ट्रीयासारखा भासावा याचे कारण काय ? जुन्या तमिळ साहित्याने तमिळ देशाच्या उत्तरेला 'आरीय' असल्याचे वर्णिलेले आढळते. 'प'काराचा 'ह'कार वगैरे भाषिक बदल ज्याच्या भाषेत होतात ते आपल्या उत्तरेकडील (वडुगर्) लोक 'आरिय' असा कडूर परंपराप्रिय तमिळाचा ग्रह झाला ! आणि कर्णाटकीयानाच 'आरीय' म्हणण्यापर्यंत त्याची मजल गेली !

ही जुळीं भावंडे बऱ्याच काळापर्यंत विशेष हेवादावा न करिता स्वतंत्र पण एकत्र अशा प्रकारे बाराव्या—तेराव्या शतकापर्यंत नादत आली. पैठणचे शातवाहन, बादामीचे चालुक्य, मळखेडचे राष्ट्रकूट आणि कल्याणचे चालुक्य या चारहि राजवटीत मराठीने आपलें स्वतंत्र घर माडलें नव्हते. कर्णाटकीयांच्या राजवटीत ती कानडीजवळच वाढत गेली. वरील चार राजधान्यापैकी तीन तर

निर्विवादपणे आजहि कर्णाटकात आहेत. पुढें देवगिरी—यादवाच्या उत्तरार्धात मराठीला स्थिरस्थावरता येऊन मराठ्यांच्या अशा स्वतंत्र राजकारणास प्रारंभ झाला. तेराव्या शतकानंतर मराठीने कानडीपासून पूर्णपणे अलग होऊन स्वतंत्र संसार माडला. पुढें या जुळ्या भावंडांच्या अतिप्राचीन एकाच कुळाची दोन निराळी घराणी झाली, आणि आज कधीकाळी याच्यात सोयरिक संबंध होते की नव्हते याची पुसट जाणीवमुद्धा पार विसरून जाण्याइतका फरक दिवसेदिवस पडत चालला आहे.

: ५ :

भाषिक पुरावा

पत्तिजन—यदुतुर्वसु हे आर्येतर असल्यास त्याची संस्कृताहून निराळी अशी एक स्वतंत्र भाषा असावी याबद्दल शका राहात नाही. वेदातील संस्कृत आणि कोल-मुंडा वर्गाच्या भाषेचे शब्द वगळले असता आणखी एका प्रकारचे शब्द राहातात असे भाषाशास्त्रज्ञानी ठरविले आहे. अशा शब्दाना “द्रविडवर्गीय” शब्द म्हणण्याची आजवर प्रथा आहे. पण द्रविड म्हणजे कोण आणि त्यांना वेदकाळी काय नाव होते याचें निश्चर्यात्मक उत्तर अजून कोणाहि संशोधकाकडून मिळालेले नाही. पण आज पत्तिजन—यदुतुर्वसूंच्या या अभ्यासात द्राविड समस्येचा उल्लाडा होत आहे असे मला वाटते. द्रविड म्हणजे तमिळ एवढाच अर्थ होत असल्याने आणि वेदात द्रविड हा शब्द आढळत नसल्याने निश्चितार्थ व्यक्त करण्याच्या दृष्टीने, केवळ तमिळजनवाचक संदिग्धार्थी व अनुचित असा द्रविड हा शब्द जितक्या लौकर उपयोगातून काढून टाकता येईल तितक्या लवकर तो काढणें अगत्याचें आहे. या द्राविड नामक वर्गात तमिळ, तेलगु, कानडी, मल्याळम् वगैरे सर्व भाषांचा समावेश केला जातो. या गटातील मूळ भाषेचे लोक कोण हा प्रश्न अद्याप निश्चितपणें सुटलेला नाही. वेदकाळीं या गटाच्या मूळभाषेचे कांहीं लोक होते एवढ्या तर्कावरच आज समाधान मानणें जरूर आहे. या लोकांचे निश्चित नांव आणि त्याची पुढील परंपरा वगैरेबद्दल काहीच कळत नाही. पण यापूर्वीच्या विवेचनावरून बाहता,

यदुतुर्वसु-पत्तिजन हेच आजपर्यंतचे तथाकथित “ द्राविड ” वर्गीय लोक होत असे म्हणावे लागते आणि या लोकाची वेदकाळातील भाषा ही आजच्या कानडी, तमिळ, तेलगु वगैरे वर्गांच्या सर्व भाषांची मूळ भाषा होती असे ठरते.

वेदकाळा आर्यांचा संपर्क आणि संबंध जसजसा वाढत गेला तसतसा त्यांच्या भाषेत फरक पडत गेला. दोन भिन्न भाषिकांचा सबंध आला असता परस्परावर त्यांचे परिणाम झाल्याशिवाय राहात नाहीत. त्याप्रमाणे संस्कृतावर या पत्तिजनांच्या भाषेचाहि काही परिणाम घडलेला आहे. “ चंद्रमस् ” हा जोड शब्द दोघांच्या घनिष्ठ संबंधाचे द्योतक आहे. चंद्र+मस् यांत एकाच अर्थाचे दोन शब्द आहेत. मस्-मास, Month, Mehn. Moon वगैरे शब्द आर्यवर्गीय भाषेमधील आहेत. तसेच चंद्र हा शब्द आर्येतर पत्तिजनांच्या भाषेतील आहे असे निश्चितपणे वाटते. यदुतुर्वसु घराणे चंद्रवंशीय आहे अशी प्रतीति आहे. याचा येथे काही संबंध नसला तरी यावरून चंद्रपूजेशी त्यांचा निकट संबंध आहे हे सूचित होते. या घराण्यात चंद्राची पूजा फार पूर्व काळापासून चालत आलेली आहे. पौर्णिमापूजा, देवींच उत्सव आजहि महाराष्ट्र-कर्णाट जनांचे वैशिष्ट्यनिदर्शक आहेत. चंद्र हा शब्द मुळात संस्कृत नाही. इंडो-जर्मनिक भाषातून याशी संबंधित (Cognates) दुसरे शब्द मिळत नाहीत. ऋग्वेदात चंद्र (Moon) या अर्था हा शब्द उपयोजिला नाही. ताबूस किंवा सोनेरी ताबूसपणा अशा वर्णनात्मक विशेषणांच्या रूपाने हा शब्द आलेला आहे. प्रा. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे यांच्या मते चंद्र या शब्दाचा उच्चार ऋग्वेदकाळा आजच्याहून बराच निराळा होता. अग्निश्चंद्र, वसुश्चंद्र इत्यादि शब्दातून आढळणाऱ्या चंद्र शब्दातील ‘ च ’ काराचा उच्चार ‘ च ’ आणि ‘ श ’ यांच्यामधील काही विशेष उच्चार असावा असा त्याचा तर्क आहे, आणि तो अगदी योग्य आहे असे वाटते. इंग्रजीमधील ‘ C ’ चा उच्चार यांच्याशी तुलनीय आहे. ‘ C ’ मध्ये क, च, श, या तीनहि तऱ्हेचा उच्चार निरनिराळ्या शब्दात आपणास मिळतो. पत्तिजनांच्या मूळभाषेत ‘ चंद्र ’ यातील “च” काराचा उच्चार असाच काहीसा असावा असे वाटते. तमिळमध्ये “चेन्” चा उच्चार “शेन्” असा होतो. कानडीमध्ये चेन् आणि केन् ही दोन्ही रूपे आढळतात. शेन्-चेन्-केन् याचा मूळ अर्थ तांबडा असा आहे. ऋग्वेदातील

चंद्र शब्दाचा अर्थ हाच आहे. यामुळे चंद्र शब्द मुळात शेन्-चेन्-केन् याच वर्गातून निष्पन्न झाला असावा असे वाटते. हरिश्चंद्र, वसुश्चंद्र यात 'श' काराकडे झुकत असलेला उच्चार पुढे "च" काराकडे वळत गेला याला आर्यवर्गीयाचा संपर्कच कारण असावा. मृध्रवाचा म्हणजे अस्पष्ट उच्चाराने असा टोमणा पूरु वगैरेना मिळालेला आहे. दाक्षिणात्याचे उच्चार अस्पष्ट, अनिश्चित असतात अशी संस्कृतात फार प्राचीन काळापासून म्हण आहे. मृच्छ-कटिकात त्याचा पडसाद ऐकू येतो. आर्यवर्गीय भाषेच्या प्रभावांत आलेल्या कानडीत 'श' कार युक्त 'च' काराचा अनिश्चित उच्चार बराच नष्ट होऊन केवळ 'च' कारच राहिलेला आहे. तमिळमध्ये मात्र कानडीतील 'चेन' चा उच्चार अजून दोनहि तऱ्हेने केला जातो. आर्यांच्या संपर्काने पत्तिजनाच्या भाषेत जसा फरक पडत गेला, तसाच आर्यांच्या भाषेवरहि पत्तिजनाच्या भाषेचा काहींसा तरी परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. संस्कृतीकरणपासून चंद्र, अरणी वगैरेसारखे शब्द आर्यांच्या भाषेत शिरले. प्राचीन कानडीत 'प' काराचा 'ह' कार झाल्याचे कारण आर्यांचा संपर्क होय हे यापूर्वाच सांगितले आहे. अशा प्रकारे आर्यजनाच्या संपर्काने पत्तिजनाच्या मूळ भाषेत बराच फरक पडून लागून मूळ भाषेचे स्वरूप बदलून लागले.

कानडी आणि महाराष्ट्रीयांचा घनिष्ठ संबंध

दोन भिन्न भाषिकाचे व्यापारव्यवहाराचे संबंध जसजसे वाढत जातील तसतसा त्यातून काहीं मध्यस्थाचा एक द्विभाषिक वर्ग निर्माण होतो. ज्ञात असलेल्या दोन भाषात राजकीय, सामाजिक, किंवा धार्मिक वर्चस्व असलेल्या भाषेचा वरपगडा होतो आणि दुसरी भाषा खाली दबली जाते. परभाषा आत्मसात् करतेवेळीं मूळ भाषेतील, ज्याना एका अर्थाने विकृत म्हणता येणार नाही, (कारण ते मुद्दाम वेडावण्यासाठी केलेले नसतात.) पण ज्याना व्याकरण दृष्ट्या विकृत म्हटल्याशिवाय गत्यंतर नाही असे काहीं शब्द प्रचारात येऊं लागतात.

पत्तिजन वेदकाळानंतर 'हट्टिजन' झाले, या हट्टिकार-हटगार मधूनच मरहट्टे यांच्या एका गटाने वर उचल खाल्ली. या मरहट्टे यांचीच भाषा 'माहाराष्ट्री' (प्राकृत) होय.

पत्तिजनाच्या आर्यीकरणावरोबरच त्यांच्या भाषेच्या आर्यीकरणासहि आरंभ झाला. पर्तीच्या भाषेत संस्कृत शब्द जास्त जास्त डोकावू लागले. पण संस्कृतातील संयुक्ताक्षरें आणि श, ष, स वगैरेंचे उच्चार त्यांना जमेनात; यामुळें संस्कृत शब्दाना, आपलें रूप बदलून, पत्तिजनाच्या उच्चारपद्धतीला अनुरूप होईल असे स्वरूप धारण करावे लागलें, आणि त्याच्या भाषेत त्या शब्दानी तशा स्वरूपातच स्थान मिळविलें. कानडी भाषेतील तद्भव प्रकरणाचा अभ्यास केला असता या विधानाची सत्यता कोणासहि पटेल.

पत्तिजनाच्या भाषेत मुळात कोणतीं स्वर-व्यंजने होती, त्याची वर्णमाला कशा प्रकारची असावी, याची बरीचशी अटकळ आजच्या तमिळ वर्णमालेवरून करितां येण्याजोगी आहे. तमिळमध्ये, वर्गीयाक्षरातील पहिलें आणि शेवटचें अशीं दोनच अक्षरें आढळतात. क, ज; च, ङ, ट, ण, त, न, प, म. संस्कृताशी संबंध आल्यानंतर पत्तिजनाच्या भाषेत संस्कृतवर्णमालेंतील सर्व उच्चार क्रमाक्रमानें रूढ झाले आणि संस्कृत शब्द जसेच्या तसे उच्चारणें सोपें होत गेलें.

हे सर्व बदल होण्यास हजारो वर्षांचा कालावधि लागलेला आहे. या दरम्यानच्या अवस्थेंत भाषा-मिश्रणाचे पुष्कळ प्रकारचे प्रयोग होऊन गेले असावेत. अशा प्रयोगातूनच आज उपलब्ध प्राकृत भाषा निर्माण झालेल्या आहेत. दोन भिन्न भाषांच्या संपर्कात धार्मिक, सामाजिक, राजकीय महत्त्व प्राप्त झालेली भाषा अन्यभाषिकाकडून आस्थेनें अभ्यासली जाते. शक्य तो मुळातील उच्चारस अनुसरूनच श्रेष्ठ गणल्या गेलेल्या परभाषेतील शब्द उच्चारण्याचा प्रयत्न केला जातो. आरंभी हा प्रयत्न सिद्धीस जात नाहीं; तथापि काहीं काळानंतर मूळ उच्चारानुकरण शक्य होतें. कानडीत 'कार्य' या शब्दाचे "कारिय" आणि 'कज्ज' असे दोन तद्भव आहेत. आर्य याचेहि असेच दोन उच्चार आहेत. 'आरिय' आणि 'अज्ज', कारिय, आरिय या पहिल्या प्रकारच्या उच्चारात कार्य, आर्य अशीं संस्कृतातील संयुक्ताक्षरें उच्चारण्यास जड जात असल्यामुळें, त्याच्या सुलभीकरणाकडे असलेला कल स्पष्ट दिसतो. पण 'कज्ज' व 'अज्ज' वगैरेंत सुलभीकरणापेक्षा प्रौढीकरणाकडेच प्रवृत्ति असलेली दिसून येते. तमिळमध्ये शिरलेल्या संस्कृत शब्दांना सोपें रूप देण्याकडे त्या लोकांची जास्त प्रवृत्ति दिसते. अग्नि याचा तद्भव तमिळमध्ये 'अक्किनी' होतो

तर प्राकृताप्रमाणे कानडीत “अग्नि” असा शब्द रूढ आहे. “अग्निनी” हे रूपहि क्वचित् आढळते. पण ‘अग्नि’ यालाच साहित्यात व व्यवहारात जास्त प्राधान्य मिळालेले दिसते.

जोपर्यंत कानडीत संस्कृतासारखी वर्णमाला सिद्ध झालेली नव्हती, तोपर्यंत संस्कृत शब्द कानडीत मूळ स्वरूपात प्रवेश करू शकत नव्हते. प्रारंभी ‘आरिय’ ‘अग्निनी’ सारखी सोपी रूपे, तमिळप्रमाणे कानडीतहि रूढ झाली असावीत. पण तो काळ लवकरच मागे पडून संस्कृतची प्राकृत रूपेच कानडीत प्रामुख्याने प्रचारात येऊ लागली. कानडीचे तद्भव प्रकरण म्हणजे प्राकृत भाषेचे एक छोटे व्याकरणच होय. पुढे संस्कृताप्रमाणेच कानडीची वर्णमाला पूर्णपणे बनल्यानंतर तद्भवाची आवश्यकताहि दिवसेंदिवस कमी होऊ लागली आणि त्याचेऐवजी संस्कृत शब्दच कानडी बोलीत आणि साहित्यात जसेच्या तसे वावरू लागले. ‘अग्नि’ ‘कज्ज’ ‘दिट्टि’ ‘गब्ब’ वगैरे प्रकारचे तद्भव शब्द मागे पडून ‘अग्नि’ ‘कार्य’ ‘दृष्टि’ ‘गर्भ’ वगैरे शुद्ध रूपेच व्यवहारात उपयोजिली जाऊ लागली.

परकीय भाषेतील उच्चाराने जसेच्या तसे अनुकरण करण्यात कर्णाटकीय साऱ्या हिंदुस्थानात प्रसिद्ध आहेत. संस्कृत शब्दांच्या शुद्ध उच्चारविषयी महाराष्ट्रीय कर्णाटकीयाना हार जाणार नाहीत हे खरे असले तरी इंग्लिश व इतर परभाषेच्या उच्चारविषयी महाराष्ट्रीय तितकीशी आस्था बाळगीत नाहीत अशी आज सर्वत्र समजूत आहे. सामूहिक अभिमान—स्वदेश किंवा स्वजन याचा अभिमान—जास्त असलेले लोक परभाषेविषयी तितकी आस्था बाळगीत नसतात. सामूहिक अभिमानापेक्षा वैयक्तिक प्रतिष्ठेची दृष्टिच जेथे प्रभावी असते तेथे परकीय भाषेचा अभ्यास मोठ्या आस्थेने होत असतो, असे मत भाषा व संस्कृतीचे विख्यात अभ्यासू व्होस्लेर यांनी आपल्या ग्रंथात मांडले आहे. त्यात बराच तथ्याश आहे. दृष्टिकारात अशा प्रकारची व्यक्तिनिष्ठ मनोवृत्ति असलेल्या गटांच्या भाषेत आधी प्राकृतातल्या आणि नंतर संस्कृतातल्या शब्दांचा भरणा जास्त होत गेला. पुढील आर्याकरणात आपल्या (नवीन) प्राकृतमय भाषेविषयी सामूहिक अभिमान असणाऱ्यांचाच एक निराळा गट निर्माण झाला आणि तोच महाराष्ट्रीय प्राकृतास कारण झालेला मरहट्टे याचा होय. बाकी जे राहिले

त्याचा गट म्हणजे कानडी हट्टीकाराचा, कानडी भाषेच्या आरंभिकाचा होय. कानडीत संस्कृत आणि प्राकृत शब्दाचा भरणा शकडा ५०-६० टक्क्याहूनहि जास्त कसा याचा उलगडा याहून दुसऱ्या रीतीनें होणें शक्य नाही. सामाजिक व राजकीय प्रतिष्ठेस कारण होणारी दुसरी भाषा जशीच्या तशी आत्मसात् करण्याची प्रवृत्ति आजहि दुसऱ्या कोणत्याहि प्रातापेक्षा कर्णाटकात जास्त आहे. आपल्या भाषेत नसलेले इंग्लिशमधील काही उच्चार कानडीतही करता यावेत म्हणून काही नवीन अक्षरें बनविण्याचा प्रयत्न बेगळूरच्या काही विद्वानानी केला आहे. हिंदीमध्ये येणाऱ्या उर्दूतील 'क'चे एकापेक्षा जास्त उच्चार आहेत आणि ते कानडीत जसेच्या तसे लिहून दाखविण्याचा प्रयत्न आज कर्णाटकात काही मंडळी करूं इच्छित आहेत. ही सर्व उदाहरणे सुशिक्षित कानडी वर्गात परभाषेविषयी अभावितपणें आढळून येणाऱ्या आस्थेचीं निदर्शक होत.

परभाषेविषयी आसक्ति व आपुलकी वाढत जाईल तसा स्वभाषेविषयीचा आदर व अभिमान कमी होऊन आपल्या भाषेच्या हेळसाडीस आरंभ होतो. स्वभाषेतील शब्दाचे उच्चार व लकडी वगैरे, आसक्तीनें आत्मसात् करित असलेल्या नव्या भाषेच्या वळणावर जातात. उत्तर कर्णाटकातील कानडी उच्चार-पद्धति व भाषाशैली इतर भागाहून निराळी होण्यास हेंच मुख्य कारण आहे. सागली, सोलापूर भागातील कानडी भाषेत हाल (दूध), मसरा (दही), याका (एके), याना (येनु) अशाप्रकारचे बरेच शब्द आकारान्त झालेले ऐकावयास मिळतील. याच प्रवृत्तीची पुढील पायरी म्हणजे दुसरी भाषाच पूर्णपणें आपली बनवून घेणें.

‘ हे आम्हांसी कानडे ’

प्राकृत भाषेत पुष्कळ “ देशी ” शब्द आहेत असे हेमचंद्रादि तज्ज्ञानीं ठरविलें आहे. “ देशी ” याचा अर्थ संस्कृताशी संबंध नसलेल्या या देशातील दुसऱ्या भाषा असाच करणे जरूर आहे. कारण ‘ देशी ’ गणलेल्या शब्दाची व्युत्पत्ति संस्कृत शब्दांनीं दाखविणे शक्य होत नाही. मेघदूत (पूर्व मेघ ४९) काव्यात ‘ हाल ’ शब्द आल्याचे मागे सांगितलेच आहे. “ अभिप्रयुक्त-देशभाषापदमित्यत्र सूत्रे हालेति देशभाषापदमप्यतीव कविप्रयोगात्साधु ” असें वामिन नामक पंडिताचें वाक्य, मल्लिनाथ मेघदूतावरील आपल्या

टीकेंत देतो. 'हाला' शब्दाची व्युत्पत्ति देशीय पालू (प्राचीन कानडी) शब्दापासून झाली. संस्कृतमध्ये या शब्दाची व्युत्पत्ति लागत नाही. प्राचीन पत्ति भाषेतील पालू हा शब्द संस्कृत भाषिकाच्या संपर्काने 'हालु' असा परिवर्तित होऊन कानडीत आज व्यवहारात आहे. हा 'हालु' शब्दच संस्कृतात 'हाला' या रूपांत शिरला असे म्हणावे लागते. हालु हा शब्द कानडीमध्येच असून तमिळ तेलगूमध्ये दूध या अर्थी हा शब्द 'ह' कार युक्त नाही. जुना 'प' कार युक्त "पालू" हा शब्दच त्या भाषेत अजूनहि रूढ आहे. यावरून संस्कृतात शिरलेल्या 'हाला' शब्दास पत्तीतून आर्यीकरण पावलेला 'हट्टि' कार वर्गच कारण झाला असावा असे म्हणणे क्रमप्राप्त होते. याचप्रमाणे प्राचीनकाळीं संस्कृतमध्ये शिरलेल्या इतर बऱ्याच देशी शब्दाना आधी हट्टि-कारच (कानडीजन) कारण असावेत असे म्हणण्यास हरकत दिसत नाही.

गंगायमुनानीरी ब्रनत चाललेल्या प्राकृताचा उगम कशा रीतीने झाला असावा याची काहीशी कल्पना वरील विवेचनावरून येण्यासारखी आहे. प्राकृताला 'माहाराष्ट्री' असे जे एक नाव मिळाले ते राष्ट्रवरून नसून 'मरहट्ट' या लोकावरून आहे. आधी राष्ट्र बनून नंतर त्या राष्ट्रातील भाषा निर्माण झाली असे दर्शविणारा एकहि ऐतिहासिक पुरावा मिळत नाही. ती भाषा चोलणाऱ्या जनावरूनच हे नाव या भाषेला प्राप्त झाले असावे; 'माहाराष्ट्री' प्राकृत हे नाव वररुचीच्या काळाइतके प्राचीन असून त्या नावाच्या राष्ट्राचा मात्र कुठेहि मागमूस नसावा हे आश्चर्य नव्हे काय? 'माहाराष्ट्री' प्राकृतास 'मरहट्टे' जन कारण होत याबद्दल शंका नाही. यामुळे या प्राकृताशी त्याच्या आरंभापासून कानडीचा निकट संबंध होता हे सिद्ध करण्याची आता जरूरी राहात नाही. संस्कृताच्या परिणामाने पत्तिजनांच्या जुन्या भाषेत फरक पडू लागला, तेव्हापासूनच कानडीच्या उगमाला प्रारंभ होतो. शेट्र (श्वेट्र), पत्ति, (हट्टि), वगैरे शब्दांच्या उच्चारांत फरक पडून नव्या भाषेच्या निर्मितीस आरंभ होतो. त्याला स्पष्ट पूर्ण भाषेचे असे स्वरूप येण्यास बराच कालावधि लागला असावा यांत शंका नाही; आणि या मधल्या काळांत संस्कृतांतील पुष्कळ शब्द पत्तिजनांच्या भाषेत शिरत शिरत तद्भव व तत्सम शब्दांची संख्या वाढत जाऊन पुढे तेच या नवभाषा-निर्मितीस कारण झाले असावेत.

यादवाच्या वसतिस्थानाविषयी स्पष्ट कल्पना आल्याशिवाय प्राकृत-माहाराष्ट्री प्राकृताच्या निर्मितीची व वाढीची चागली कल्पना येणे शक्य नाही. गंगायमुनातीरी यादवाच्या वसाहती होत्या. त्या त्यांच्या 'हाटा'तून (घोष-पहळी) प्राकृत भाषेने बाळसे धरले असे सामान्यपणे सांगितले जाते. पण महाभारतकाळीच यादवाच्या निरनिराळ्या शाखा द्वारका, विदर्भापर्यंत पसरून स्थायिक झाल्या होत्या असे अनेक पुराव्यावरून निश्चितपणे कळते. काल्यवनादि शत्रूंचा त्रास चुकविण्याकरिता श्रीकृष्ण द्वारकेत येऊन स्थिर होतो. सुराक्षतेकरिता आश्रयास जाणारे, अगदी अपरिचित स्थळी जाणे शक्य नाही. वेळप्रसंगी आपल्या नात्याची जवळची मंडळी पाठिंब्यास आहेत अशा प्रकारच्या सर्वतोपरी परिचित किंवा जेथे विश्रब्धतेने राहाणे शक्य आहे अशाच स्थळी शत्रूंचा मारा चुकविण्याकरिता कोणोहि जाईल. या दृष्टीने विचार केला असता श्रीकृष्णाने सौराष्ट्र-द्वारका पसंत केल्याचे कारण काय हे चागले ध्यानात येण्याजोगे आहे. लाट, सौराष्ट्र देश म्हणजे नाट (नाडव) राष्ट्रिकाचे माहेरघर-या प्रदेशास मिळालेली नावे हेच याचे प्रत्यंतर आहे. नाट राष्ट्रिक हे भोजक यादवाचे संबंधी ही गोष्ट ऐतिहासिक काळातील रिस्तिक भोजकादि उल्लेखावरूनहि सिद्ध होत आहे. भोजक हे विदर्भाचे जन. यावरून गंगा-यमुना ते द्वारका-विदर्भापर्यंतचा प्रदेश, हे हट्टे जन व्यापून होते असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही अशा या प्रमुख जनाची बोली (प्राकृत) त्याच्या वर्चस्वाबरोबर देशात सर्वत्र लवकरच प्रसृत होऊ लागली.

हिमालय प्रदेशात 'हाटक' नावाचा देश होता असा महाभारतातील एक उल्लेख मागे आलाच आहे. बंगालच्या एका भागाला गौड देश असे नांव असलेले आढळते. गौड देश असे नांव या देशाला का पडले असावे हे विचार करण्याजोगे आहे. संगीतात गौळ नावाचा एक राग आहे. देशाच्या नांवाचे कानडा, सौराष्ट्र, अरबी वगैरे जसे राग आहेत तसा गौळ हा देशावरून नांव मिळालेला एक राग आहे. गौड, गौळ अशा दोन प्रकारांत हा शब्द रूढ आहे. प्राचीन काळी गौळजनांच्या वसाहतीवरून त्या प्रांताला हे नांव मिळाले असण्याचा संभव आहे. गोपाल-गोवळ-गौळ हा शब्द हट्टि-हट्टिकार याचा संस्कृतोत्पन्न पर्यायशब्द आहे. बंगालमध्ये वसाहत केलेले हे गौळ (जन) पत्तिजनांची एक शाखा असावी असे म्हणावे लागते. याला बंगालच्या भाषा व

इतिहासांत पुष्कळ बलवत्तर पुरावा मिळतो. “मागधी अपभ्रंश भाषेनें बंगाल्यात त्याहि पूर्वी असलेल्या द्राविडी, कोल आणि मॉखमेर, तिबेटोबर्मन या भाषा मागें टाकून त्या जागीं आपले वर्चस्व वाढविले. बंगाली भाषेतील उच्चारपद्धति, शब्दरचना, वाक्यपद्धति व शब्दसंग्रह वगैरेशी द्राविडीचा आजहि घनिष्ठ संबंध असल्याच्या अचूक खुणा दाखविता येतात. तथापि हे साम्य फक्त बंगाली भाषेशीच आहे असें नसून उत्तरेकडील इतर आर्य-हिंदी भाषातूनहि हाच प्रकार आढळतो असे डॉ. सुनीतिकुमार आपल्या ‘बंगाली भाषेचा उद्गम व विकास’ या पुस्तकात लिहितात.

गौड असें एकेकाळी काही भागास नाव असलेल्या या बंगालकडील, बंगाली भाषा व रीति यांच्यावर दूरगामी परिणाम करणारे असे हे द्रविड म्हणजे कोण हे तमिळ, का तेलगु, का कर्णाटकी किंवा या शाखेचे दुसरे कोणी लोक ? याचा निश्चित निर्वाळा कुठल्याहि संशोधनात अजून पुढे आला नाही. पण ही संदिग्धता अजून किती दिवस चालू राहावयाची ?

गौहट्टी, बारहट्ट, नयहट्टि वगैरे या भागातील ‘हट्ट्या’ पाहिल्यास— या ग्रामनामाची दखल घेतल्यास हे द्रविड कोण ते कळण्यासारखे आहे. या भागातील ग्रामनामाच्या शेवटी, अनेक ठिकाणी आढळणारा ‘पारा’ हा शब्द लक्षात घेता ‘प’काराचा ‘ह’कार होण्याच्या पूर्वापासूनच पत्तिजनाची वसाहत या भागात होण्यास आरंभ झाला होता असें म्हणावें लागतें. ‘ह’कारयुक्त हट्टी वगैरे रूपातरे, ही पुढील काळातील हट्टिकाराच्या प्रभावाची द्योतक आहेत. हे हट्टिकार म्हणजे कर्णाट-महाराष्ट्रीय्याचे पूर्वज होत. बंगालमध्ये १०७० पासून १११९ पर्यंत सेन नावाचें घराणें राज्य करीत होते. या घराण्याच्या ताम्रपटातून ते आपणास “ब्रह्म-क्षत्रिय”, “कर्णाटक-क्षत्रिय” असे विशेषण लावून घेत असे आढळतें (Vincent Smith, Early History of India, p. 434-35). या वशात बल्लाळ नावाचे राजे झाले. बल्लाळ शब्दाला पराक्रमी पुरुष असा कानडीत अर्थ आहे. बल्लाळपूर नावाचे एक गाव बंगालच्या या भागात होतें; ते नाव पुढें ‘विक्रमपूर’ असे बदलल्याचें ऐतिहासिक कागदपत्रांवरून दिसून येते. ‘बल्लाळपूर’ चे विक्रमपूर हें उघड उघड भाषांतर आहे. या भागांत ‘ऊरा’,

‘पल्लि’ वगैरे शब्द असलेलीं ग्रामनामं आढळतात. मिथिला (बिहार) येथें होऊन गेलेला नान्यदेव, आपणास ‘कर्णाटक-कुल’ क्षत्रिय म्हणवितो. (‘नान्य certainly was a Karnatak King of Mithila & contemporary with Vijayasen’ V Smith) या नान्यदेवाचे वंशज नेपाळमध्ये काही काळ राज्य करित होते असे त्या देशाच्या इतिहासावरून उघडकीस आलें आहे. या सर्व गोष्टी लक्षात घेता, या गौड देशात आपल्या भाषा व चालीरीतीचा सुस्पष्ट टसा उमटविणारे या हट्टिकागशिवाय दुसरे कोण असणार ?

गौळ शब्द गौड झाला हे गृहीत धरण्यात ‘ळ’काराचा ‘ड’कार झाला असे म्हणावें लागतें. ‘ड’काराचा ‘ळ’कार झालेला सर्वत्र दिसतो. पण ‘ळ’काराचा ‘ड’कार क्वचितच झालेला आढळतो. तरी पण अशी उदाहरणे नाहीत असे नाही. तमिळपासून द्रविड शब्द झाला असें आज गृहीत धरलें जातें. तमिळ-दमिळ-द्रमिड-द्रविड, या ठिकाणीं ‘ळ’कारापासूनच ‘ड’कार झाला असें स्वीकारणें भाग आहे. गौड आणि गौळ अशा दोनहि प्रकारे एकच नाव उच्चारलेले आजहि आपणास ऐकावयास मिळते. चंद्र, अरणि, मटची सारखे शब्द ज्या भाषेतून वैदिक वाङ्मयात आले ती भाषा बोलणारे लोक त्यावेळीं उत्तरापथात-पंचनद देशात होते हें निराळें सिद्ध करावयास नको. यजुर्वेदातील पत्ति, ऋग्वेदातील यदु-तुर्वसु हे आर्येतर असून वरील प्रकारच्या चंद्रवर्गाच्या संस्कृतेतर शब्दाना तेच कारण होत.

उत्तर हिंदुस्थानात हट्टीकारांची वसाहत एके काळी होती हें जरी खरें असले तरी आर्यीकरणात ते पूर्णपणे हतप्रभ झाले. पण नर्मदेच्या दक्षिणेस त्यांनी आपलें वैशिष्ट्य राखून आजवर आपला प्रभाव कायम ठेवला आहे. याच कारणास्तव या प्रदेशास पंचद्राविड देश असे म्हणण्याचा प्रघात आहे. मरहट्टे हा हट्टीकारातील एक छोटासा विभाग होय. नर्मदा ते कावेरी या भागात हट्टीकारांची वसाहतसूचक ग्रामनामे पुष्कळच आहेत. नीलगिरी ओलाडून कोईमत्तूर-सेलम्-(शाल्यम्) जिल्ह्यापर्यंत हट्टि (ग्रामे) आढळतात. हट्टि हा शब्द तमिळमध्ये मिळत नाही. दक्षिणेंत जेथपर्यंत हट्टि (ग्रामे) आहेत तेथपर्यंत हट्टि यांचें वर्चस्व होतें किंवा तो प्रदेश त्यांच्या कक्षेंत होता हे

निश्चित ठरते. दक्षिणेस हट्टिग्रामें असलेल्या प्रदेशात आज जरी तमिळ भाषा चालत असली तरी त्याकाळी ती नव्हती. नर्मदेच्या दक्षिणेस व पूर्वेसहि जेथपर्यंत हट्टि (ग्रामें) आहेत तेथपर्यंत हट्टिकाराचा विस्तार होता हे निश्चित आहे. आज ज्याला कर्नूल म्हणतात तो कण्णनूर जिल्हा या हट्टिकाराच्या पूर्णेशः प्रभावाखाली होता. श्रीशैलाच्या भोवतालच्या प्रदेशाला 'कण्ण विषय', 'कर्णाट + विषय' अशी नावे असल्याचे ताम्रपटावरून कळते. या भागास 'कर्णाट सीमा' असे नाव असल्याचें डॉ एन्. वेंकटरमणय्या यांनी आपल्या लेखात नमूद केले आहे (Andhra Historical Journal Vol 10-p 95)

प्राकृतभाषा पत्तिजनाच्या गोष्टात उदय पावली तरी सुसंस्कृत साहित्यिकाच्या साहाय्यानेच पुढे ती चांगले बाळसें धरून वृद्धिंगत होऊं लागली. जैन व बौद्ध मतप्रसारकांनी या भाषाना आधी जवळ केले संस्कृत भाषा व साहित्य याच्या बाहेर पाहाण्यास तयार नसलेली ब्राह्मणवर्ग दिवसेदिवस समोवतालच्या समाजापासून दूर दूर होऊं लागला. यामुळे समाजातील आपल्या स्थानमानास धक्का बसत आहे हा कटु अनुभव येताच हा वर्ग खडबडून जागा होऊन प्राकृताकडे आपुलकीने पाहाण्यास तयार झाला.

प्राकृतात अशा प्रकारचे दोन स्थूल प्रवाह दिसतातहि. जैन, बौद्धानी पोसलेली भाषा निराळी, तर वैदिक किंवा हिंदु मतानुयायी यांनी प्रचारात आणलेली प्राकृत भाषा निराळी बौद्ध व जैन साहित्य विज्ञपतः पाली-अर्धमागधी भाषेत आहे तर वैदिक परंपरेतील विद्वानांनी रचिलेले ग्रंथ माहाराष्ट्रीत विपुल मिळतील.

पंचनद देशातून वैदिक संस्कृतीचे केंद्र हालल्यानंतर तें विदर्भ देशातच बहुताकाळपर्यंत प्रकर्षाने स्थिर झालेले दिसते. त्यानंतर तें केंद्र काची, (काही काळ कल्याण व नंतर) विजयनगरकडे झुकलें. मुसलमानांच्या तावडीतून हिंदु संस्कृतीचें संरक्षण केल्याचे श्रेय जसे विजयनगरास आहे तसे दक्षिणापथात जैन मताच्या प्रसारास टक्कर देण्याचें कार्य विदर्भ-महाराष्ट्रानेच केलें. विदर्भीय विद्वानांनी आधी माहाराष्ट्रीस, नंतर मन्हाटीस उचलून धरून वैदिक-हिंदु धर्माचें अस्तित्व कायम राखलें. मरहट्याचें-विदर्भ-महाराष्ट्र-मराठी झाले. या स्थित्यंतरात हा सर्व इतिहास सामावलेला आहे.

मरहट्ट्याच्या आर्यीकरणास आरंभ झाल्यावर देशनामाचें पहिले रूपांतर विदर्भ असें झाले. विदर्भ हे राजाचें नाव असे हरिवंशात नमूद आहे. पण ते मन्हाट्ट्याचें संस्कृतीकरण होऊन 'महाराष्ट्र' हा शब्द बनण्यापूर्वीचे, मध्यंतरकालीन एक रूप आहे. वन्हाट्ट्याचें विदर्भ असे स्थित्यंतर झाले असणेंहि असंभवनिय नाहीं. महाभारतादि प्राचीन ग्रंथांतून वन्हाट्ट्याचा विदर्भ असाच उल्लेख येतो. या प्रदेशाचा विदर्भ असा उल्लेख असला तरी जनाचे नाव महाराष्ट्रीय असें आधी रूढ झालें असले पाहिजे. पण पहिल्या रूढीला मागे टाकून दुसरे देशवाचक नाव साहित्यात चालू होण्यास आणखी काहीं काळ लागला असल्यास नवल नाहीं. वन्हाट्ट्या-विदर्भाशिवाय कोठेहि महाराष्ट्राची बैठक दिसत नाहीं. "महाराष्ट्रीय" मरहट्टे हे संपूर्णपणे वैदिक किंवा हिंदु संस्कृतीच्या कक्षेत आले होते. आणि त्याच्या पाठिंब्याने ब्राह्मणानी कर्णाटांतून जैन धर्मास मागे हटविले व महाराष्ट्राची मर्नादा वाढविली. सर्वत्र हिंदूतील विद्वानानी याच आपुलकीने महाराष्ट्री (प्राकृता)ची जोपासना केली. रसाळ ग्रथसंपत्तीची भर पडून ही भाषा अखिल भारतात सन्मान पावली. पुढे मराठी सुद्धा, कर्णाटकात या प्रकारच्या भावनाची पार्श्वभूमि मिळाल्यानेच झपाट्याने वाढत गेली.

वन्हाट्टे हे मरहट्ट्याचे मूलस्थान (प्रथममहाराष्ट्र) होय. मरहट्टे हे पूर्णपणे आर्यांच्या प्रभावात विरून गेले तसे, ते 'आरिय' बनले आणि आर्यांचा प्रभाव मरहट्ट्याचा बाहेर (वन्हाट्टे) जसजसा जास्त वाढूं लागला तसतसा आरिय जनाचा विस्तारहि मोठा होत गेला. मरहट्ट्याचे संस्कृतीकरण होऊन महाराष्ट्र असें नाव घुणाधर न्यायाने जरी पुढे आले तरी क्रमाने ते नाव सार्थ होऊं लागले। कर्णाट-हे नाव 'कण' जनावरून आले हे निश्चित असले तरी एका अर्वाचीन कवीने अभावितपणे तर्कांने सुचविलेली पुढील व्युत्पत्ति बरीच खरी ठरली आहे. "कर्णे अटति"— कानास ऐकू येते, म्हणजे सुप्रसिद्ध आहे (पण डोळ्यांना दिसत नाहीं म्हणजे प्रत्यक्षात नाहीं) अशा अर्थानें त्या कवीने लावलेली व्युत्पत्ति निराळ्या अर्थाने (कर्णाट क्षीण होऊन) खरी ठरण्यासारखी परिस्थिति यावी हें अजब होय !

बाराव्या शतकापर्यंतचा कर्णाट-महाराष्ट्र संबंध नीट लक्षात घेण्यास आजची या दोन्ही प्रांतातील तेढ बरीच आडवी येत आहे. बाराव्या शतकापूर्वी

संस्कृत भाषेविषयीं तर राहोच, प्राकृत किंवा मराठी भाषेविषयीं सुद्धा कर्णाटकांत कोणत्याहि प्रकारचा दुजाभाव नव्हता. इतकेंच नव्हे तर या भाषा शिकणें आवश्यक असे समजलें जात असे. जुने कानडी महाकवि स्वतःस “ उभय-भाषाविशारद ” असे मोठ्या अभिमानानें म्हणवितात. कानडी भाषा आर्यभाषा-वर्गातीलच आहे अशी प्राचीन कानडी ग्रंथकाराची समजूत होती. “ संस्कृतं प्राकृतं अपभ्रंशं पैशाचिक एंबं मुखरे भाषे गळोळ् पट्टुव ” संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश आणि पैशाची अशा साडेतीन भाषापासून झालेली (कानडी) भाषा असें दहाव्या शतकातील नागवर्मा नामक छंदःशास्त्रज्ञ लिहितो. नागवर्माची ही समजूत त्याच्याहि बऱ्याच पूर्वीपासून रूढ झालेली असावी. बादामी चालुक्य, विजयादित्य यांच्या एका ताम्रपटात (ख्रि. श. ६९९) कानडीला प्राकृत भाषा म्हटलेले दिसून येतें. “ अतःपरं प्राकृतभाषया वर्णान्येतानि दत्तानि ” असें लिहून पुढें दान दिलेल्या प्रदेशाच्या सीमा कानडीतून दिलेल्या आहेत. कानडीलाच प्राकृत भाषा म्हणण्याची पद्धत कर्णाटकात सोळाव्या, सतराव्या शतकापर्यंतहि आढळते. आडय्य नामक कवीनें (ख्रि. श. १२३५ आपण अस्सल कानडीतच काव्य रचणार असा विडा उचलून) “ कव्विगर काव ” नावाचें काव्य रचले. पण हे काव्य प्राकृत पदभूयिष्ठ असल्याचे आपण पाहतो. याप्रमाणें प्राकृताविषयी कर्णाटकीयाची इतकी आपुलकी होती कीं, ही परकीय भाषा आहे असे त्यांच्या स्वप्नांहि आलें नाही. प्राकृताविषयी जी आपुलकी तीच पुढें बऱ्याच काळपर्यंत मराठीविषयी होती. कारण त्या काळी भाषा हा राजकारणाचा किंवा प्रातीयतेचा विषय नव्हता. धार्मिक व साहित्यिक आनंदाचे तें एक साधन होते. विचार-वाहनाचें साधन या एकाच दृष्टीनें त्या काळीं कानडी लोक या संस्कृत आणि प्राकृत भाषाकडे आपुलकीनें पाहात असत.

कानडी ही प्राकृतोद्भव भाषा अशी कर्णाटकी विद्वानाची ठाम समजूत झाल्यानें त्या भाषेत संस्कृत आणि प्राकृत शब्दाची रेलचेल होण्यास कोणतीच आडकाठी राहिली नाही. कानडी व्याकरणप्रक्रिया संस्कृत भाषेसारखीच बनली. कार, गार, वंत, वळ (पाल-वाल-वाळ-वळ) वगैरे प्रत्यय संस्कृतापासून कानडींत घेतलेले आहेत. मारामारी, हाणाहाणीसारखे समास कानडींत रूढ करण्याचा प्रयत्न परवापर्यंतहि झाला. पण तो कानडी बोलीशी विसंगत

ठरल्यामुळे आज मार्गेच पडला आहे. वाक्यातील क्रियाप्रत्यय आणि नाम-विभक्तिप्रत्यय वगळले तर संबंध वाक्ये संस्कृत प्राकृत शब्दांनी भरलेली कानडी प्रौढ कवींच्या काव्यातून पदोपदी आढळतील.

यामुळे कानडी भाषेत बाराव्या-तेराव्या शतकापर्यंत प्राकृत अशा समजुतीने रूढ केलेले शब्द पर्यायाने मराठी भाषेच्या पूर्वसिद्धीसच कारण झाले. आधुनिक मराठीची प्राथमिक रूपे मराठी साहित्यात आढळली पाहिजेत. पण ती आजहि कानडी बोलीत व साहित्यात विखुरलेली आहेत. मराठीतील, तेल, पीठ, गाभ(ण) वगैरे शब्द मूळ संस्कृत असून मराठीत येण्याच्या पूर्वी त्याची प्राकृतमधील मध्यम अवस्था उच्चारशास्त्राच्या दृष्टीने आवश्यक ठरते.

१	२	३
संस्कृत	प्राकृत	मन्हाटी
तैल	तेल्ल	तेल
पिष्ठ	पिद्ध	पीठ
गर्भ	गब्ब	गाभ
कर्पट	कप्पड	कापड वगैरे.....

त्यातील तिसरा प्रकार मराठीत रूढ असून मधली रूपे जुन्या मराठी साहित्यातदेखील विशेष आढळत नाहीत. पण ते शब्द नित्य व्यवहारांतील कानडी बोलीत आजहि रूढ आहेत. ज्ञानेश्वरी वगैरे जुन्या ग्रंथातून आढळणारी नीच, चोख, आगळ, सान, दिठी, जेठी, साद, वगैरे शब्दांची पूर्वरूपे कानडी बोलीत आजहि जिवंत आहेत.

मन्हाटी	कानडी	संस्कृत
नीच	निच्च	नित्य
चोख	चोक्क	—
आगळा	अगळ	अर्घ
जेठि	जट्टि	—

सान	सण	—
दिठी	दिट्टि	दष्टि
साद	सद् (सद्)	शब्द वौरे.....

हे मन्हाटींतील शब्द आजच्या (तिसऱ्या) स्वरूपांत एकदम व्यवहारात आलेले नाहीत. उच्चारशास्त्राच्या दृष्टीने त्यांची मधली एक अवस्था गृहीत धरावी लागते. ती गृहीत धरलेली अवस्था काल्पनिक असत नाही; तर ते शब्द भाषेत जिवंत असावे लागतात. आज कानडीत हे शब्द रूढ आहेत. मन्हाटी प्रत्यय लागलेली दिट्टि, जेट्टि अशी रूपे मराठीत कोठेहि आढळत नाहीत. या प्राकृत रूपाचे मराठीकरणाचे प्रयोग संबंध कर्णाटकात चाललेले होते. आणि तशा प्रयोगातूनच निष्पन्न झालेली वाक्ये कर्णाटकी साहित्य व शिलालेख यांतून आढळतात.

मन्हाटी भाषेत कानडीचीं जुनीं रूपे आणि कानडीत मन्हाटीचीं प्राथमिक रूपे निश्चितपणे आढळतात. यावरून या दोन प्रातांच्या जनामध्ये पूर्वी अतिशय निकट संबंध होता व या दोघांच्या बोलित सामान्य असे पदप्रयोग बरेच होते हे कबूल करावे लागते. मराठी बोली अजून मूर्त रूपास येण्यापूर्वीपासून या दोन जनात अशा प्रकारचा घनिष्ठ संबंध होता असेहि यावरून निश्चितपणे ठरते. ख्रिस्ती सनाच्या सुमारे पहिल्या शतकातील गाथासप्तशतीत गळ, पोट्ट, तुप्पसारखे कानडीतहि रूढ असलेले शब्द बरेच आहेत. मराठीत सेदणे हा शब्द अनुस्वारयुक्त आहे. कानडीत बाराव्या शतकात तो अनुस्वारयुक्त होता असे केशीराजाच्या शब्द-मणिदर्पणावरून कळून येते. पण तो शब्द आज अनुस्वाररहित (सेदु) आहे. याचप्रकारचे आणखी एक उदाहरण ' कुंरंब ' शब्दाचे. चादा-भंडाराकडील या कानडी जातीचे नाव ग्रियर्सनने " कुंरंब " असे दिले आहे. सेंदणेप्रमाणे बाराव्या शतकापर्यंत हा शब्द अनुस्वारयुक्त होता. पुढे तो अंबिंदुक (कुरुंब) झाला. याप्रकारची आणखी पुष्कळ उदाहरणे देता येतील. या सर्वोवरून बाराव्या शतकानंतर या दोन प्रातातील संघटन कमी कमी होत जाऊन पुढे ते जवळजवळ संपुष्टात आले असल्याचा इतिहास ताजा आहे.

पप महाकवीचे (इ. स. १३२) आदिपुराण नामक सुंदर काव्य आहे.

त्यातील संस्कृत आणि प्राकृत शब्दांचे प्राचुर्य पाहिले असता मराठी बोलीची पूर्व-भूमिका आपणास स्पष्टपणे आढळेल. याच कवीचे 'विक्रमार्जुनविजय' नामक दुसरे एक रम्य काव्य आहे. या काव्यात त्याने कानडी भाषेवरील आपले प्रभुत्व चागलेच व्यक्त केले आहे. तो ग्रंथ अस्सल कानडी भाषा व शैलीचे निधानच आहे. या काव्यात एके ठिकाणी द्रोणाचार्यांच्या तोंडी 'अरे होय जबाप्पा' असे उद्गार घातले आहेत. कल्याणी चालुक्य राजा सोमेश्वर याने लिहिलेला 'मानसोल्लास' किंवा "अभिलषितार्थचिंतामणि" नावाचा अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. त्या काळची सामाजिक स्थिति जाणू इच्छिणाऱ्यांना हा ग्रंथ फार उपयुक्त आहे. संधिविग्रही (परराष्ट्रमंत्री) कसा असावा हे सांगतेवेळी 'प्रगल्भो मतिमान् दक्षः सर्वभाषाविशारदः' असे तो लिहितो. संधिविग्रही मंत्र्याला सर्व भाषा येणे जरूर होते. यामुळेहि कर्णाटकात प्राकृत-मराठी अभ्यासिली जात होती. हस्ति-शिक्षकाने आपल्या हत्तीला कसे शिक्षण द्यावे याचे याच ग्रंथात असे विवरण आहे : हत्तीला मागे सरकावयास सागावयाचे झाले तर "हेडे हेडेति वक्तव्यम्" हड, हट् हाच शब्द याच अर्थाने मराठीत अजूनहि उपयोजिला जातो. "याचनार्थं महामात्रो दे, दे, शब्द उदीरयेत्" "कस्यापि ग्रहणे वाच्यो घे, घे शब्दं मतंगजः" "ईदृशी प्रथमा भाषा शिक्षयेत मतंगजम्."

कल्याण चालुक्यानंतर कर्णाटकची राजधानी होयसळाच्या वेळी हळेबीडु येथे गेली. इ. स. १२१० च्या सुमारास हळेबीडु होयसळ दरबारातील राजकवि जन्नाने 'अनतनाथ पुराण' नावाचे कानडा काव्य लिहिले आहे. त्यात प्रतीहारी "उठि उठि मागा वस जा तू हळू" अशी सूचना देतो. हे वर्णन अस्सल कर्णाटाच्या गाभ्यातील हळेबीडु दरबारातील कवीने आपल्या अभिजात कानडी काव्यात घातले आहे, हे लक्षात घ्यावे. कवीने आपल्या डोळ्यांनी पाहिलेल्या व कानानी ऐकलेल्या गोष्टीचे हे चित्रण नसेल काय? इ. स. १२३६ च्या सुमारास झालेल्या आडय्याने अस्सल कानडीत ग्रंथरचना करण्याची शपथ घेतली होती याबद्दल मागे सांगितलेच आहे. प्राकृत आणि कानडी या भाषा अभिन्न आहेत अशी त्याची दृढ समजूत नसती तर त्याने आपल्या काव्यातून प्राकृत शब्द सढळ हाताने पेरले नसते. संस्कृत आणि

कानडी शब्दांचें सामासिक पद बनविण्याविषयी कानडी व्याकरणकाराचा विरोध आहे. पण त्याच व्याकरणकारानीं कानडी आणि प्राकृत शब्दाचे हवे तसे मिश्र समास बनविण्याची मुभा दिलेली आहे. आडय्याने आपल्या काव्यात राउताच्या तोंडीं घातलेलीं वाक्यें या ठिकाणीं मननीय आहेत. “झा रे, जझारे हळू रे, हो ! हो ! मझा ” यातील ‘जा’ शब्द तोंडीं ‘झा’ असा महाप्राण बनलेला दिसतो. या उदाहरणावरून अस्सल कर्णाटकाच्या केंद्रातूनहि मन्हाटीचे प्रयोग चालले होते, मन्हाटी भाषा काही ठिकाणी उपयोगात होती हे कुणालाहि कबूल केल्याशिवाय गत्यंतर नाही.

ही पार्श्वभूमि लक्षात घेतल्याशिवाय श्रवणबेळगोळच्या एकमेवाद्वितीय प्राचीन मन्हाटी शिलालेखाचें कोडें उलगडणार नाही. श्रवणबेळगोळ महाराष्ट्र-पासून अत्यंत दूर आहे. मराठी शिलालेख ज्याअर्थी तेथे आहे त्याअर्थी तेथपर्यंत महाराष्ट्र पसरला होता असे म्हणण्याचे धाडस आजपर्यंत कोणत्याहि कडव्या महाराष्ट्रीयाने सुद्धा केलेले नाही. “चामुंडराये सुत्ताले करवियले” हें वाक्य मराठीच नव्हे असे म्हणणारे काहीं कन्नडिग आहेत. तें वाक्य गुजराथी आहे असे सिद्ध करण्याचा त्याचा प्रयत्न आहे. श्रवणबेळगोळ गोमटेश्वर हें जैनाचे क्षेत्र आहे. गुजराथी जैनभक्त येथे यात्रेकरिता येत असत, त्यांना समजावें म्हणून हे वाक्य गुजराथी असावे असा त्याचा तर्क आहे. हा तर्क क्षणभर खरा असें मानलें तरी यापूर्वी उद्धृत केलेल्या मन्हाटी वाक्याची संगति कशी लागणार ?

कर्णाट-महाराष्ट्रातील आजची अदीतटीची मनोवृत्ति, प्राचीन कर्णाट-महाराष्ट्रातील वस्तुस्थिति आकलन होण्यास बरीच आड येत आहे. आजचा हा प्राताभिमानाचा चष्मा बाजूस सारल्याशिवाय त्या काळची वस्तुस्थिति नीट लक्षात येणे शक्य नाही. कानडी आणि मराठी या दोनहि भाषांचा आणि साहित्याचा अभ्यास तटस्थ वृत्तीनें केल्यास आपल्या सांस्कृतिक इतिहासातील बरीच कोडीं सहजगत्या सुटणार आहेत. चादा, भंडारा जिल्ह्यात कुरुंब आणि होलेय जातीचे ४-५ हजार लोक असून ते कानडी भाषा बोलतात असें ग्रियर्सन आपल्या *Linguistic Survey of India* (Vol. IV, page 446) या ग्रंथांत लिहितात, आणि ही भाषा विजापुराकडील आजच्या बोलीशी जुळणारी आहे असा आपला स्पष्ट निर्वाळा देतात ! महाराष्ट्रपासून अति दूर असलेल्या

श्रवणबेळगोळच्या दहाव्या शतकाच्या शिलालेखातील मन्हाटी वाक्य हें जसे महाराष्ट्रापुढें एक कोडें आहे, तसे आजच्या कर्णाटकापासून खूप दूर असलेल्या वन्हाडातील चादा भंडारा जिल्ह्यातील कानडी भाषिकाचें अस्तित्व हे कोडें कर्णाटकीयापुढें आहे. आजच्या या दोन प्रांतांतील प्राताभिमानाच्या दृष्टि-कोनातून याचे समर्पक उत्तर मिळणें मुळीच शक्य नाही.

देवगिरी आणि होयसळ येथील उत्तरकालीन यादवाच्या यादवीने (इ. स. १२०० नंतर) कर्णाटक-महाराष्ट्रातील प्रातीय स्वरूपाच्या तेढीस प्रारंभ झाला. तोपर्यंत मन्हाटीविषयी कर्णाटकीयात दुजाभाव कधीच नव्हता. “आरे अरसु” (आरे भाषा श्रेष्ठ) अशी मराठी भाषेविषयी एक म्हण असून ती म्हण एकेकाळच्या कर्णाटकीयाच्या मन्हाटीविषयक दृष्टिकोनाची निदर्शक आहे. यादवकाळांनंतर कर्णाट-महाराष्ट्रातील राजकीय तेढीमुळें दोन्ही प्रांतातील पहिले सख्य कमी कमी होत चालले. गुलबर्गा, अहमदनगर, विजापूर येथील मुसलमानी राज्यकर्त्यांनी कर्णाटकावर राज्य करण्याकरिता कर्णाटकीयापेक्षा मन्हाटी भाषिकास जवळ केले. हे मुसलमानी राजे, विजयनगरचे प्रतिस्पर्धी होते. कर्णाटकी विजयनगरच्या राजकर्त्यांशी झगडण्याम कानड्यापेक्षां मन्हाटे त्यांना जवळचे वाटले असल्यास नवल नाही. यामुळेहि मराठीचें संवर्धन कर्णाटकातच झालें, हें येथें पुन्हा लक्षात घेण्याजोगे आहे. पण येथपासूनच दोन्हीहि भाषिकामध्ये तेंद सुरू झाली. मराठीविषयी कर्णाटकीयाच्या बदललेल्या मनोवृत्तीचे पडसाद १७ व्या शतकातील ‘अप्रतिम वीरचरिते’ नामक ग्रंथात आपणास दिसून येतात. राजकीय आक्रमक वृत्तीमुळें या दोघात एक प्रकारची तेंद पुढे वाढत गेली, तरी सुद्धा औरंगजेबाच्या हल्ल्यापासून आत्मसंरक्षणाकरिता निघालेल्या राजारामास केळदीच्या कर्णाट राजांनी, त्या खुनशी सम्राटाचा रोष होणार हें जाणूनहि आश्रय दिला हें विसरता कामा नये. यापूर्वी, शहाजीनें बेगळूर वगैरे भागात जो विजय मिळविला तो कोणा एका उपन्या विजेत्याने नव्यानेंच या भागात येऊन केलेला दिग्विजय नव्हे. या दोन्ही प्रांतात पूर्वापार चालत आलेली अंतर्गत आत्मीयता, बंधुभाव यामुळेच शहाजीचे या भागात स्वागत झालें. अभिजात कर्णाटकी आणि मरहट्टे यात असलेल्या प्राचीन घनिष्ठ संबंधांचे ते प्रत्यंतर आहे.

ज्ञानेश्वरांनी ' हे आम्हासी कानडे ' असें जरी म्हटलें तरी या वाक्यावरूनच, एके काळीं या लोकास कानडी कळत होतें हेंच सिद्ध होतें. " हे आम्हासी कानडे " असें म्हणण्यात ज्ञानेश्वरांचा मराठीचा अभिमान व्यक्त होतो; तसेच कानडीपासून दूर राहाण्याची उत्तरयादवकालीन प्रवृत्तिहि ध्वनित होते. " हे आम्हासी तेलगु " किंवा " हे आम्हासी द्रविड " असें न म्हणता " हे आम्हासी कानडे " असें म्हणण्याचा अर्थच हा की एके काळीं कानडी त्यांना समजत होते. ज्ञानेश्वरांच्या ग्रंथातून कानडी शब्द विखुरलेले आहेत ही गोष्ट महाराष्ट्रीयस आजहि मान्य आहे. ज्ञानेश्वरीच्या भाषेवर कानडी भाषेची दाट छाया असल्याचें संशोधकांनी सप्रमाण सिद्ध केले आहे. यावरून " हे आम्हासी कानडे " याचा अर्थ एवढाच की कानडी वर्चस्वांतून बाहेर पडण्यास मराठी या सुमारास प्रयत्न करू लागली. श्री. विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी कानडी व मराठी या तुलनात्मक प्रवधात हाच निर्णय दिलेला आहे. यादवाचे पंतप्रधान हेमाडपंत (हेमाद्रि) यांनी मराठीच्या उद्धाराकरिता मनःपूर्वक आरंभ केला. मोडी लिपि सुरू करण्याचे श्रेय हेमाडपंताना दिलें जातें. वैशिष्ट्यपूर्ण शिल्पकलेस महाराष्ट्रात नव्यानें यानीच प्रारंभ केला असें सांगितलें जातें. महाराष्ट्रात हेमाडपंती देवळे बऱ्याच ठिकाणी आहेत. ही कला आणि लिपि त्यांनी दक्षिणेतून-लंकेतून आणली अशी दंतकथा महाराष्ट्रात प्रचलित केली गेली. श्री. विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या मते या दोन्ही कला हेमाडपंतानी कर्णाटापासून घेतल्या. हळेबीडु वंगरे ठिकाणी अमलेली वास्तुपद्धति ही महाराष्ट्रांत अनुसरली गेली. मोडी हा शब्दच मुळांत कानडी आहे. मोडी म्हणजे पद्धत, रीत, लकब्र असा अर्थ आहे. मोडीचा मूळ शब्द ' मुरी ' असा आहे. ' मुरी ' म्हणजे मोडणें. अक्षरे मोडून एकापुढे एक सलग रीतीनें लिहिण्याची पद्धत ती मोडी. या दोन्ही गोष्टी इतक्या स्पष्ट असता त्या लंकेतून आणल्या असें म्हणण्याची आवश्यकता कां वाटावी ? ज्याच्या राजकीय सामाजिक वर्चस्वातून बाहेर पडावयाचें आहे त्याचा आपल्याशीं मुळांच संबंध नाही असें म्हणण्याचा मानवी स्वभावच आहे. ब्रिटिश लोकांविषयीं हीच प्रवृत्ति कांहीं काळ होती. तसेंच कानडीच्या बाबतीतहि झाले. कानडी भाषेपासून दूर राहाण्याच्या महाराष्ट्रीयीच्या प्रयत्नातून अशा तऱ्हेची दंतकथा उद्भवली.

देवगिरी राजाच्या राजवटीत, तेराव्या शतकाच्या सुमारामच मन्हाटीच्या उत्कर्षास आरंभ झाला ही गोष्ट निर्विवाद आहे. यामुळे मन्हाटीच्या आद्यप्रवर्तकत्वाचे श्रेय देवगिरी यादवास देण्यास हरकत नाही. मन्हाटीच्या उत्कर्षास कारण झालेल्या या यादव घराण्याचे शिलालेख शेंकडा ९९ पेशाहि जास्त कानडीत असावेत याचा अर्थ काय ? मन्हाटी चागलें अंग धरून चालती बोलती होऊन व्यवहारात व्यवस्थितपणे येण्यास समर्थ होईपर्यंत त्यावेळीं परम उत्कर्ष पावलेल्या कानडीचाच राजव्यवहारातून स्वीकार करणे देवगिरीच्या यादवान भाग होतें. आजचे इंग्रजीचे अशाप्रकारचे उदाहरण ताजें आहे. खि. श. ११४४ याच्या पूर्वाचे असे सहाच शिलालेख मन्हाटीत उपलब्ध असून त्यांतील श्रवणबेळगोळ व सीतावर्डी हे दोन फारच त्रोटक आहेत (डॉ. तुळपुळे म. साहित्यपत्रिका अंक ९९, १९५१). अंत्रेगावचा (११४४) लेखसुद्धा प्रौढ भाषेचा नमुना म्हणता येणार नाही. असें असलें तरी होयसळ यादवाविरुद्ध मराठीच्या ध्वजाखाली विरोधी गट निर्माण करण्यास मन्हाटी भाषाभिमानाचा उपयोग करून घ्यावा लागला. हे केले नसते तर देवगिरी यादवांचें राजकारण ते कसलें ?

देवगिरी यादवाच्या घराण्यांतील लस्तियव्या, धाडियप्पा वगैरे तऱ्हेच्या पूर्वजांच्या नावावरून कानडीचा पगडा त्याच्यावर किती होता हें बिनचूक कळून येईल. तेराव्या शतकांत महादेवराय, रामराय, यांच्या वेळीं हें घराणें कानडी वर्चस्वांतून बरेंच बाहेर पडले. मराठी नावातील ' राया ' चे ' राव ' या पुढील काळातच झालें. ज्ञानेश्वरादिकाना मन्हाटीच्या अभिमानाने ' हे आम्हासी कानडे ' असें मानणे आवश्यक झालें, तरी पण अनेक शतकाचे कानडी-मराठीतील दृढ संबंध एकदम तोडून टाकणे दोघांनाहि शक्य नव्हतें.

“ मज संस्कृती नाही अभ्यास । कर्नाटक कवि कुमारव्यास ।

त्याचेनि आधारें ग्रंथविलास । प्रारंभिला या हेतु ” ॥ ५५ ॥

(उद्योगपर्व)

मराठी भाषिकाना संस्कृत भाषेप्रमाणें कानडी काव्येहि ज्ञानदायी व स्फूर्तिप्रद होत असत हें चंद्रात्मज रुद्राच्या या ओवीवरून कळून येईल. चंद्रात्मज रुद्र

नामक कवि कुमारव्यासाच्या कानडी महाभारतांतील भीष्मपर्व वाचून मुग्ध झाला. यामुळे मराठी भाषिकाकरिता त्या मनोहर काव्याचें भाषांतर केल्याचें तो सागतो. (आजगांवकर कृत मराठी कवि-चरित्र पाहा). मराठीचे महाकवि मुक्तेश्वर (इ. स. १६५०) व कुमारव्यासाच्या पुढील कवितातील साम्य अभ्यसनीय आहे :-

मुक्तेश्वर सभापर्व

कवळोनि अभिप्राव सर्व । मागा कथिलें आदिपर्व ।
आता अपूर्वापूर्व । सभापर्व परियेसा ॥ १३ ॥

मुक्तेश्वर कवी भारत । टीका प्राजळ व्यक्त ।
जेथि वेदाचा मथितार्थ । श्रुतिपुराणें बोलती ॥ १४ ॥

जो राजयातें वीररसु । विप्रवर्याते वेदसारांशु ।
तत्त्वार्थ बोध परमहंसु ; योगेश्वरु भावीति ॥ १५ ॥

बुद्धियुक्तीचा सागरु । ऐसे मानिती मंत्री चतुरु ।
विलासियातें शृंगारु । सुरतानदुवर्धका ॥ १६ ॥

विद्याप्रवीण शास्त्रमंडित । कौतुकें मानिती कर्णामृत ।
दोषादोषीं याचे आर्त । पुरवी गंगेसारिखे ॥ १७ ॥

पर्वतामाजी कनक मेरु । तडागामार्जी क्षीरसागरु ।
महाराष्ट्रासी काव्यगुरु । हा गौरवू ये ग्रंथी ॥ १८ ॥

मुक्तेश्वराच्या या भागाशी कुमारव्यास कवीच्या कानडी महाभारतातील उद्योगपर्वाच्या मंगल चरणातील खालील श्लोक ताडून पहावेत. (कुमारव्यासाचा काळ श्री. गोविंद पै याच्या मते १२३०-३५ पर्यंत ठरतो. आणि कार्हीच्या मते १५०० च्या पुढे निश्चितपणें जात नाही.)

अरसुगळिगिदुवीर, द्विजरिगे
परम वेदद सार, योगी-
श्वरर तत्त्वविचार, मंत्रीजनके बुद्धिगुण ॥

विरहिगळ शृंगार, विद्या-
परिणतरलंकार, काव्यके
गुरुवेनळ, रचिसिद कुमारव्यास भारतव ॥

वेद पारायणद फल, गं-
गादि तीर्थ स्नान फल, कृ-
च्छ्रादितपसिन फलवु, ज्योतिष्टोम याग फल ॥
मेदिनिय नोलिदित्त फल, व-
स्त्रादि कन्यादान फल बहु-
दादरिमि भारत दोळोदक्षरव केळिदरिगे ॥

कानडीत राघवाक कवीने षट्पदीवृत्तामध्ये लिहिण्याचा प्रघात पाडला. छंदाचा हा प्रकार वागव्या शतकानंतर फार लोकप्रिय झाला. मराठीतहि या षट्पदीत लिहिलेल्या कविता प्रा. पोतदार, श्री. खरे वगैरेंच्या संशोधनांत आढळल्या आहेत. या नवीन छंदाच्या प्रकाराने मराठी विद्वानात मोठे कुतूहल निर्माण केले होते.

**भाऊबंदकींत शब्दांची वांटणी आणि भाषेस
निराळें वळण देण्याचे बुद्धिपुरस्सर प्रयत्न**

सतराव्या शतकापर्यंतहि मराठी कवि कानडी भाषेचा अभ्यास करीत असत हे दाखविण्यास ही उदाहरणे पुरेशी आहेत. आणि प्राकृताच्या निमित्ताने कानडी साहित्यिकानी आठव्या-दहाव्या शतकापासूनच मराठी भाषा बनण्यास कशाप्रकारे साहाय्य केले याबद्दल मागे सांगितले आहे. १३ व्या शतकाच्या शेवटी किंवा पंधराव्या शतकाच्या आरंभी झालेल्या कुमार व्यासाच्या ग्रंथात त्याच्यावर असलेला मराठीचा पगडा उठून दिसतो. त्याने वापरलेल्या शब्दांना प्राकृत म्हणून त्याची वासलात लावण्याची काहीजण खटपट करतील; पण अशा रीतीने डोळ्यावर कातडे ओढून घेऊन सत्य स्थिति पाहाण्यास भिणें हें काही नैतिक धैर्याचें लक्षण नव्हे. त्या काळीं मराठी राजरोसपणें व्यवहारात होती व प्राकृत भाषा कधीच मार्गे पडली होती. शहाणपण, झोंप, राहाणी, चौऱ्यांशी, गयार (गचाळ), विटाळ, बोळेतन (भोळेपणा), लावकर

(लावालावी करणारे, चहाडी करणारे), खेप, खरे, वगैरे शब्दाना प्राकृत म्हणून वेळ मारून नेणे कितीसे युक्त होईल? 'हे आम्हांसी कानडे' असे जरी ज्ञानेश्वरानी म्हटले तरी महाराष्ट्रात कानडी शिकणारे होते हे सिद्ध होते. आणि कर्णाटकीयात मराठीपासून चार पावले दूर राहाण्याचा प्रयत्न चालला होता तरी ते मराठीच्या कक्षेतून बाहेर पडू शकले नाहीत. तेराव्या शतकानंतर कानडी आणि मराठी भाषांच्या विकासाचा सूक्ष्मपणे अभ्यास केल्यास एक मौजेची गोष्ट उघडकीस येते. पंप, रत्न वगैरे कानडी कवीनी 'ळ' काराच्या अनुप्रासाचा आपल्या काव्यात मनोहर रीतीने उपयोग केलेला आहे. "अविरळ मळयानिळ कंपितंगळ" (पंप भारत), "बाळकेळीलीळे" (शांतिपुराण ५, २५) अशा प्रकारचीं वाक्ये जुन्या प्रौढ कानडी शैलीची निदर्शक आहेत, कमळ, जळ वगैरेतील 'ळ'कार त्यावेळीं शिष्टमान्य होता. पण चौदाव्या-पंधराव्या शतकानंतर कमळ, जळ असे प्रयोग होत जाऊन 'ळ'काराची जागा 'ल'काराने काबीज केली असे दृष्टीस पडते. महानुभाव साहित्यात, ज्ञानेश्वराच्या पूर्वी 'आगळा' वगैरे शब्द 'ळ'कारयुक्त आढळतात. पण ज्ञानेश्वरीच्या शुद्ध व प्राचीन म्हणून श्री. राजवाडे प्रभृतीनी छापलेल्या आवृत्तीत 'ळ'कार संपूर्ण वर्ज्य केलेला दिसतो. आगळासारख्या शब्दांतूनसुद्धा ज्ञानेश्वरानी 'ल'कारच उपयोजिलेला आढळतो. ज्ञानेश्वराचे समकालीन कानडी साहित्यिक 'ळ'काराचा सर्रास उपयोग करित असल्यामुळे मराठीचे वैशिष्ट्य दाखविण्याकरिता सर्वत्र 'ल'काराचा उपयोग करण्याची आवश्यकता त्यांना भासली नसेल ना? कारण ज्ञानेश्वरानीं आरंभ केलेला हा 'ल'कार पुढील पिढ्यांनी स्वीकारलेला दिसत नाही. त्याच्या पूर्वी महानुभावातहि तो नाही. कमळ, सकाळ, वेळ वगैरे 'ळ'कार मराठीतच दृढमूल झाले आणि कानडीत पुन्हा 'ल'काराने प्रवेश केला!

कानडी व मराठीतील 'ल'कार 'ळ'काराच्या प्रकाराप्रमाणेच आणखी पुष्कळ शब्दप्रयोग, पुढील काळीं (तत्पूर्वी दोघात प्रचलित असून) व्यवहारातून वगळले जाऊन त्याची भाऊचंदकीत वाटणी झाल्याप्रमाणे दिसते. शब्दरूपांत थोडा फरक होऊन नव्या स्वरूपांत काही शब्द प्रचारांत आले. मुदल (मोदल), कैवारसारखे शब्द कानडीतून मागे पडले. निरि, माड (माडि) शब्दांचे नीरिगे, माळिगे असे रूपांतर झाले.

पूर्वाचे जिवाळ्याचे निगडित संबंध

कानडी आणि मराठीतील पुष्कळ शब्द या दोन्ही भाषिकांच्या निकट संबंधाचे निदर्शक आहेत. यापूर्वी सांगितल्याप्रमाणे कोल-काठी, चूल-वैल, कीव-काकुळती, ओली-शेला वगैरे दोन्ही भाषांपासून बनलेले मराठीतील समानार्थक जोड-शब्दहि या म्हणण्यास पुष्टि देतात. या प्रकारचे जोड शब्द कानडीतहि रूढ आहेत. उदाहरणार्थ : छपन्न-ऐवत्तारु, नडु-मध्ये वगैरे. या शिवाय दोन्ही भाषातून पुष्कळ भाववाचक शब्द परस्परांनी घेतलेले आहेत. मराठी संख्यावाचक शब्द कानडीत सर्रास शिरलेले दिसतात. 'बाहत्तर-नियोग' 'तेत्तीस कोटि' 'एकसर' 'अठरा कचेरी' वगैरे संख्यावाचक शब्द कानडी साहित्यांतून व लोकभाषेमधून हरघडी कार्नी पडतात. दुसऱ्या भाषेतील संख्यावाचक शब्द स्वीकारणारी भाषा त्या भाषेची विशेष ऋणी असते असे तुलनात्मक भाषाशास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे.

दोन भिन्न भाषिकांच्या संपर्कात सामान्यतः नित्य व्यवहारातील आपल्या भाषेत नसलेल्या आवश्यक वस्तूंच्या नावाची उसनवारी करणे अनिवार्य होऊन बसते. याहूनहि जास्त परिणाम झालेल्या ठिकाणी नामपदाच्याबरोबर दुसऱ्या भाषेतील संख्यावाचक शब्दहि येऊ लागतात. पण परभाषेतून धातु जसेच्या तसे उचलून घेतलेले मात्र फारच क्वचित् ठिकाणी आढळत असतील. तुलनात्मक भाषाशास्त्रातच हा प्रकार विलक्षण आहे असे म्हणावे लागते. या प्रकारचे असामान्य दृश्य मन्हाटीत पाहावयास मिळते. मन्हाटीत कानडी धातु आपणास आढळतात. उदाहरणार्थ : किडणे, मुरकणे, अडकणे, मिरविणे, कालविणे, कुटणे वगैरे; हे शब्द संस्कृतापासून आले असे मानता येत नाही. किडु, मुरकु, अडकु, मेरे, कलसु, कुट्टु, वगैरे धातु कानडी वर्गाच्या तमिळ, तेलगु वगैरे भाषातहि आहेत. म्हणून हे धातु आर्यवर्गीयांच्या भाषेतील नव्हत याबद्दल शंका नाही. कानडी आणि संस्कृत या दोनहि भाषांचा संबंध कैक शतकांचा असून कानडीमध्ये संस्कृत धातु जसेच्या तसे आलेले नाहीत आणि येत नाहीत. इसु, सु, प्रत्ययादि संस्कार होऊनच ते कानडीत येऊ शकतात. संस्कृत 'गम्' धातु मराठीत गमणे असा होतो खरा, पण कानडीत तो शब्द शिरतांना 'गमिसु' असा संस्कार पावतो. इंग्रजी भाषेचा सखोल परिणाम

आज सर्वच भाषावर झालेला आपण पाहातो. तिच्यांतील पुष्कळ नामपदें देशभाषेतून जशींच्या तशी शिरलेली आहेत. पण धातूंना तसा प्रवेश नाही. “मोटार ड्राइव्हली” असे कधी कोणी म्हटल्याचें ऐकवात नाही. पण “मोटार ड्राइव्ह केली” असे वाक्य ऐकवात येतें. यातील ‘मोटार’ हें नामपद असल्यानें जसेच्या तसे घेतलें. पण ‘ड्राइव्ह’ हा शब्द धातु रूपात मराठीत येऊं शकला नाही. अशाप्रकारची उपजत प्रवृत्ति प्रत्येक भाषिकात असतां मराठीत असे कानडी धातु कसे ?

मराठे आर्योद्रविडियन् आहेत असे श्री. भास्करराव जाधव यानी प्रतिपादिलें आहे. असे गृहीत धरल्याशिवाय वरील विचित्र प्रकाराचा उलगडा होऊं शकत नाही. याच कारणाकरिता या दोन भाषिकाना जुळीं भावंडे असें मागील प्रकरणीं संबोधिलें आहे. श्री. जाधवराव मराठ्यांना आर्योद्रविडियन् म्हणतात हे खरें; पण त्यांना मरहट्टे यांची वैदिक काळापर्यंतची परंपरा उमगली नसल्यामुळे मराठे मुळात आर्यवर्णीय अशी त्यांची समजूत झालेली आहे. आर्यवर्णीय मराठ्यांनीं द्रविडवर्णीय बायका करून घेतल्या, त्यामुळे पुढची संतति आर्य-द्रविड बनली असे त्याचें म्हणणे आहे. पण यदुतुर्वसूंची ऋग्वेदकाळापूर्वी-पासूनची परंपरा आणि यादव हे मातृप्रधान कुटुंब-पद्धतीचे होते हा पुराणातर्गत पुरावा लक्षात घेणे जरूरीचे आहे.

आपल्या प्राचीन वेदव्यासादि पुराणेतिहासलेखकानी वास्तव घटनाचे संपूर्णतया यथावत् वर्णन करण्याची पद्धत स्वीकारलेली नाही. प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टीचें संकेतरूपानें किंवा प्रातिनिधिक रूपाने एकादें उदाहरण घेऊन पुढें चालू लागण्याची प्रथा सर्वत्र आढळते. महाभारतात यदुतुर्वसूंच्या आर्यीकरणाच्या प्रकाराचीहि सूचना अशीच दिली गेली आहे. देवयानी शुक्राचार्याची कन्या म्हणजे ब्राह्मणकन्या; हिचा ययातीशीं विवाह होतो. हा प्रतिलोम विवाह होय. आर्य वधूपासून ययातीला झालेला मुलगा यदु. अशा रीतीने यदुसंतति-यादव हे ‘आरियरु’ झाल्याची साक्ष पुराण देत आहे. अशा आरिय यादवाच्या गौळवाड्यात जन्म पावलेल्या प्राकृत भाषेत दिसून येणारे संस्कृतेतर ऱ्हस्व ‘ए’, ‘ओ’ आणि ‘ळ’ वगैरे उच्चार जमेस धरले असता हा यादववंश मुळात तथाकथित द्रविडवर्णीय पत्तिजनच होय असें म्हणणें जास्त समजस होणार

।ही काय ? आणि यामुळेच आर्यीकरणात त्याच्या भाषेचें स्वरूप पूर्णपणें झळलें तरी कानडी वर्गीय धातु मराठींत जसेच्या तसे राहिले असणे हेच जास्त भवनीय नाही काय ?

मराठींत कानडी धातु आहेत ही गोष्ट श्री. विठ्ठल रामजी शिंदे यानी पूर्वीच 'मराठी आणि कानडी यांचा परस्पर संबंध' या आपल्या महत्त्वाच्या प्रवात विशद केली आहे. इतकेंच नव्हे तर मराठे आणि कानडे यांच्यात काहीतरी विशेष' आनुवंशिक संबंध असल्याशिवाय खालील शब्दाची वधेव होणे शक्य नव्हते असेंहि मत त्यानी व्यक्त केले आहे. "नात्याचे म्व (आवा, आवु), अप (व्पा, आपा, आवा) वगैरे शब्द, आणि ष्ट (बोट), पोटे (पोट), तले (ताळ) वगैरे अंगवाचक शब्द जेव्हा तेन भाषात सामान्यपणे आढळतात तेव्हा त्यापैकी जी जुनी असते तिच्याशीं वीचा निकट आनुवंशिक संबंध आहे असें मानल्याशिवाय गत्यंतर नाही" मशा निर्णयाला श्री. शिंदे येऊन ठेपले आहेत.

पण हा आनुवंशिक संबंध कशा प्रकारचा आहे याची श्री. शिंदे याना कल्पना नव्हती. तुलनात्मक भाषाशास्त्राच्या पुराव्यावरून त्याना अनिवार्यपणें वरील प्रकारचा निर्णय घ्यावा लागला. यद्दु-तुर्वसूंच्या कुळकथेकडे त्याचें लक्ष गेले असतें तर त्याच्याकडूनच या विचाराची सागता कधीच होऊन गेली असती आणि कानडी व मरहट्टे याची समस्यापूर्ति होऊन मराठी संस्कृतीच्या वन्याच गुंतागुंतीचा उलगडा झाला असता.

कानडी आणि मराठीचा संपर्क (आजच्या वन्याच लोकाना वाटतो तसा) सागली, मिरज फार तर पुणे या भागातला एवढाच असता तर वरील प्रकारचा मूलगामी संबंध आपल्या दृष्टीस पडता ना. वन्हाड-नागपूरकडील भाषेतहि हे धातु का असावेत बरे ? चालुक्यराष्ट्रकूटादि राजवटीत दोन्ही भाषिकांचा निकट संबंध आल्यामुळे मन्हाटीत शिरलेली कानडी किंवा कानडींत शिरलेली अनेक मन्हाटी नामपदे किंवा संख्यावाचक शब्द यांचा फार तर उलगडा होईल; पण मन्हाटीमधे कानडी धातु कसे आले याचें कोडे काहीं उलगडणार नाही. मन्हाटी भाषा जन्मतेवेळीं तेथेंच जवळपास कानडीहि प्रचलित होती असें

म्हणणें अनिवार्य ठरतें. दोनहि भाषाचा सराव असलेल्या कुटुंबातील लहान मुलाच्या भाषेतच हा प्रकार दृष्टीस पडतो. द्विभाषिकांचीं मुलें दोनहि भाषांचे धातु उचलून बोलतात असें आढळतें. यामुळे हा विचित्र प्रकार पुन्हा आपणास मन्हाट-कर्णाट शेजारीं होते या मूळ मुद्यावर आणून सोडीत आहे. एकमेकाशेजारीच वाढलेल्या प्राचीन रिस्टिक भोजकाच्या वसाहती, प्रथम मन्हाट म्हणजे वन्हाड हे जर खरें असेल तर मन्हाटच्या शेजारचा कन्नदेश-खानदेश हा मुळात कानड देशच होय. यावरूनहि कर्णाट-मन्हाटचे मूळ जन जुळीं भावंडें असावेत असे म्हणणे सयुक्तिक ठरत आहे.

: ६ :

देव देवता

[रुद्र-शिव, मल्लय्या-मल्हारी, श्री देवी, यल्लूआई वगैरे]

अति पुरातन काळापासून कर्णाट-मरहट्ट जनांच्या निकट संबंधाचा-
जुळेपणाचा स्पष्ट पुरावा देणाऱ्या काही देवतांचा विचार येथे
प्रस्तुत आहे. त्यात अतिपुरातन रुद्र-शिवाचा विचार आधी येतो. रुद्र हा
'पत्नीनां पतिः' असे वेदातच आले आहे. रुद्राध्यायात स्तेनादि अनेक
जनसमूहाप्रमाणे पत्तीचाहि देव रुद्र असल्याचे वर्णन आहे. यामुळे पत्तीजन
अनेकातील एक, सामान्य जन असावेत असा बोध होतो. पत्तींच्याशिवाय
आलेली दुसरी नावे निरखून पाहिलीं तर त्याचे महत्त्व कितीसे असणार हे त्या
नावावरूनच कळणार आहे. स्तेन, कुलुच, आरण्य, तस्करादि नावावरून त्या
लोकांचे सामाजिक महत्त्व काय हे फोड करून सांगण्याची आवश्यकता नाही.
या जनाना पुढील काळात कोठे सन्मान्य असे ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त
झाल्याचेहि आढळत नाही. तरीपण रुद्राला "तूं चोराचा देव, तूं बेरडाचा
देव, तूं वनचरांचा देव" अशातःहेने वैदिक ऋषींनी वर्णिले आहे ते का ?

रुद्र-शिव : अवैदिक देवता

५५ वर्णन-प्रकारावरूनच रुद्राविषयी वैदिक आर्यांची मनोवृत्ति काय

होती है उघड होत आहे. आजहि ब्राह्मणातील सर्व शाखा रुद्रोपासक नाहीत. शैव पंथ स्वीकारलेल्याशिवाय बाकीच्या ब्राह्मणात रुद्राला महत्त्व नाही. शैवांतहि काही कट्टर वगळले तर त्यातील ब्राह्मणवर्गाच्या संकल्पमंत्रातून वगैरे विष्णु किंवा नारायणाला प्रामुख्य असलेले दिसते. श्रीमत् शंकराचार्यांनी नारायणाची उपासना सांगितली आहे. त्याची चर्पटपंजरी गोविंदाचे स्तवन करणारी असल्याचे सुविख्यात आहे. ब्राह्मणानी शिवालयाचे पुजारीपण करूं नये, केले असता त्याचे कल्याण होत नाही, अरिष्ट येते, अशी भावना मागील पिढीपर्यंत जुन्या परंपराप्रिय लोकात दृढ होती. शिवाचे पुजारी सामान्यतः गुरव असत. खुद्द ऋग्वेदांतहि इंद्राच्या मानाने रुद्राची अग्नी फारच थोडी सूक्ते आहेत. संपूर्ण अग्नी तीनच सूक्ते रुद्राची आहेत. शिवाय रुद्राला उद्देशून केलेल्या प्रार्थनाहि पाहाण्याजोग्या आहेत : “ नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः । (वा. सं. १६-१) मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् मा नो वधीः पितरं मोक्ष मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥ मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्यंतःसदमित्वा ह्वामहे ॥ (१. ११४. ७-८)

“ हे रुद्रा तुझ्या कोपाला नमस्कार असो (-का. वा. लेले) हे रुद्रा, तूं आमच्यातल्या मोठ्याचा किंवा लहानाचा जीव घेऊं नकोस, आमच्यातल्या वाढत असलेल्यांचा किंवा वाढलेल्याचाहि तूं जीव घेऊं नकोस. तू आमच्या पित्यास किंवा मातेस मारूं नकोस किंवा आमच्या स्वतःच्या प्रिय शरीरासहि दुःख देऊं नकोस. तूं आमच्या पुत्राना किंवा पौत्राना किंवा आमच्या नोकरा-चाकराना ठार करूं नकोस, हे रुद्रा तूं रागावून आमच्या वीरांना मारूं नकोस. आम्ही हवि घेऊन तुझी सर्वकाळ प्रार्थना करीत असतो ” (सिद्धेश्वर शास्त्री-कृत ऋ.)

या प्रार्थनेत रुद्राच्या उग्रपणाला भ्यालेली मनोवृत्ति व्यक्त होत आहे. इंद्राच्या प्रार्थनेत ओतप्रोत भरलेली आपुलकी यांत नाही. हा रुद्र त्रासदायक होऊं नये म्हणून पीडानिवारणार्थ विशेषकरून ही प्रार्थना केलेली दिसते.

नवीन जार्गी कोठे बिन्हाड बदलल्यास तेथील वास्तुदेवता, भ्रामदेवता

कोपू नये म्हणून त्यांनाहि आपल्या मुख्य देवतानंतर नैवेद्य वगैरे देण्याचा प्रघात आजहि आपल्यात आहे. अशातऱ्हेने हिंदूंच्या देव्हान्यांत पुष्कळ दुय्यम दैवतानी कानाकोपऱ्यातून जागा मिळविली आहे. वेदकाळी वैदिकांना रुद्रालाहि अशाच प्रकारे मान्यता द्यावी लागली असावी असे दिसते.

वरील मत्रात, “ रुद्रा तुला हविस् आम्ही देतो ” अशी प्रार्थना आहे खरी; पण रुद्राला इंद्रादीच्या समवेत यज्ञातील हविर्भाग केव्हाच दिला जात नाही. यज्ञात रुद्राला खरोखर स्थान नाही. तरीपण त्याचा क्रोध कमी व्हावा म्हणून की काय यज्ञात इंद्रादीस्तव हवन झाल्यावर शेवटी “ रुद्राय पशुपतये स्वाहा ” असे म्हणून अवशिष्ट भाग देऊन टाकतात व क्रियेनंतर (अपउप-स्पृश्य) हात धुतात. हवि अर्पण करण्याचा हा प्रकार पाहिला तर त्यात जिव्हाळ्यापेक्षा जुळुमाचा रामराम जास्त दिसतो. अमंगळ, अशुभकारक म्हणून गणलेल्या ग्रहाला जसे मंगळ हे नाव दिले गेले आहे तसे रुद्रालाहि त्याचप्रकारे शिव (मंगलकारक) हे विशेषण लावले असल्याचे भाष्यकार सागतात. शिव हे विशेषण लावण्यात त्या मंत्रद्रष्ट्या वैदिकांच्या मनाच्या आतल्या कण्यात या देवतेविषयी दडलेला अनादर व भीतिच व्यक्त होत नाही काय ?

वेदातील वर्णनावरून त्याच्या रूप आकाराचा काहीसा बोध होतो. या प्रकारच्या स्वरूपवर्णनावरून तो वैदिकाचाच एक स्वतंत्र देव असावा असा तर्क करण्यास जागा आहे. पण रुद्राला पुढीलकाळीं प्रामुख्याने रुढ झालेल्या शिव या नामाभिधानावरून मुळात हे दोन देव एकच असावेत असे वाटते. वर विवरण केल्याप्रमाणे वैदिकाकडून गौणस्थान मिळालेल्या रुद्राचे पुराणातून आलेले वर्णन मुळाशीं ताडून पाहिले अमता वेदातून वर्णिलेला रुद्रच पुराणकाळीं शिव या नावाने पुढे आला आहे असे दिसते. यावेळी शैवमत प्रसार पावू लागले असले तरी पुराणातून आलेलीं शिवाची वर्णनें फारशी दृढ नाहीत. माध्वात शैवांना निंदाव्यंजकरीतीने असुर म्हटले जाते. वेदात रुद्राला ‘असुर’ असे द्वर्थी विशेषण लावलेले आढळते. पुराणातून शिव हा असुरांचा पक्षपाती असल्याचीं वर्णनें जागोजाग येतात. रावणादि राक्षस म्हणून प्रसिद्ध असलेले जन परम शिवभक्त होते. भागवतात (४.२.१८-३१) येणारे पुढील श्लोक चित्त्य आहेत :—

अयं तु देव यजन इन्द्रोपेन्द्रादिभिर्भवः ।
 सहभागं न लभता देवैर्देवगणाधमः ॥ १८ ॥
 भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः ।
 पाखंडिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपंथिनः ॥ २८ ॥
 नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः ।
 विशन्तु शिवदीक्षाया यत्रदैवं सुरासवम् ॥ २९ ॥

.....
 एष एवहि लोकाना शिवः पन्थाः सनातनः ॥ ३१ ॥

या वरील श्लोकात शैवपंथाविषयी भागवत संप्रदायी ब्राह्मणाच्या काय भावना होत्या किंवा आहेत हे दिसून येते. भागवत संप्रदायातच नव्हे तर मूळ वेदातच रुद्राला मानाचें स्थान दिलेले आढळत नाही. शिवभक्त आचार-विहीन होतील, ते पाखंडी असतील, सुरापान करतील, जटाभस्म धारण करणारे असे हे मूर्ख लोक तुझे भक्त होतील आणि इन्द्रादिकाबरोबर तुला हविर्भाग मिळणार नाही, अशा प्रकारचें वर्णन भागवतात येते. शैव संप्रदायात वरील प्रकारच्या अनाचारास अवकाश आहे किंवा होता हे या पंथाचा इतिहास जाणणाऱ्यास सागावयास नको. ही वास्तव घटना असता त्यावर पाघरूण घालण्याकरिता भागवतकारानी दक्षाच्या तोडी वरील शाप घातला आहे. वस्तुस्थिति अननुकूल किंवा काहीशी गौण असतेवेळी ती समंजस वाटावी याकरिता पुराणिक शापाचा किंवा वराचा उपयोग करित असतात. कुतीला झालेल्या संततीबद्दल विचित्र वाट्टे नये म्हणून दुर्वासाकडून तिला वर मिळाल्याची एक कथा पुराणकर्त्यांनी तयार केली. यदु-तुर्हसुंशोय काही शाखा अजूनपर्यंत मद्यमासभक्षक होत्या. पण ते लोकाना सह्य होण्याकरिता ययातीच्या शापाचें निमित्त पुढें करण्यात आलें. पुराणलेखनातील हे तंत्र लक्षात घेतां, शैव अनाचारी होतील असा जो दक्षाचा शाप म्हणून भागवतात सांगितलेला आहे त्याचें खरें रहस्य समजेल. त्याचा अर्थ एवढाच की, शैवात तशाप्रकारच्या आचार-विचाराची मंडळी होती.

शाक्तसंप्रदायी लोक आत आल्यानंतर शैवात अशाप्रकारचे 'अनाचार

बोकाळले असण्याचा संभव आहे. योनि-लिंगपूजक शाक्तसंप्रदाय शैवांहून निराळा असून तो कालांतराने शैवहि बनला असण्याचा संभव आहे. यामुळे मुळात शैव पंथ हा वैदिक संप्रदाय असणे शक्य आहे असे कोणी म्हणू शकतील, पण शिव हा शब्द मुळात संस्कृत नसून आर्येतर द्रविडवर्गीय भाषेतून आलेला आहे. याकरिता शिव देवता आणि शैवपंथ हा वैदिकमार्गाहून निराळा आहे असे म्हणणे जरूर वाटते. वेदात रुद्राचे आणि पुराणातून शिवाचे वर्णन वाचले असता तो आर्यपक्षपाती देव आहे असे धैर्याने सांगणे शक्य नाही.

रुद्र आणि शिव हे एकाच अर्थाचे दोन भिन्न शब्द

सायणाचार्य वेदभाष्यात रुद्र शब्दाची सहा प्रकारे व्युत्पत्ति सागतात. एकापेशा अधिक व्युत्पत्त्या सांगण्याची आवश्यकता का उत्पन्न होते? कोणतीहि एक समाधानकारक वाटत नसल्याची ती खूण नव्हे काय? अलीकडील तुलनात्मक भाषाशास्त्रज्ञांच्या प्रयत्नाने या शब्दाची निश्चित व्युत्पत्ति कळणे शक्य झाले आहे. रुद्र म्हणजे ओरडणारा, भीकर शब्द करणारा या प्रकारच्या अर्थापेशा आर्यभाषावर्गांच्या तुलनेने कळून येणारी रुद्र-rUddy, रुधिर ही व्युत्पत्ति जास्त समजस वाटते. यामुळे रुद्र म्हणजे तावडा असा मूळ अर्थ निश्चित ठरतो. 'असौ यस्ताम्रोऽरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः।' (वा. सं. १६ ६) रुद्राच्या या वर्णनात त्याच्या तावडेपणाचे विविध प्रकार सुव्यक्त होत आहेत. "रुद्रोवा एष यदग्निः।" हे तैत्तिरीय संहितेतील (५. ४. १.) वचनहि वरील विधानास पोषक आहे. तावूस हा रुद्र शब्दातील मुख्यार्थ असून पुढे त्याला निराळे आनुषंगिक अर्थ येत गेले.

रुद्राला पुराणकाली शिव असे नाव सर्वत्र रूढ झालेले दिसून येते. पण वेदात शिव हा शब्द देवतावाचक नाही. तथापि रुद्राला शिव हे विशेषण लावण्याची प्रथा प्राचीन आहे. 'शतरुद्रीया'त शिव शब्द अनेक ठिकाणी येतो. रुद्र-शिव असे जोड नाव नंतर रूढ झाले. वीरशैवात मुलाना शिवरुद्रापा हे नाव ठेवण्याची चाल आहे. रुद्र आणि शिव हे दोन्ही शब्द एकाच देवाची नावे असून ते शब्द मात्र निरनिराळ्या भाषातून आलेले आहेत. पहिला (रुद्र) शब्द आर्यभाषावर्गांतील तर दुसरा आर्येतर पत्तिजनांच्या तथाकथित द्रावड भाषावर्गीतील आहे.

चंद्रमस्चा विचार

शिव शब्दाचा मूलगामी विचार करण्यापूर्वी चंद्रमस् शब्दाचा थोडा छडा लावणे जरूर आहे. चंद्र आणि मास् अमे त्यात दोन शब्द असल्याचे मागे एकवार सांगितलेच आहे. प्रा. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे यानीं चंद्र-शब्दविषयक आपल्या लेखात वेदातील पृथुश्चंद्र, हरिश्चंद्र, अधिश्चंद्र, गुरुश्चंद्र, विश्वश्चंद्र वगैरे उदाहरणावरून सुचलेला एक महत्त्वाचा शोध नमूद केला आहे. All this leads me to the conclusion that the original word was श्चंद्र in the pre-Vedic times, that by the time of Rigveda, it had shed its श् and that it showed its original spelling in some cases but its absence in others (अभिचंद्रान्, सचंद्र. etc) shows that चंद्र had become popular and that no attempts could dislodge it. This is the only explanation intelligible to me (Proceedings of the Fifth Oriental Conference Vol I, page 273).

आज रूढ असलेला चंद्र शब्दाचा मूळ उच्चार वेदपूर्वकाळात श्चंद्र असावा असा तर्क प्रा. राजवाडे यानीं केलेला असून तो अगदी बरोबर आहे.

चंद्र शब्दाचा अर्थ मॅकडोनेल आणि कीथ असा देतात :—“ चंद्र appears to denote gold in certain number of passages from Rigveda onwards (Vedic Index Vol. I, p. 254) ऋग्वेदांत उषेला चंद्र हे विशेषण लावले आहे. उषा ही आर्धा ताबूम पण येतायेता पादरेपणाकडे झुकणारी आहे हे सांगणे नकोच. चंद्र शब्दाला सुवर्णासारखा रंग असा अर्थ मॅकडोनेल सागतो. सुवर्णाच्या रंगांत ताबूम पिवळसर आणि किंचित् पादरेपणाहि सामावलेला आपण पाहातो यामुळे चंद्र शब्दाला पुढे पुढे पादरा असा अर्थहि आला असल्यास नवल नाही. चंद्र शब्दाला सुवर्ण आणि कापूर असे अर्थ कोशांत आढळतात. चंद्र शब्दामधील ' च 'काराचा शकाराशी संबंध असलेला अजून काही शब्दातून आपल्याला पाहावयास मिळेल. शिन्दूर शब्दाचा तद्भव कानडीत चेन्द्र झाला अशी जुन्या पंडिताची समजूत आहे. तेथे चकाराचा शकाराशी संबंध असलेला पुरावा तर मिळतोच, शिवाय चेन्द्र-शेन्द्र याचा

मूळ अर्थ काय असावा याचा सुगावा लागतो. 'चेन्द्र' किंवा शेन्द्रूर हें तांबडें असतें हें जाणण्यास आज कोणत्याहि ग्रंथाच्या आधागची आवश्यकता नाही, ही एक (प्रत्यक्ष प्रमाण असल्यामुळे) समाधानाची गोष्ट आहे. यावरून चेन्द्र आणि शिन्द्रूर यांतील साहचर्य पटण्याजोगें आहे. कर्णाटात शेन्द्रुराला चेन्द्र म्हणतात. महाराष्ट्रांनें शिन्द्रूर या शब्दातील प्राचीन काळाचा शकारयुक्त उच्चार कायम टिकविला तर कर्णाटकात त्या पुढील काळातील 'च'कार युक्त उच्चार रूढ आहे.

चन्द्र शब्दाचा उच्चार वेद-पूर्व काळी श्रन्द्र असा असावा या प्रा. राजवाडे याच्या तर्कास शिन्द्रूर आणि चन्द्र असे हे एकाच अर्थाचे उच्चारसादृश्याचे दोन शब्द बळकटी आणीत आहेत. अशाच तऱ्हेचा आणखी पुरावा दुसऱ्या काही शब्दांतूनहि मिळू शकतो. उदाहरणार्थ चंपक शब्दच घ्या. चंपक या नावाचे औचित्य आपणास केवळ संस्कृत भाषेवरून कळणें शक्य नाही. पाचव्या प्रकरणात आरंभीं सुचविल्याप्रमाणे या शब्दातील 'चेन्' किंवा 'शेन्' या मूळ शब्दाचा अर्थ लक्षात घेतल्यास चेन्पक शब्दात सामावलेल्या अर्थाचें स्वारस्य आपल्यास कळणार आहे. चेन् किंवा शेन् म्हणजे सुवर्णासारखा रंग हा अर्थ पत्तिजनाच्या सर्व भाषांतून आजहि निरनिराळ्या स्वरूपात आढळतो. चेन्पक म्हणजे सोन्याच्या रंगाचे फूल-चाफा, या फुलात मुळातच हा अर्थ असूनहि तो मराठी भाषिकांच्या लक्षात येत नसल्यामुळे त्याला सोनचाफा म्हणण्याची पाळी आली। चेन्पक शब्दाला कानडीत 'सन्पगे' हा प्रतिशब्द आहे. 'चेन्पक' शब्दाचा तद्भव 'सन्पगे' अशाच समजून आहे. पण असा उच्चारभेद असलेल्या शब्दाना तद्भव म्हणणे योग्य होणार नाही. एकाच शब्दाचे हे दोन भिन्न उच्चार आहेत.

पत्तिजनाच्या मूळ भाषेत 'च' कार आणि 'श' कार या दोन्हींचाहि उच्चार असलेले एक अक्षर त्या वर्णमालेंत असावे. हे आज तमिळ भाषेंतील अशा प्रकारच्या विशिष्ट अक्षरावरून टरविणें शक्य आहे: 'श' या अक्षराचा उच्चार तमिळ भाषेत 'श' आणि 'च' असा दोन प्रकारें केला जातो. प्रा राजवाडे यांनीं सुचविल्याप्रमाणें वेदपूर्वकाळीं 'श' व 'च' मधील उच्चार शेन्द्रुर-चेन्द्र, सन्पगे-चेन्पक, अशासारख्या शब्दांतून स्वतंत्र दोन अक्षरात आज रूढ झालेले

दिसतो. पुढील काळात कर्णाटक-महाराष्ट्रातून यातील एकेक उच्चारच प्रचलित राहिलेला दिमतो. " हे आम्हासी कानडे ' अशी वृत्ति धारण केल्यास चेन्द्र, चेन्पक, शेन्दूर या शब्दातील औचित्याच्या आनंदास आम्ही पारखे होऊं. मराठीशी आपले कर्तव्य काय म्हणून दुर्लक्ष केल्यास कानडी शब्दाचा पूर्वतिहास, त्याच्या अर्थीची वाढ, उच्चारातील बदल वगैरे कळणे मुष्कलीचें होईल. प्रा. राजवाडे याना पतिजनाच्या भाषाचा परिचय नसल्यामुळे त्याच्या लेखात या महत्त्वाच्या शोधाबरोबर एक मोठी गोमहि पण नकळत तशीच राहिली आहे. प्रा. राजवाड्याच्या मते चन्द्र आणि मास् हे दोन्ही शब्द आर्यभाषावर्गीयच आहेत. ते लिहितात :—

“ चंद्र and मा: both meaning the Moon belonged to two separate groups of the Aryan race As in course of time these groups merged into one big race, so did their languages or dialects Hence the existance of synonyms. Some of these synonyms came unconsciously to be combined. Hence the origin of tautological compounds as चंद्रमा: (चंद्र + मास्). One comes across such instances in Marathi, though by their very nature, they number very few. ” (page 277.)

वरील अवतरणांतील चंद्र आणि मास् हे दोन्ही शब्द आर्यवर्गीय भाषे-मधील आहेत असा जो राजवाड्यानीं तर्क केला आहे तो मात्र निराधार आहे. कारण इंडोजर्मानिक दुसऱ्या भाषेमध्ये चंद्र शब्द आढळत नाही. मास्-Moon, Mehn अशा प्रकारचे मासच्या लगतचे (एकाच कुळीचे) शब्द तेथे आहेत. वाल्डे आणि पांकरनीच्या इंडोजर्मानिक कोशात चद्र शब्द मिळत नाही. संस्कृतांत-सुद्धा चंद्र शब्दाला आरंभी आजचा (चद्र=Moon) हा अर्थ नव्हता. या विषयी मॅक्डोनेल आणि कीथ याचे मत विचारार्ह आहे. चंद्र, चंद्रमस् are the names of the Moon, the latter occurring onwards from the Rigveda, the former being first used in this sense by the Atharvaveda Very little is said about the Moon in Vedic literature, except as identified with Soma both alike being described as waxing and waning. ”

चंद्र शब्द विशेषणाप्रमाणे ऋग्वेदांतून वगैरे आरंभीं वापरला आहे. प्रा. राजवाडे यांनीं सुचविल्याप्रमाणे दोन भिन्न भाषिकाचा संबंध रूढ होत जातो तसे दोन भिन्न भाषामधील समानार्थक शब्द मिळून एक सामासिक शब्द बनतो अशीं उदाहरणे सर्वत्र आढळतात. प्रा. राजवाडे यांनीं सांगितल्याप्रमाणे मराठींत असे जोडशब्द महानुभाव साहित्यात आणि ज्ञानेश्वरीत सांपडतात. चक्रधराच्या लीळाचरित्रात नुसता कोल (काठी) शब्द वापरलेला आहे. कोल हा मराठी भाषेतील शब्द नव्हे. नंतर त्याचा अर्थ मराठी लोकाना कळणें ज्ञानेश्वराच्या वेळी कठिण झालें असावे. तेव्हा कोल याचा अर्थ कळण्याकरिता मराठीतील काठी हा शब्द पुढे माडणे अवश्य झाले. ज्ञानेश्वरीत कोल-काठी हा शब्द आपणास पाहावयास मिळतो. याचप्रकारे ओली-शेला हें एक दुसरे उदाहरण होय. वल्ली हा शब्द कानडींत पाघरण्याचें वस्त्र या अर्थी आजहि सामान्यजनांच्या भाषेत रूढ आहे. ओली हा शब्द लीळाचरित्रात येतो, पण नरेंद्रकृत रुक्मिणी स्वयंवरात ओली-शेला हा जोडशब्द दृष्टीस पडतो. चंद्रमस् शब्दहि अशाचप्रकारें रूढ झाला असावा.

रुद्रहि तांबडा, तर शिवहि तांबडा

चंद्रमसप्रमाणे रुद्र-शिव हाहि जोडशब्द आहे असें मला वाटते. वेद-पूर्वकालीन पत्तिजनाचा देव शिव असून वेदात शिव शब्दाचें भाषांतर होऊन शिवानें रुद्र हें संस्कृत स्वरूप धारण केले असावे. शिन् किंवा चेन् या शब्दाला मुळात तांबडा असा अर्थ असल्याचे मागें सांगितलेंच आहे. 'चेन्बु' म्हणजे तांबडें भाडे-तांब्याचे भाडे-असा अर्थ आहे. तांब्या (ताम्र) प्रमाणे 'चेन्बु' (चेन्) शब्द अर्थपूर्ण अमून चेन्बु म्हणजे तांब्यासारखें भाडें अशाच अर्थानें हा शब्द दक्षिणेत रूढ आहे. यावरून संस्कृत मानलेल्या शंभु शब्दातील खऱ्या अर्थाची सूचना आपणास मिळत आहे. शिव आणि शंभु या दोन्ही शब्दाच्या मुळात शिन् शब्द आहे. शंकराचाहि असाच अर्थ लागतो. शेन् (मंगल) करणारा-शंकर. शिन् याचा अर्थ तांबडा असा होतो. यामुळे या शब्दाचे औचित्यहि जास्त खुलून दिसतें. आपल्या देवताच्या मूर्ति निर्माण करण्यांत बरीच सांकेतिक भाषा वापरली आहे यात शंका नाही. देवतामूर्तीतील संकेताचा निश्चित अर्थ कळण्यास अजून निश्चयात्मक पुरावा पुढें आलेला नाही. मूर्तीतील

संकेतहि काहीं निरर्थक नाहीत. त्या संकेतात काहीं विशेष अर्थ आहे असे निश्चितपणे सागतां येईल आपल्यातील या संकेताचा अर्थ सागणारी परंपरा नष्ट झाल्यामुळे त्या संकेतापासून आज आपणास काही बोध होणे कठिण झाले आहे. शिवाच्या मूर्तीला (तिसरा) अग्निनेत्र का, याचा उलगाडा अजून कोणी केलेला दिसत नाही. तसेच शिवावरील चंद्र हे कशाचे सूचक हाहि एक तर्काचा विषय होऊन बसला आहे. आर्यांनी अग्निस्वरूपात शिवाला पाहिले. ' रुद्रोवा एष यदग्निः ' (तैत्तिरीय ५.४.१) शिवस्वरूपाची अशी वर्णने आहेत. आर्यांना अग्नीत शिव दिसला, तर शेन्, चेन्, केन्-चंद्र हा शिवाचा प्रतीक होऊन पत्तिजनाना दिसला असावा. या कारणाने अग्नि व चंद्र हे दोन्ही संकेतरूपाने रुद्र-शिव-रूप रचण्यात समाविष्ट झाले आहेत. चंद्रवार हा अजूनहि शिवाचा वार म्हणून बहुजन ममाजाकडून मानला जातो. सोम-प्रदोष शैवव्रतातील एक महत्त्वाचे व्रत आहे. सोम (चंद्र) वार हा शिवाचा वार समजला जातो ते काही निष्कारण नव्हे.

शिव म्हणजेच मंगलकारक

रुद्र हा उग्र अशी आर्यांची कल्पना, आणि त्याचा उग्रपणा कमी करण्याकरता त्याला शिव हे मंगलकारक विशेषण लावले गेले असावे अशी एक समजूत आहे. पण शिव शब्दातील रहस्य निराळेच आहे. शिवकुळीचे (Cognates) सर्व शब्द लक्षात घेता ते रहस्य चागले लक्षात येईल. शिन् किंवा शेन् हा शब्द केन् आणि चेन् अशा स्वरूपातहि पत्तिजनांच्या निरनिराळ्या भाषातून रूढ आहे. शेन्, चेन्, केन् या तीनही शब्दाचा मूलार्थ तावडा हाच आहे. केन्पासून केन्पु हा शब्द लाल या अर्थी कानडीत रूढ आहे. चेन् किंवा चिन् यापासून निष्पन्न झालेले पुष्कळ शब्द कानडीत आजहि रूढ आहेत. चेन्न याचा अर्थ छान असा आहे. मला वाटते मराठीतील छान हा कानडीतील चेन्न याचेच एक रूप आहे. आधुनिक मराठीतील छान हा शब्द जुन्या मन्हाटीत ' चाग ' या रूपाने वावरत असलेला आढळतो. ' महानुभाव साहित्य ' ' ज्ञानेश्वरी ' वगैरे ग्रंथातून ' चाग ' हा शब्द हरघडी येतो. महाराष्ट्र शब्द कोशात ' चाग ' शब्दाचा कानडी ' चेन्न ' (सुंदर) या शब्दार्शी संबंध दाखवितात. पण छान हा शब्द अरबी भाषेतून आला असावा असे त्यांना

वाटते. तें काहीं असो, चांग शब्द तरी चेन्न शब्दाच्या जवळचा आहे यांत शंका नाही. चेन्न म्हणजे चागला असा व्यावहारिक अर्थ असून, मुळात त्याचा तावडा असा अर्थ आहे.

आर्य आणि पत्तिजनाच्या दृष्टिकोनातील काहीं एक विशिष्ट फरक या ठिकाणी स्पष्ट होत आहे. आर्यांना शुभ्र वर्ण प्रिय, तर पत्तिजनाचा तावडा रंग आवडता आहे. गौरी ही आर्यांची सौंदर्यदेवता. गौरवर्ण असलेली ती गौरी. गोरेपणा हे आर्यांत सौंदर्याचें लक्षण मानलें जातें. शुभ आणि शुभ्र हे एकाच धातूपासून निष्पन्न झालेले शब्द आहेत. आर्यांना शुभ्र रंग शुभसूचक वाटतो. यामुळें आर्यांच्या वर्णनात शिव कर्पूरधवल 'गौराग' झाला, पण रुद्राध्यायातील वर्णनावरून हा मुख्यतः कोणत्या जनाचा देव हें कळून येण्याजोगे आहे: 'पत्तीना पति' (रुद्र). शिव हा मुळात 'गौराग' नव्हे, कारण शिव म्हणजे लाल, तावडा असा तेथे अर्थ आहे. आधुनिक तज्ज्ञ रुद्र शब्दाचाहि तावडा असाच अर्थ करतात. 'चागला आहे' असें म्हणावयास कानडीत 'चेन्नागिदाने' असें म्हणतात. 'चेन्न' आणि 'केन्न' हे दोन्ही एकच शब्द आहेत. 'चेन्नागिदाने' याचा अर्थ लालसर, रक्तवर्णयुक्त असा होतो. लालपणात पत्तिजनांना सौंदर्य साटविलेले दिसत असे. लक्ष्मीच्या सौंदर्याचें वर्णन करतेवेळीं 'तप्त-क्राचनसन्निभाम्' आणि 'सूर्याभाम्, चंद्राभाम्' असे म्हटलेले आहे. कानडीत मुलीच्या सौंदर्यसूचक वर्णावृद्ध बोलताना 'केंपगिदाळे'—लालसर आहे, गव्हासारखा तावूस रंग आहे असे अजूनहि म्हणतात, तर ब्राह्मणात ती गोरी आहे असे मागण्याची चाल आहे. यावरून या दोघाच्या सौंदर्याच्या कल्पनातील मूळ फरक लक्षात येईल. छान-चाग म्हणजे लाल असा अर्थ आता निश्चित ठरतो. सुंदर, शुभकारक म्हणजे चागलें, तेंच तावडे; हाच अर्थ शिव शब्दात सामावलेला आहे. बाहेरून त्याला मंगलकारक असा अर्थ चिकटविण्याची जरूरी नाही. तर मुळात धात्वर्थच तसा आहे.

शिवदर्शन होणें म्हणजे त्याच्या धात्वर्थाप्रमाणे लाल दर्शन होणें. ध्यानावस्थित योगिजनाना ज्योतिस्वरूपात होणाऱ्या दर्शनाला शिवसाक्षात्कार झाला असें मानण्याची परंपरा आहे. अंतश्चक्षूंस होणाऱ्या या साक्षात्काराप्रमाणें बहिश्चक्षूंस होणाऱ्या दर्शनाचेहि काही चमत्कारिक प्रकार आहेत. सृष्टवस्तूंतल

तांबूम रंगाचे पदार्थ-विशेष त्यांना जास्त आवडते झालेले दिसतात. 'सु-वर्ण' हे अशापैकींच एक आहे सुवर्णाला कानडीत चिन्न असा अर्थ आहे. चिन्न हा शिन्-चिन् या शब्दाच्या वर्गोतील होय. 'कोल्ह्याचे तोड पाहणें' हे शुभदायक आहे अशी एक जुनी समजूत आहे. कोल्हा या शब्दानें या रुढीतील मर्म लक्षात येणें शक्य नाही जंबुक किंवा शंबुक असे दोन पर्याय शब्द कोल्ह्यास संस्कृतात आढळतात. शिव म्हणजेहि कोल्हा. कोल्हा दिसणें म्हणजे तावडे (चाग) दर्शन. जंबुकेश्वर नावाची शिवालये बऱ्याच ठिकाणी आहेत. शंबु (शंभु) आणि जंबु शब्द तुलनीय आहेत.

गणपति हा शिवपुत्र हे सुविख्यात आहे. गणपतीच्या अंगाला सेंदूराची उटी का याचें मर्म यावरून कळण्याजोगें आहे. वेदातून मरुताना 'रुद्रीय', 'रुद्रपुत्र', असे संबोधलेले आहे. नारदीयपुराण पूर्वभाग (७९-३५३) यात मारुति हा रुद्राश असें वर्णन केलेलें आहे. मारुति रुद्रपुत्र असल्याचें दर्शयिण्याकरिताच त्याच्या सर्वांगाला सेंदूर फासण्याची प्रथा महाराष्ट्रात पडली नसेल ना ? त्रिभीषणकृत असें प्रसिद्ध असलेल्या 'हनुमस्तोत्र' यांत 'वडवानल हनुमान् देवता' 'महावीर रुद्रावतार' अशी विशेषणें आहेत. मारुतीच्या अभिषेकाचे वेळी रुद्राध्यायातील मंत्र म्हणण्याची प्रथा आहे. समर्थ रामदासकृत—“भीमरूपी महारुद्रा...” हे स्तोत्र सुविख्यात आहे. यातील महारुद्रा हा शब्द मननीय आहे.

'कालाम्नि,' 'कालरुद्राम्नि' हीं विशेषणेहि लक्षात घेण्याजोगी आहेत. श्रीसमर्थांच्या या वर्णनात वेदकाळापासून या रुढीत सामावलेल्या शिवरुद्रातील मूळ लालपणाच्या अर्थाचा पुरेपूर साक्षात्कार घडत आहे. "असौ यः ताम्न अरुण उतबभ्रुः" असें सागून पुढें जें सुमंगल पद वापरलें जाते तें 'शिव' शब्दाचा अर्थ विशद करणारे विवरणात्मक भाष्य आहे. शिव म्हणजे लालसर. असें लालसर दर्शन आकस्मिक रीतीनें घडणे हे शुभसूचक, मंगलकारक असें मानलें जातें. चंद्राप्रमाणे शिव हा शिन्-चेन् या मूळ शब्दापासून बनलेला शब्द हे जर निश्चिन् ठरेल तर ज्या पत्तिजनाच्या भाषेतील हा शब्द, त्या पत्तिजनाचाच तो मूळ देव असावा हे स्वतःसिद्धच होईल.

हट्टिकारांचा हाटकश्वेर

पत्नीच्या जिवाभावाचा देव म्हणूनच शिवाला 'पत्तीनाम् पति' असे वैदिक ऋषींनी संबोधिले आहे यात शंका नाही. पत्तिजन पुढे हट्टे किंवा हट्टगार या नावाने ओळखले जाऊ लागल्यानंतर त्याच्या देवाचेहि तशाच प्रकारचे नामांतर झाले असल्यास नवल नाही. पत्तीचा पति तसे हट्टेचा पति-तो हाटकेश्वर होणे साहजिक आहे. नाशिकच्या त्र्यंबकेश्वराला हाटकेश्वर असे पर्याय नाव एकेकाळी होते हे मागे सांगितले आहेच. हाटकेश्वराची क्षेत्रे दक्षिणापथात (नर्मदा ते कावेरी) अनेक आहेत. गुजराथेत वडनगर येथे हाटकेश्वराचे प्राचीन प्रसिद्ध देवस्थान आहे. श्रीशैलमल्लीनाथालाहि हाटकेश्वर असे नाव असल्याचे यापूर्वी आले आहे. पेशवे दप्तरातून गोकर्णाला हाटकेश्वर म्हटल्याचे आढळते. या प्रदेशाना गोपराष्ट्र किंवा गोरारष्ट्र अशीं नावे काही काळ होती. गोवा या नांवाचे शहर गोकर्ण भागातच आहे. नाशिकच्या भोवतालच्या प्रदेशाची महाभारतकाळी गोपराष्ट्रात गणना होत होती. या भागातील गोदा नदी त्या प्राचीन गोपराष्ट्राच्या नावाची ग्वाही आजहि देत आहे. (वैद्यकृत महाभारताचा उपसंहार, नकाशा पहा. १९१८.) गोदानदी, गोपराष्ट्र आणि त्र्यंबकेश्वराला असलेले हाटकेश्वर असे पर्याय नाव या तीन्ही गोष्टी या भागातील प्राचीन हट्टिकार वसाहतीची स्पष्ट साक्ष देत आहेत.

वट्टाट (मरहट्ट) हे नाव हट्टिकारवरून आले असले पाहिजे; या पूर्वी केलेल्या विवेचनाला त्र्यंबकेश्वराचे हाटकेश्वर हे नाव पुष्टि देत आहे. हट्टिकारजन एकेकाळी येथे प्रामुख्याने वसाहत करून राहिले होते म्हणूनच या प्राताला 'हाटक' हे नाव रूढ झाले असले पाहिजे हे निराळे सागण्याची गरज नाही. मागे सुचविल्याप्रमाणे रामदासाच्या एका आरतीत आलेला 'हाटक' देश तो हाच !

नाशिक खानदेशातील कानड गवळ्यांच्यासंबंधी मागील प्रकरणी विवेचन आले आहे. आता या भागातील वीरगळाविषयी आणखी एकदोन गोष्टीची येथे आठवण देणे अप्रस्तुत होणार नाही. वीरगळ हे प्राचीन हट्टिकारांचे वैशिष्ट्य आहे. या प्रकारच्या स्मारक शिला तेलगू किंवा तमिळात नाहीत. श्री. पी. टी. श्रीनिवास अय्यंगार व डॉ. एस्. कृष्णस्वामी अय्यंगार यांनी अनुक्रमे

History of Tamils आणि Some Contributions of Southern India to Indian Culture या ग्रंथात हे वीरगळ वडुकराचें म्हणजे कर्णाट (महाराष्ट्र) जनाचें वैशिष्ट्य होय अमें प्राचीन तमिळ साहित्यातील आधारावरून विवरण केलें आहे. हट्टिकार गौळि याचे वैशिष्ट्य दाखविणारे हे वीरगळ नाशिक जिल्ह्यात पुष्कळ आहेत असे तेथील गॅझेटियरवरून कळते.

कर्णाटात तर या प्रकारच्या स्मारक शिला नसलेले जिल्हेच आढळणार नाहीत. या शिलाच्या खाली एकदोन ओळीच कोरलेल्या असतात “...तुरुवं मगुळ्चि पगेथं कौदु मगमं संदोन् ” अशा प्रकारचें वाक्य त्या शिलेवर असते. “अमुक गांवच्या गौडानें आपल्या गावच्या गाई पळवून नेणाऱ्या शत्रूचा संहार करून त्या परतवून आणून येथें स्वर्गारोहण केलें,” अशा प्रकारें कोरलेल्या या वाक्यावरून हे वीरगळ (स्मारक शिला) कोणाचे आणि कशाकरिता रेंवले गेले असावेत यावर चागलाच प्रकाश पडतो. नाशिक जिल्ह्यातील या शिला (वीरगळु) हट्टिकार वीराच्या धैर्य-शौर्याचे, त्यागाचें व आत्मबलिदानाचें अमर स्मारकच होत. या वीराबरोबर काही टिकाणी त्याच्या सतीनी सहगमन केलेले असते. अशा सतींच्याहि स्मारक शिला कर्णाटात जागोजाग आढळतात. याना “मा(हा) सती कळु” (महासतीचा दगड) अशी संज्ञा आहे. अशा कांही टिकाणी देवीची कल्पना करून जत्राहि भरत असते. वीर (देव) पूजेचा हा प्रकार थोड्या निराळ्या तऱ्हेने धनगर-मराठ्यात आजहि प्रचलित आहे. टाकाची पूजा हा प्रकार कर्णाट-महाराष्ट्रात या जनात आहे. स्मारकावर शिवलिंग स्थापून देवालयेहि बांधलेली आढळतील. नाशिक जिल्ह्यातील वीरगळु व खानदेश नाशिक, नगरकडील कानड गौळी वगैरे गोष्टींवरून त्या भागास हट्टिकाराचें माहेरघरच म्हणणे अयोग्य होणार नाही, आणि म्हणूनच याला हाटक देश असे नाव आलें. नाशिक खानदेश विभागात हट्टिकार जनच प्रमुख, प्रबळ व बहुमंख्य असावेत. यामुळेच या जनावरून त्याच्या आराध्यदेवतेला हाट्केश्वर असे नाव मिळाले असे शक्य आहे.

कालेश्वर-कलेश्वर

या संदर्भानें शिवाच्या आणखी एका नावाच्या अर्थावरहि नवीन प्रकाश

पडत आहे. कर्णाटाच्या खेड्यापाड्यातून तेथील शिलालेखात उल्लेखित “मूल-स्थान कलेश्वरा” ची देवालये आढळतात. “कल्लय्या” हे नाव कर्णाटकात फार रूढ आहे. ‘कल्लु’ म्हणजे दगड हा अर्थ येथे नसावा असे वाटते. ही स्वयंभू स्थाने आहेत असे पुष्कळ ठिकाणी सांगितले जाते. या स्वयंभू शिवाच्या स्थानाविषयी सर्वत्र-सामान्य अशी एक कथा सांगितली जाते : गुराख्यानीं गाई चरावयास नेल्या असता रानात एका वारुळाशेजारी किंवा एका दगडावर गाईस पान्हा फुटून दुधाची धार येणे, या गोष्टीचे आश्चर्य वाटून गुराखी किंवा गावकरी यानी ती जागा शोधून पाहणे आणि तेथे स्वयंभू शिवाचे जागृत स्थान आहे असे आढळून येणे, अशाप्रकारची दंतकथा असलेली शिवालये गावोगाव पुष्कळ ठिकाणी दिसतात. या स्वयंभू शिवाचा याप्रमाणे दुधाशी येत असलेला संबंध चिंत्य आहे. कल्-कळ हा कंदमिळ वर्गातील प्राचीन शब्द आहे. हा रसार्थक शब्द असून ‘पालु’ प्रमाणे याचा दूध असा अर्थ आहे. कळ यावरून कलेश्वर म्हणजे दुधाचा देव. हट्टिकाराचा देव या अर्थाचा हा आणखी एक शब्द. कर्णाट व तमिळ देशाच्या प्राचीन इतिहासात ‘कळळर्’ ‘कळवर्’ जन व या नावाचे एक राजघराणेहि होते याविषयी पुरावा मिळतो.

शिलालेखातून आढळणाऱ्या “मूलस्थान कलेश्वरा” ची देवळे डोगरावर किंवा पर्वतावर आढळली असता तर कल्लु याचा अर्थ दगड असा करणे सयुक्तिक झाले असते. पण बळ्ळारी विजापूर वगैरे भागात शिलालेखात आढळणारा कलेश्वर डोगरावर नसून साध्या जमिनीवर आहे. ‘कलेश्वर’ नावाची आणखी काही रूपे आढळतात. “कल्मेश्वर” यात याचे संस्कृतीकरणाचा प्रयत्न दिसतो. कल्मेश्वराला ‘कल्लिनाथ’ असे नाव वीरशैव वचनातून वगैरे येते. जुन्या वीरशैव काव्यातून हे नाव आले आहे. ‘कलेश्वर’, ‘कालेश्वर’ वगैरे नावे ठेवण्याची प्रथा दक्षिणेत रूढ आहे. कल्लय्य नावाच्या व्यक्ति वीरशैवात पुष्कळ आहेत. कल्लपा हे सर्व जातीच्या लोकात रूढ आहे. कल्लची काल, काळ ही रूपे होत. कालेश्वर, कालेश्वर, हे नाव उज्जयिनीच्या (महान्) कालेश्वराची आठवण आणून देते. आणि हा कालेश्वर हट्टिकाराचा कुळदेव असणे संभवनीय आहे.

इंदूर, खानदेशाच्या पंचक्रोशीत प्राचीन काळी हट्टिकाराच्या शाखेपैकी

कण्ण नामक जनांची (नट किंवा राष्ट्रिकाचे संबंधी) वसाहत होती आणि खानदेश या नांवांत कण्णजनाचा निर्देश आहे हें मागील प्रकरणीं दाखविलें आहे. Nattar (नाट्टर) the title of certain castes as कळळर् etc. असें थर्स्टन सांगतो. या कण्ण शब्दाचें 'कळळ' हें पूर्वरूप आहे. कानडी बोलींत ठ 'काराचा 'ण' कार होतो. (उदा:-मुळुगु-मुणुगु, सरपळी-सरपणी, वगैरे). यावरून कण्णजनाचें जुनें नाव 'कळळ' असें होते हें सिद्ध होतें. कळळर् व कळवर् जनांच्या अस्तित्वाविषयीं वर लिहिले आहे. 'कळवर्' 'कळभ्रर्' या नावाचें घराणें इतिहासात नमूद आहे (History of Tamils page 536). वातापी चालुक्यानी कळभ्राचा पाडाव केल्याचे इतिहास सांगतो.

कळळ-हे कण्णचे प्राथमिक रूप असून पुढें 'ळ' काराचा 'ण' कार होऊन 'कण्ण' रूप सिद्ध झाले. धारवाड जिल्ह्यात व म्हैसूरकडे कण्णेश्वराचीं देवालये आहेत. कण्णेश्वर नावामुळें काही संशोधकाना या कण्णाचा कृष्णादीं संबंध जोडण्याचा मोह उत्पन्न झाला. कण्णेश्वराचें कृष्णेश्वर असे नामांतर सुद्धा झालें. पण हा घोटाळा साक्षेपी तज्ज्ञाच्या लक्षात आल्याविना राहिला नाही कण्णचें संस्कृतीकरण होऊन कर्ण होऊं शकतें; कृष्ण होणे शक्य नाही. कृष्ण व्हावयास कण्ह असें मूळ रूप असावयास पाहिजे (Ep. Carnatica IX. HR 30, & XI Dg. 94, 96, 103 etc). कन्न शब्दाचा कृष्ण शब्दाशी काही संबंध नाही असें डॉ. ल्युडर्स यानीं स्पष्ट विवरण केलें आहे. " the Kanarése equivalent is कन्नर where as both कन्न and कण्ण represent the Sanskrit कर्ण " (Ep Ind. IV p. 336). कन्न (कण्ण) चा कण्हशी घोटाळा केल्यानेंच खानदेशाचा कृष्ण देश बनविण्याची चूक झाली आहे. असो.

उज्जयिनीचा कालेश्वर या भागातील अतिपुगगतन कळवर्-कण्णरजनाचें अस्तित्व दर्शविणारा देव आहे असें वरील विवेचनावरून दिसून येईल.

लिंग आणि शिव भिन्न आहेत

शिव ही देवता वेदपूर्वकालीन म्हणजे पत्तिजनांची आहे हा विचार बऱ्याच विद्वानाना मान्य आहे. पण शिव आणि लिंग हे एकच अशी कल्पना

अजून बरीच सार्वत्रिक असलेली दिसते. मोहेंजोदारो, हराप्पा वगैरे ठिकाणीं मिळणाऱ्या लिंग आणि योनिप्रतीकाचा संबंध शैव पंथाशीं लावण्याचा प्रयत्न बऱ्याच विद्वानानी केला आहे. पण यांत वैचारिक गोधळ दिसतो. मुळात हे दोन्ही पंथ निरनिराळे असून कालक्रमानें त्याचा समन्वय करण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. हरि आणि हर यामध्ये ऐक्य दाखविण्याकरिता हरिहर देवता प्रचारात आली. तसाच प्रकार लिंग आणि शिव या देवतामध्येहि झाला असावा. वेदपूर्वकाळीच, शिव आणि लिंग हे दोन्ही अभिन्न स्वरूपात प्रचारात असल्यास, वेदांत शिवरुद्राचें वर्णन करतेवेळी त्याच्या लिंगरूपाचाहि उल्लेख यावयास पाहिजे होता. पण वेदातून तसें वर्णन कुठेच आढळत नाही. पुराणात हा प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतो. वेदातील “ शिश्रुदेवाः ” (७. २१. ५) या वाक्यात लिंगपंथीयात्रिषयीं तिरस्कार ध्वनित होतो असे पुढरूळ आधुनिक विद्वानाचें मत आहे. रुद्रशिवाविषयी थोडीतरी आत्मीयता वैदिक साहित्यात आढळते. पण पुराणकाळपर्यंत लिंगमाहात्म्य वर डोकें काढू शकले नाही; तोपर्यंत ते गुप्तपणें आत दबूनच होतें. लिंग शब्दाची व्युत्पत्ति संस्कृतात मिळत नाही. तो शब्द आस्ट्रो-एशियाटिक् भाषेतून आला असे काहीं विद्वानाचें मत आहे:—

“ It is clear from what has been written, that the history of a word like **Linga** is not without importance for the study of religion. A series of study meant to prove that a certain number of myths, legends and tales of Aryan India, have been borrowed from Astro-Asiatic people (Pre-Aryan and Pre-Dravidian pages 8-15)

लिंग शब्द ज्या भाषेतून आला त्या लोकाकडूनच हा पंथ उचलला गेला असणें शक्य आहे. हिंदुधर्मातील समन्वयाकडील आत्यंतिक प्रवृत्ति लक्षात घेतां निरनिराळ्या देवांचे एकीकरण कसें होत गेलें हे चटकन् लक्षात येईल. कर्णाटकात शिवाचे आत्यंतिक वीरभक्त आहेत, त्यांना वीरशैव असें नांव आहे. यानाच लिंगवंत असेंहि दुसरें एक नांव रूढ आहे. एकाच विशिष्ट जातीला एकापेक्षा अधिक नावें आली असल्यास त्याच्या मागील कारणपरंपरा अभ्यसनीय असते. कारणाशिवाय कोणतीहि गोष्ट रूढ होत नसते. या पंथास रूढ असलेला हों दोन नावें लिंगपंथ व शिवपंथ हे दोन निराळे मार्ग असल्याचें

सुचवीत आहेत. या दोन्ही पंथाचा समन्यय झाल्यानंतर त्या जातीला ती दोन्ही नावे प्रचारात आली. आजच्या वीरशैव उर्फ लिंगायतांत दोन कडवे पक्ष आहेत. एक पक्ष आपणास पंचाचार्यांचा म्हणवितो; दुमरा श्री बसव अल्लमांच्या शून्य सिंहासनाच्या पंथात मोडतो. पहिल्या पंथात आराध्यब्राह्मणहि आहेत. ते काहीं होम हवनें सुद्धा करतात. पण दुसऱ्यास वैदिक आचार बिलकुल खपत नाहीत. जुन्या काहीं ग्रंथातून 'लिंगिनः' याच्याबद्दल जितका तिरस्कार दाखविला आहे तितका शैवाच्याबद्दल नाही. तसें जर अमतें तर वेदातून रुद्रशिवाचे वर्णन आलेच नसते. भागवतातील शैवपंथीयाविषयीचा तिरस्कार, लिंग आणि शिव या दोन्ही पंथाच्या ऐक्यानंतरचा असला पाहिजे. वेदात रुद्राविषयी इंद्र-अग्नीइतकी आपुलकी दिसत नसली तरी शिश्रदेवाइतका तिरस्कार खचित नाही.

पण कालप्रवाहात ओघाओघानें आपण आधी तिरस्कारानें टाकलेल्या गोष्टी स्वीकारण्याची पाळी येते. वेदकाळी रुद्रशिवाला जवळ करून लिंगपंथ दूर केला. श्वेताश्वतरोपनिषदात रुद्राचे आत्यंतिक वर्णन आले आहे. पण त्या काळापर्यंतहि शिवाला लिंग असें व्यक्तपणें कुठेहि म्हटलेलें नाही. वैदिक साहित्यात शिव या अर्थी लिंग शब्द कोठें आढळत नाही. पण “वह्यैर्यथा योनिगतस्य मूर्तिः न दृश्यते नैवचलिंग नाशः (१. १२). या श्लोकात श्वेताश्वतरोपनिषद कर्त्यानें लिंग आणि योनि हे दोनहि शब्द फारच सूचक रीतीनें व बहारीनें योजिलेले आहेत. काष्ठगर्भांत सूक्ष्मरूपाने असलेला अग्नि, दृष्टीस पडत नसला तरी लिंग (संकेत) रूपांत तो अमतो. लिंगस्य-सूक्ष्मरूपस्य, असा शांकरभाष्यात लिंग शब्दाचा अर्थ केलेला आहे. श्वेताश्वतरोपनिषदातील काष्ठयोनि व अग्निर्लिंग या शब्दयोजनेत बरेच मार्मिक कौशल्य दाखविलेलें आहे. त्याकाळीं लिंगयोनिपंथ (शाक्तपंथ) अस्तित्वात होता हें या विशिष्ट उल्लेखावरून कळण्याजोगें आहे. पण तो पंथ शिष्टमान्य असा अजून झालेला नव्हता. त्याकाळीं अजून बऱ्याच शुद्ध शैवपंथीयांना, लिंगरूपात शिवाची आराधना पसंत नसावी. यामुळेच शिवाला लिंग म्हणण्याचें धाडस या उपनिषत्कर्त्यास झालें नाही. “अंतः शाक्तः बहिः शैवः” हा प्रकार शंकराचार्यांच्या काळापर्यंतहि दिसतो. योनिर्लिंगपंथ हा गौणमार्ग आहे-वाममार्ग आहे अशी त्या काळींच काय अजूनहि समजत

आहे. पण योनिर्लिगपंथहि क्रमाने वरचढ झाला. अशावेळीं शिव हाच प्रत्यक्ष लिग असें सागून या पंथाला शिष्टमान्य करण्याचा प्रयत्न झालेला आहे.

मल्लय्या-मल्हारी

मराठे मुळात शिवभक्त. खंडोबा मराठ्यांचा मोठा आवडता देव. या देवाचें खंडोबा हें नाव अर्वाचीन आहे, पण त्याचे प्राचीन नाव मल्हारी-मार्तंड असे आहे. खंडोबाच्या जत्रेंत 'येळुकोटी' बरोबर 'हरहर महादेव', 'जय मल्हारी' अशा गर्जनाहि ऐकूं येतात. महाराष्ट्राच्या प्राचीन साहित्यात खंडोबा हे नाव मिळत नाही. मल्हारी हा शब्द महानुभाव साहित्यात आढळतो. महाराष्ट्रात या देवतेस मल्हारी, मैराळ, मल्हारी-मार्तंड म्हाळसा-मार्तंड वगैरे निरनिराळी नावे आहेत.

खंडोबा-मल्हारी हा शिवाचेच दुसरे रूप आहे, अशी भाविक लोकांची श्रद्धा आहे. पण खंडोबाची मूर्ति पाहिली तर त्यात शिवाच्या स्वरूपाशी संलग्न अशा महत्त्वाच्या दोन गोष्टींचा अभाव उठून दिसतो. शिवाचे वाहन नंदी, पण खंडोबाचे वाहन घोडा! शिव हा त्रिशूलधारी, तर खंडोबा खड्गधारी! खंडोबा हा वीराचा देव असें समजलें जातें, शिव हा भोळा शंकर, केवळ वरदान करण्यात प्रख्यात असलेला देव आहे. शिवाय असुराचा संहारक तर नव्हेच. मणि-मल्लासुराचा खंडोबा (मल्हारी) ने नाश केल्याचें पुराणात वर्णन येतें. विरोधकांच्या संहाराकरिता शिव पुढे आलेला क्वचितच आढळतो. तशा वेळीं वीरभद्र किंवा सेनानी षण्मुखाची तशा कामावर योजना केली जाते. यामुळें खंडोबा हा शिवाचाच अवतार असणें कसे शक्य आहे अशी शंका चाटून जाते.

खड्गधारी खंडोबा हा कार्तिकेय नव्हे

खंडोबाचा संबंध 'स्कंद' शब्दाशीं कांहींजण लावतात. 'स्कंद' असें षण्मुखाचें एक नाव आहे. या दोन्ही शब्दातील साम्यारून खंडोबाला 'स्कंद' (कार्तिकेय) बनविण्याची खटपट कांहींनी केली आहे. ओपर्टनामक साहेबा-कडून असा प्रयत्न प्रथम झाला असें दिसते. ते आपल्या ग्रंथात म्हणतात : "He (कार्तिकेय) is everywhere revered as household deity and

numerous temples are erected for his worship The shepherds claim him as tutelary deity. He is most frequently represented as riding on horse-back, attended by a dog and accompanied by his wife म्हाळसा, another form of पार्वती. As he generally carries in his hand a big sword, his name is popularly derived from *khande* (sword), (डॉ. ए. पी. करमकर यांच्या Religions of India या ग्रंथावरून उद्धृत. खंड १, पा. १६४).

ओपर्टनीं शेवटच्या वाक्यात खंडोबा हे नाव त्या देवतेच्या हातातील खड्गावरून आल्याचें नमूद केलेंच आहे. शिवाला त्याच्या धनुष्यावरून 'पिनाकी' किंवा 'त्रिशूली' अशीं निरनिराळीं नावें आली आहेत. पण शिव खड्गधारी होता अशी पंंपरा पुराणात आपल्याला आढळत नाही. तर मग खड्गधारी आणि अश्वारोही अशी ही कोणती देवता असावी ?

ओपर्टसाहेबाना, या देवाला कार्तिकेय म्हणजे खंडोबा असे म्हणतांना खरोखर दोन गोष्टीची अडचण भासावयास हवी होती. त्याच्याच वरील अवतरणात या दोन विसंगती उघडपणे नमूद आहेत. पण त्या त्याच्या ध्यानात आल्या नाहीत. कारण त्यांना पूर्वंपरंपरा इतक्या सूक्ष्मपणें माहीत असणे शक्य नाही. पण आपल्याकडील विद्वानहि त्याचीच री ओढतात तेव्हा मात्र त्याची कींव येते. कार्तिकेयाचें वाहन मयूर. पण ओपर्टनी ज्याला खंडोबा ठरविले तो अश्वारोही आहे. शिवाय, खंडोबासमवेत असलेल्या स्त्रीमूर्तीचे नाव म्हाळसा असें तेच स्पष्ट सांगतात ! आणि ही म्हाळसा म्हणजे पार्वतीचे दुसरे स्वरूप असे ते स्वतःच पुढे म्हणतात. आता पहिली गोष्ट : कार्तिकेय हा ब्रह्मचारी आहे. स्त्रीयानी कार्तिकेयाचे दर्शनहि घेऊं नये अशी पूर्वापार चाल आहे. तशात खंडोबाबरोबर असलेली स्त्री पार्वती, कार्तिकेयाची पत्नी म्हणणे तर अत्यंत विसंगत आहे ! पार्वती ही स्कंदाची—कार्तिकेयाची आई होय. याकरिता खंडोबा म्हणजे स्कंद—कार्तिकेय, असे भारतीय परंपरा जाणत असलेला कोणीहि म्हणूं घजणार नाहीं.

मल्हारी-खंडोबाला कार्तिकेय म्हणणें श्री जाधवरावानाहि पसंत नव्हतें. ' किलोस्कर ' मासिकाच्या एका अंकात लिहिलेल्या ' खंडोबा ' वरील लेखात

त्यानीं याकरिताच खंडोत्रा शब्दाला दुसरी व्युत्पत्ति सुचविली आहे, असें मला स्मरतें. शिवाला 'खंडपरशु' असें पर्यायनाव असून त्याचाच पर्याय खंड्या, खंडोत्रा झाला असावा, असें त्याचे मत आहे. पण खाडेय किंवा खंडोत्रा हे नाव त्याच्या खड्गावरून आले असल्याने या व्युत्पत्त्याच्या परिश्रमाचे कारण राहात नाही.

महानुभाव-साहित्यातून वगैरे आढळणाऱ्या जुन्या 'मल्हारी' या नावाच्या टिकाणी खंडोत्रा हे नाव कसे पुढे आले असावे ? या देवतेच्या हातातील खड्गावरून हे नाव रूढ झाले असणे शक्य आहे, नव-रात्रात महानवमीच्या दिवशी आयुधपूजा करण्याची चाल आहे, त्यात खड्गास असलेल्या महत्त्वाभुळे या दिवसाला 'खंडेनवमी' असे म्हणण्याची रूढि आहे. महानुभाव भास्कर कवीच्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' काव्यात एके टिकाणी 'खाडेत्राहो' असा प्रयोग येतो. खंडोत्रा हे नाव कसे प्रचारात आलें असेल याची सूचना वरील 'खाडेत्राहो' या वाकप्रचारावरून मिळण्याजोगी आहे. 'खाडेत्राहो' मल्हारी हा पुढें 'खंडोत्रा' असा ओळखला जाऊं लागला असणे शक्य आहे.

कर्णाटांत मल्हऱ्या : महाराष्ट्रांत मल्हारी

खंडोत्रा हे नाव कर्णाटात प्रचारात नाही. खंडोत्राऐवजी मल्हारी जास्त रूढ आहे. पण कानडी लोकात याहूनहि काहीसे निराळे 'मल्हऱ्या' असे नाव सर्रास प्रचारात आहे. खडेराव, मल्हारी किंवा मल्हारराव ही नावें ब्राह्मणवर्गीत किंवा मराठ्यातच आढळतील. कानडी ब्राह्मणात मल्हार हे नाव आहे, पण खडो हे नाव केवळ मराठी भाषिकातच रूढ आहे. यावरून कर्णाट व महाराष्ट्र हे एकमेकापासून दूर झाल्यानंतर, महाराष्ट्रात या देवाला खडो हे नाव प्रचलित झालें असले पाहिजे. पण मल्हार हे नाव याहून प्राचीन आहे. हे दोनहि प्रात अजून अलग नसताना-कर्णाटात महाराष्ट्रीकरण चालूं असल्यावेळी या प्रदेशात मल्हारी हे नाव लोकप्रिय झाले असले पाहिजे. देशस्थ ब्राह्मणात (देशस्थ म्हणविणागे या दोनहि प्राताचे आहेत) मल्हारी हे अनेकाचे कुलदैवत आहे. आणि कर्णाटकात ही घराणी तुंगेच्या उत्तरेस विशेष दिसतील.

कर्णाटकीयात महाराष्ट्रीकरण चालूं असतेवेळी हे नाव नर्मदेच्या दक्षिणेस प्रचारांत आले असावे. या विधानास पुष्टि देणारी काही कारणे आहेत. कर्णाटकील मूळ जनाची ज्यानी परंपरा राखिली आहे असे म्हणता येईल, त्या लोकांत मल्हारी हें नाव रूढ नाही. लिंगायतात व कुरुत्र (कानडी धनगर) वगैरेंमध्ये मल्लय्या, मल्लप्पा, मल्लेश, मल्लिनाथ, मल्लिकार्जुन अशीं नांवांच आढळतील. मल्लप्पा नावाचे काही ब्राह्मणहि आत आत खेड्यात गेल्यास मिळतील, पण मल्हारी नाव कानडी जनात मिळणार नाही. हे लोक या देवास 'मल्लय्या' या नावानेच भजतात.

अशा प्रकारें या देवतेस जुनीं दोन नावे झाली : मल्लय्या व मल्हारी; आणि हीं नावे कर्णाटाचे व महाराष्ट्राचे वैशिष्ट्य दाखविणारी आहेत हेंहि निदर्शनास आलें. या नावाचा अर्थ जाणला असता या प्राताचेंच हें वैशिष्ट्य कां याचाहि बराच उलगडा होणार आहे.

मले + अय्य असे दोन शब्द मिळून मल्लय्य हे पद बनले आहे. मूळ पत्तिजनाच्या भाषेंत मले म्हणजे पर्वत. 'अय्या' हे पद सन्मानार्थी आहे. मलयदेव म्हणजे पर्वत-देव. यावरून मूळ कानडी लोकांचे पूर्वज पर्वतपूजक होते असें दिसते. मल्लय्य याप्रमाणें पर्वतप्प, गुड्डुप, गिरियप्प वगैरे याच अर्थाचीं निराळीं नावे या जनात लोकप्रिय आहेत. पर्वतरूपानें याची ही शिवपूजा आहे. आपली गुंढोरे चरण्याकरिता व आश्रयाकरिता जागा देणाऱ्या पर्वताना हृष्टिकार-गोपालक देवतास्वरूप मानून पूज्यभाव दाखवितील हे स्वाभाविक आहे. रुद्राला 'गिरीश', 'गिरित्र' वगैरे विशेषणें यजुर्वेदात आली आहेत. यामुळे मल्लय्य, गुड्डुप, पर्वतप्प, गिरियप्प वगैरे हीं सर्व शिवाचींच पर्यायनावां ठरतात. रुद्राला ही नावां असल्याचे वेदात आले असले तरी ब्राह्मणवर्गात हीं विशेष प्रचारात आलेलीं नाहीत. शतकानुशतकें या नावाचा वारसा ज्यानी जतन करून ठेवला त्या जनाचाच हा मूळ देव असें म्हटल्यास चूक होईल काय ?

मारुति व हनुमंत या नावांचा विचारहि वरील विधानास पुष्टि देत आहे. कर्णाटांत मारुति असें नाव वापरीत असलेले विशेषतः महाराष्ट्रीयच होत. मराठे किंवा ब्राह्मण यांशिवाय, अस्सल कानडी घराण्यात मारुति शब्द ऐकावयासहि मिळणार नाही. ते हणमंत या नांवांनैच संबोधतील. यांशिवाय

आणखी एक गोष्टहि विचारार्ह आहे. वैदिक परंपराभिमानांनी महाराष्ट्रीयांत मरुत् परंपरेच्या मारुति या नावाला प्राशस्त्य आहे हें खरें; तरी देशावर ब्राह्मणात चुकूनहि मारुतिमट किंवा मारुतिराव मला तरी आढळले नाहीत. हणमंतराव आहेत, पण ते नावहि कर्णाटाकडून आलेलें असेच आढळेल. मरुत् हा परिवारगण, सेवक वर्ग, अर्थात् अब्राहमग. भूतवाधा वगैरे अरिष्ट निवारणार्थ हा देव पूजिला तरी त्याचें स्थान तेवढेंच.

मल्हारी इंद्र असावा

मल्लय्य हा शिव (रुद्र) तर मग मल्हारी कोण ? 'मल्हारीमाहात्म्य' नावाचें पुराण आहे. मल्लाचा नाश केल्याने या देवतेस 'मल्हारी' असें नाव प्राप्त झाल्याचें वर्णन त्यात येते. हे मल्ल कोण ? मलयवासी ते मल्ल. हे मल्ल आर्यांना विरोध करणारे असावेत. अगस्तीच्या चरित्रात विंध्यपर्वताच्या विरोधाची कथा येते. अगस्तीनें विंध्याला नमविल्याचें सांगितलें जातें.

ऋग्वेदात पर्वतदेवता येते. पण यजुर्वेदीय (वाजसनेय) संहितेप्रमाणे पर्वताचा रुद्राशी स्पष्ट संबंध सांगितला नाही. ऋग्वेदात इंद्राबरोबर तीन वेळां पर्वताचे नाव येते. तेथे 'इंद्रा-पर्वता' ही जोडदेवता उल्लेखिली आहे (१, १२२, ३; १३२ आणि ३, ५३.१). या ठिकाणी पर्वत ही देवता आहे (Here Parvata seems to be a Mountain God) असें मॅक्डोनेल् यानी आपले मत नमूद केले आहे (Vedic Mythology, p 154).

ऋग्वेदात येणाऱ्या वर्णनातून ऐतिहासिक वास्तव घटना कोणत्या, याचा निश्चित तर्क करणें फारच बिकट आहे. यदुतुर्वशासारख्या ऐतिहासिक वाटणाऱ्या जनाविषयीचे उल्लेख घेतले तरी त्यात काव्यमय स्वर्गीय भराऱ्या जागोजाग मध्ये येतात. इंद्राचा रथ भूमीवर चालतो आहे असे म्हणावयाच्या आत तो अंतरिक्षात उडुण करतो ! ऐतिहासिक गोष्टी अशा प्रकारे काव्यात्मक रीतीनें वर्णावयाच्या हा साहित्यप्रकार भारतीयानी पुढेसुद्धा चालू ठेवला. व्यास-वाल्मीकीनी लिहिलेल्या भारत-रामायणातील घटना ऐतिहासिक आहेत असें सर्वांना वाटत असलें तरी ते ग्रंथ, इतिहास म्हणून स्वीकारण्यास कोणीहि तयार होणार नाही. कालिदास, पंप वगैरे कवींनीहि ऐतिहासिक काळात हीच

प्रथा पुढें चालविली. रामाला साहाय्य करणारा मारुति (मरुताचा वंशज) मानव असावा असें बहुतेक संशोधकाना वाटतें. पण त्या वर्णनात मानवोचित वास्तव भाग किती व कविकल्पना किती याचें पृथक्करण करणें फार गुंतागुंतीचें आहे.

तें काहीं असले तरी, अशा प्रकारच्या वर्णनामागे काहीं अंशी वास्तव घटना असते. तशा घटनेवर कवि पुढे आपल्या प्रतिभेनें रूपकें रचतात. अगदीच निराधार, केवळ कविकल्पनेची वर्णनेहि थोडीं असूं शकतात. पण काही वास्तव घटनेवर रचलेला काव्यभाग कोणता हें जाणणे अगदीच अशक्य नाहीं. रुद्राचे अनुयायी मरुत् यांना 'पृष्णिमातरः', 'रुद्रपुत्र (रुद्रिय)' असें वर्णिलेले आहे. रुद्राविषयीची त्याची आत्यंतिक 'वीरभक्ति' सुविख्यात आहे. वेदात याना 'वीराः' असें काही ठिकाणीं म्हटले आहे. भूलोकातील कोणाशीच दुरूनसुद्धा या रुद्रभक्त मरुताचें साध्य नाही असे म्हणता येत नाहीं. वेदातील मरुत् झंझावाता-प्रमाणें आकाशगामी आहेत खरे, पण त्या वेळी काही जन तरी रुद्रोपासक होतेच ना ? तशाच्या सोयरीकसंबंधाची पुसट पुसट तरी आठवण देणारी त्या जनांची पिढी आज अगदीच नामशेष झाली असेल काय ? कर्णाटातील वीरशिवभक्त आपली पूर्वपरंपरा वेदपूर्वकालापर्यंत असल्याचें सागतात. सर्व वीरशैव हे आर्यपूर्व जनाचे वंशज म्हणणे ही परमावधीची अतिशयोक्ति होईल. पण त्या त्याच्या म्हणण्यात काहींच तथ्य नाहीं असे म्हणून तें मुळातच खोटें ठरविणें समंजसपणाचें होणार नाहीं. वीरशैवदीक्षा घेतलेल्या बाहेरच्या अनेक जनाचा यात प्रवेश झाला आहे यात शंका नाहीं. पण मुळात या पंथाची पूर्वपरंपरा वेदकालाइतकी तर खासच जुनी आहे. आपण शिवपुत्र (शिवाचीं लेकरें) अशी याच्यात आजहि जिवत श्रद्धा आहे. वृषभ (बसव) हा आपला माता-पिता (पृष्णिमातरः) असाहि त्याचा विश्वास आहे. शिवाविना अन्य दैवतास ('एको हि रुद्रः') ते भजत नाहींत. शिवगणापैकीं आपण आहोत अशी त्याची भावना आहे. या जनाच्या स्वभावातील उत्साह, कडवेपणा, तीव्रता पाहिली तर रुद्रगणाची अंधुक छाया याच्या रीतिरिवाजात दिसते. हिंदु-स्थानांत (मरुत्पुत्र) मारुतीची विशेष उपासना व देवळें कर्णाट व महाराष्ट्राबाहेर नाहींत. रामायणकालीन किष्किंधा याच भागांत असल्याचें संशोधक सांगतात.

ऋग्वेदातील पर्वताविषयींचीं वर्णनेहि अशी वास्तव-अवास्तवतेच्या मिश्र-
णाने गुंतागुंतीचीं झालीं आहेत. इंद्राने पर्वतावर हल्ला करून त्याचा फडशा
पाडल्याची वर्णने जागोजाग येतात. पण ऋग्वेदात दगाना त्याच्या रूपसादृश्या-
वरून पर्वत असे म्हटलेले अनेक ठिकाणीं दिसते :

त्वं तमिद्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन् पर्वशश्चकर्तिथ ।

अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः

सत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥ १. ५७. ६

“ हे वज्रधारी इंद्रा, तूं त्या मोठ्या आणि विस्तीर्ण पर्वताचे तुकडे
तुकडे करता झालास. त्यानें अडवून ठेवलेल्या उदकाना वाहण्याकरिता तूं
खाली सोडता झालास. खरोखर, सर्वे बळ तुझ्याच ठिकाणीं एकवटले आहे ”
(सिद्धेश्वरशास्त्री, ऋ. भा.). अशा प्रसंगी पर्वताना ‘ मेघ ’ असा अर्थ जरूरच
आहे; पण हा अर्थ सर्वत्रच लागू होत नाही. ‘ इंद्रापर्वतौ ’ या जोडदेवतेत
‘ पर्वत ’ देवतवाचक आहे.

इंद्र पुराणाहि वैरी आहे. पुरेंमुद्दा वेदात पर्वतांप्रमाणे रूपकेंच आहेत.
तरी पण या लौकिक घटना असाव्यात अमे मानणे चुकीचें होणार नाहीं.
कवि आपल्या उपमानोपमेयाकरितां जे शब्द वापरतो त्यामागे त्याच्या भावना
दडलेल्या असतात. पुरे आणि पर्वत याविषयी ऋषीना आपुलकी नव्हती,
त्याविषयी विरोधच असावा, आणि त्याचा तो विरोध त्यानीं आपण रचलेल्या
रूपकातून पर्यायाने व्यक्त केला असावा, पुढील काळच्या पौराणिक कथा
वगैरे परंपरागत गोष्टींची पुष्टि मिळत असल्याने, अशा प्रकारच्या तर्कांला
बराच अवकाश आहे.

या दृष्टीने मल्लासुर म्हणजे पर्वतेयाचा नाश करणारा देव म्हणजे तो इंद्रच
असावा, असे वाटते. इंद्र व पर्वत याच्या विरोधाचे पडसाद भागवतपुराणात
(१० वा स्कंध) एके ठिकाणीं कानी पडतात. यादवांनीं (आर्याकरणांत)
इंद्रपूजा करण्यास आरंभ केला होता. पण श्रीकृष्णाने पर्वतपूजेची जुनी परंपरा
चालू ठेवण्याचे मनांत आणले आणि यादवांना पर्वतपूजा करण्यास सांगितले,
यामुळे इंद्रास राग आला. अशा प्रकारची एक कथा भागवतात येते. या व

वर उल्लेखिलेल्या अगस्तीच्या कथेतील भाग एकत्र आणला असता ऋग्वेदातील रूपकात इंद्राने पर्वताचा नाश केल्याच्या वर्णनातून व्यक्त होणाऱ्या त्या दोघातील वैरामार्गे भूलेकातील काही वास्तव घटनाहि असाव्यात असे वाटते.

झळोमळाच्या यादीत नट-करणाच्याबरोबर ' मनुस्मृतीत ' या मलेय-मल्ल जनांचे नाव आहे. हे ब्राह्मण क्षत्रिय होते, असे ' मनुस्मृति ' सांगते. नट-करणाप्रमाणे आर्यीकरणात याचा क्षत्रियकुलात समावेश झाला असावा. यावरून या मलेय-जनाची प्राचीनता कळून येते. हरिहराप्रमाणे ' इंद्रा पर्वता ' ही जोडदेवता ऋग्वेदकालीन आर्य व पर्वतेय अशा दोन निरनिराळ्या पंथाच्या समेदाचे प्रतीक असणे शक्य आहे.

मल्हारीची मूर्ति अश्वारोही असून तिच्या हातात खड्गासारखे आयुध आहे, यावरूनहि हा देव इंद्र असावा असा तर्क वाहतो.

महाराष्ट्र-कर्णाटांच्या ऐक्याचे प्रतीक

भक्तानी आपल्या भावनेच्या बळावर बनविलेला देव हे त्या भक्ताच्या स्वभावादिकांचेच एक उदात्त दिव्य भव्य रूप असते. असे म्हणणे काही भाविक श्रद्धाळूंना आवडत नसेल, तर देवासारखा भक्त असे म्हणण्यास हरकत नाही. मल्लय्य व मल्हारी या देवतांच्या भक्तांच्या स्वभावविशेषांचे थोडे निरीक्षण केले असता या देवतांच्या मूळ स्वरूपाचा आराखडा लक्षात येण्यास मदत होणार आहे. या जनांच्या स्वभावाविषयी आजच्या कोणाच्या अभिप्रायापेक्षा प्राचीन उल्लेख मिळतील तर ते जास्त प्रशस्त होय. या दृष्टीने सुमारे इ. स. ९०० पेक्षा पूर्वीच्या अपभ्रंश-काव्यत्रयीतील उतारा फार महत्त्वाचा आहे. मरहट्टे याविषयी ' ...अभिमानान् कलहशीलान् च ' असे उदगार त्याने काढले आहेत. कर्णाटकरीयाविषयी तो तेथे म्हणतो : ' उत्कटदर्पान् पदरौद्रान् पतंगवृत्तीन् च '. याचप्रमाणे त्याने आणखी काही प्रातांच्या जनाची वैशिष्ट्ये वर्णिली आहेत. प्रत्येकाचे गुण-दोष सागताना त्याने शक्य तो समतोल बुद्धि ठेवली आहे असे म्हणावे लागते. मरहट्टे यांचा अभिमान व आपल्या कार्याकरिता ते दाखवित असलेली भाडखोर वृत्ति आजहि भारतखंडात प्रसिद्ध

आहे. त्याच्या अभिमानी स्वभावाने व रगेलपणाने त्याच्या भाषेचा व देशमर्यादेचा विस्तार झाला. याउलट, कर्णाटकीय हे शूर, उत्कट दर्पाचे, काहीशा वैयक्तिक अहंकाराचे, आवेग-उद्वेगाच्या चक्रात नेऊन सोडणारी भावनाप्रधान वृत्ति यांनी युक्त असल्याने, त्याच्या स्वभावात पतंगवृत्ति दिसून येते. जें आकर्षक वाटेल तिकडे पतंग धावलाच! स्वभावात स्थैर्य, दृढता कमी. कर्णाटाच्या उत्कर्षाचें आणि न्हासाचे गमक यांतच आहे.

कर्णाटात मरहट्टे याना 'आरिय' असें नाव आहे. आरियाचा-आर्यांचा देव इंद्र, तर कर्णाटकीयांचे दैवत शिव. इंद्र हा युद्धप्रिय, शत्रूवर तुटून पडणारा, आपल्या जनाचा अभिमानी व त्याच्या रक्षणाकरिता सदैव सिद्ध. या तुलनेने पुराणातरी चित्रिलें शिवाचे चित्र पाहा : विरागी, त्रायकोचीहि आस्था नाही, स्वानंदात मग्न, कोणाच्या शीलगुणाच्या चौकशीत न शिरता प्रार्थाल त्याला प्रसन्न होऊन वरदान देणारा, आपण दिलेला वर आपणास जाचक होईल याचीहि पर्वा नसणारा— भोळा शंकर!

मल्हारी किंवा खंडोवा हा वीराचा देव गणला जातो. कुमारव्यासाच्या 'भारता'त 'रण-मल्हार' असा वाक्प्रचार (९ ६४) आला आहे. 'मैराळ भाऊ' असा एक जुना वाक्प्रचार असून त्याचा अर्थ 'काटक बलवान इसम' असा आहे. मल्हार मैलार-मैराळ अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे हें लक्षात न आल्याने, कोशकारानी 'हा अर्थ या नावाच्या कोणा एका व्यक्ती-वरून आला असावा' असा तर्क बाधला आहे. कुमारव्यासाच्या 'रण-मैलार' वाक्प्रचावरून 'मैराळ भाऊ' चा अर्थ विशद होत आहे. मगटे वीरांना खंडोवा-मल्हारी हा युद्धातील स्फूर्तिदाता देव होता. महाराष्ट्राच्या इतिहासात या नावानें झळकणारे अनेक सेनानी व वीर होऊन गेले. शिव हा रणधुमाळीत रमणारा देव या स्वरूपात त्याची उपासना केली जात नाही. "तूं आमच्या शत्रूंचा नाश करावयास ये" अशी रुद्राची काही ठिकाणी प्रार्थना आहे खरी; पण दस्यूंचा संहार करण्यास तो इंद्राप्रमाणे धावून आल्याचा कोटेंच उल्लेख नाही. इंद्राच्या शौर्याची व तो आपल्या सरक्षणाकरिता धावून आल्याची चित्रें रंगविणाऱ्या वैदिक ऋषींच्या कुंचल्यातील रगाची छाया रुद्राच्या वर्णनातहि पडली असण्याचा संभव आहे. किंवा काही विद्वानाच्या मताप्रमाणें, मूळ कोणा

एका वैदिक देवतेवर आर्थंतर रुद्र (शिव) देवतेचें कलम केलेलें असणेंहि शक्य आहे. कारण रुद्राच्या चित्रणात असे काही थोडे मिश्रण दिसते खरें.

इंद्राप्रमाणें रुद्र जरी रणरसिक देव नव्हे तरी 'इंद्रापर्वता' देवतेचें खालील वर्णन पाहा:-“ हे इंद्र-पर्वतहो, पुढे होऊन लढणारे तुम्ही, आमच्याशीं लढूं इच्छील त्याला त्याला ठार करा, त्याला त्याला वज्रानें मारा; जें वज्र नष्ट झालेल्यासहि मारूं इच्छितें तें गहन स्थलीहि जाते. हे शूरा, तूं आमच्या शत्रूंना सर्व बाजूंनीं विदारून टाक, सर्व बाजूंनी विदारून टाक ” (ऋ. १.१३२ ६-सिद्धेश्वरशास्त्री, ऋ. भा.). या वर्णनावरून हा शत्रुसंहारक वीर, वीराचा देव आहे हे उघड दिसते. “अस्माकं शत्रून् परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः” या वाक्यात 'हे शूर !' या संबोधनात त्या सयुक्त देवतचे ऐक्य (एकत्व) व्यक्त होते. मल्हारी-मल्लय्या असे जोडनाव प्रचारात असलें तरी या निराळ्या देवता अमें मानले जात नाही. कानडी लोकाना यात शिवाचे दर्शन होतें, तर महाराष्ट्रीयाना तेथे मल्हारी (इंद्र) दिसतो. हें त्याच्या स्वभावविशेषास अनुसरूनच आहे.

मल्हारीची पत्नी ती म्हाळसा. चक्रधर-'लीळा-चरित्रा' त एका व्यक्तीस 'माल्हाबाईची आण' घातल्याचा उल्लेख आढळतो. गदोनायकाच्या बायकोचे नाव म्हाळसाई होते. माळप्पा, माळव्वा हीं नावे कर्णाटकीयात फार जुनीं आहेत. पर्वत किंवा डोंगर या अर्थाचे मलय-माड-माळ हे शब्द आजहि रूढ आहेत; यावरून 'माळव्वा' चें संस्कृत भाषांतर पार्वती होय. तसेंच 'माळव्वा'चे संस्कृतीकरण होऊन 'महालसा' किंवा 'म्हाळसा' असें झाल्याचें निराळें सिद्ध करावयास नको.

मल्लय्या-मल्हारी या नावाची देवता तमिळ देशात नाहीं. तेलंगणातहि या देवतेचे भक्त क्वचित्च आढळतात. कर्णाटक-महाराष्ट्रातून तेथे गेलेल्या कांहींचा हा देव आहे. कर्णाटक-महाराष्ट्रात नर्मदा ते गोदावरी आणि पूर्वेस श्रीशैल येथपर्यंतच्या प्रदेशातील जनाची ही मुख्य देवता आहे. मल्हारी-मल्लय्या, मल्लिनाथ, मल्लिकार्जुन, गुड्डुप्प, पर्वताप वगैरे निरनिराळ्या नावाखाली ही देवता पूजिली जाते. या देवतेचें नाव आणि आरत्या, 'एळुकोटी' वगैरे गर्जना यांचा एकत्र विचार केला असता मल्लय्य ही देवता मुळांत पत्तिजनाचीच

असावी असे म्हणावे लागते. नंतर इंद्रा-पर्वता या स्वरूपांत या दोन्ही देवताचा 'कूडल-संगम' (आर्य-द्रविड) झालेला दिसतो. तेलुगु, तमीळ या दुसऱ्या कोणत्याही जनापेक्षा कर्णाटीयांशीच महाराष्ट्राचा जिव्हाळ्याचा संबंध दाखविणारी ही देवता आहे. विठ्ठल, दत्त, व्यंकोबा यासारख्या देवता बाराव्या शतकानंतर पुढे आल्या. त्यानंतर त्या कित्येकांच्या कुलदेवता बनल्या. पण मल्हारीच्या भक्ताची परंपरा मात्र या दोन प्रांतांत फार पुरातन आहे. दोनही प्रांताना अशी निगडित करणारी ही देवता या प्रांताच्या एके काळच्या ऐक्याचे प्रतीकच नव्हे काय ?

मल्हारी-मार्तंडांत सूर्योपासनेचा अवशेष

कर्णाटकातील बहुजनसमाजाच्या पूजनात मार्तंड नाही. काही ब्राह्मणांचे कुलदैवत मात्र या नावाचे आहे. मार्तंड म्हणजे सूर्य. 'इंद्रा-पर्वता' हे संयुक्त नांव जसे निरनिराळ्या दोन देवता एकत्र आल्याचे दाखविते, तसे मल्हारी-मार्तंड हे आणखी दुसऱ्या दोन देवतांच्या निरनिराळ्या उपासना-मार्गांचे संमिलन किंवा एकीकरण होऊन एक देव बनला असल्याचे निदर्शक आहे. एकाच देवतेत निरनिराळ्या पुष्कळ देवता येऊन शिरलेल्या आपणास दिसतात. (रुद्र) शिव याचे मूळ शुद्ध स्वरूप लाल तावूस ही कल्पना बाजूस राहून, पुढील काळात पुष्कळच निरनिराळ्या देवतांच्या कल्पना शिवावर आरोपित झालेल्या तज्ज्ञानीं साधार सिद्ध केल्या आहेत. डॉ. कीथ यानीं 'Syncretism of different beliefs' याविषयी लिहिताना आपले हे मत नमूद केले आहे (The Religion and Philosophy of the Vedas and Upanishads, p. 148). भक्तांच्याकरिता शिव स्मशानवासी बनला. शिव आणि यम हे दोन्ही जवळ जवळ एक अशी भ्रांति निर्माण होण्याजोगी वर्णनें आली, भव, शर्व, महादेव वगैरे आणखी निरनिराळ्या प्रकारच्या देवता शिवात अंतर्भूत झाल्याचे संशोधकांनी सप्रमाण सिद्ध केले आहे (डॉ. कीथ यांचा वरील ग्रंथ पाहा). लिंगाहि शिवांत तादात्म्य पावल्याचे आपण मागे पाहिलेच आहे. त्याप्रमाणेच मल्हारी-मार्तंडात मार्तंड या रूपाने सूर्योपासना 'इंद्रापर्वता' च्या पंथांत विलीन झालेली आहे.

सूर्योपासना ही काही आपल्या देशात नवीन नाही. वैदिक लोक सूर्योपासक होते. पण वेदकालीन अग्नि व सूर्य यांच्या उपासनेची तऱ्हा निराळी

आणि इ. स. चौथ्या-पाचव्या शतकाच्या सुमारास, भारतात प्रसृत झालेल्या सूर्योपासनेची रीत निराळी. पूर्वी सूर्याची मूर्तिपूजा नव्हती. गुप्त-वाकाटकाच्या वेळी सूर्याच्या मूर्तिपूजेस आरंभ झाला. ही मूर्तीची कल्पना परकीय असल्याचे डॉ. आळतेकराचें मत आहे (' Vakataka-Gupta ' By R C Mujumdar & Dr. Altekar) सूर्योपासनेची ही लाट हिंदुस्थानाबाहेरून आली असावी असे सूर्याच्या तत्कालीन निरनिराळ्या मूर्तींवरून निश्चितपणें सागता येईल. चौथ्या-पाचव्या शतकातील सूर्याच्या मूर्ति कोटबूट घातलेल्या आढळतात. पण हिंदुस्थानात अशा तऱ्हेचा पेहराव असलेली दुसऱ्या कोणत्याहि देवतेची मूर्ति नाही हा परकीय प्रभाव आहे हें जाणण्यास कोणत्याहि विशेष परिश्रमाची किंवा बुद्धिमत्तेची जरूरी नाही.

हा प्रभाव कशाचा असावा ? आपल्यात प्रत्येक देवतेला एकेक पुराण असणें हे ठरलेलेंच आहे आणि त्या पुराणातून पुष्कळ महत्त्वाच्या गोष्टी सूक्ष्म संकेताने सुचविलेल्या आढळतात. मल्हारी हें नाव का आले असावें याचा उलगडा मल्हारीच्या पुराणातच होतो. मल्लासुर नावाच्या दैत्याचा संहार केल्यामुळे या देवतेस मल्हारी नाव आले असे त्यात वर्णिलें आहे. या मल्लाचा (म्हणजे मलय--पर्वतेयाचा) बैरी हा मल्हारी (इंद्र) हें ठीक झाले. त्याच पुराणात ' मणि ' या नावाच्या आणखी एका दैत्याचा उल्लेख येतो. मणि हें काय प्रकरण आहे, याचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न अजून झालेला दिसत नाही. माझ्या मते मणीचा संबंध मल्हारीशी नसून मार्तंडाशी विशेष येतो. मल्हारीबरोबरच मार्तंड असे जें नाव जोडलें जाते तें सूर्योपासनेचें निश्चित सूचक आहे.

तिसऱ्या शतकात इराणमध्ये मित्रपंथ (Mithraism) विशेष प्रबळ होता. या मित्रपंथाचा ' मणि ' या नावाचा एक मोठा प्रचारक त्या काळात होऊन गेला. त्याने त्या देशातील विरोधास न जुमानता मित्रपंथाचा म्हणजे सूर्योपासनेचा प्रचार केला. विरोधकाकडून शेवटी त्यास मरणहि प्राप्त झाले, तरीहि त्याच्यानंतर त्याचा पंथ जगांतील निरनिराळ्या देशातून प्रसार पावला. तेथील धर्मावरदेखील या मणिपंथाचा फार दूरवर परिणाम झाल्याचें सागतात. तिसऱ्या शतकात उदय पावलेल्या मणिपंथीय सूर्योपासनेचा प्रचार गुप्ताच्या

काळातील परकीय स्वान्याबरोबर भारतातहि झाला असणें अशक्य नाही. कारण त्या काळातील सूर्याच्या मूर्ति म्हणजे या स्वान्याचे जणू काय प्रतीकच !

जेव्हा जेव्हा दुमन्या पंथाच्या वर्चस्वापुढें आपला टिकाव लागत नाही असे स्पष्ट होते, तेव्हा तेव्हा आपल्या पूर्वपरंपरेस विशेष विसंगत न होईल अशा रीतीने त्या पथातील महत्त्वाचा भाग आत्मसात् करून घेणे हे हिंदु-धर्माचें सनातन वैशिष्ट्य आहे. आजपर्यंतच्या समन्वयाचे प्रकार याच धर्तीवर झालेले आहेत, आणि ते याच मनोवृत्तीचे निदर्शक आहेत. आपल्या देशात पूर्वकाळी सूर्योपासना होती. नित्य पठणात असलेला गायत्रीमंत्र सूर्योपासनेचाच एक प्रकार होय. मणिपंथाकडून सूर्योपासना घेतली तरी त्यातला मणि—राक्षस मारून टाकला ! परकीयाच्याकडून कोणतीहि गोष्ट घेतली असें म्हणणें स्वाभिमानास ब्रौचक ठरते. मल्लासुराबरोबर मणि हा दैत्यहि त्या पुराणात मारला गेला, पण सूर्याची मूर्तिपूजा आपण पत्करली. राष्ट्रकूटाच्यावेळी कर्णाट—महाराष्ट्रात पुष्कळ सूर्य—देवालये होती. त्रैपुरुष देवालयाचा उल्लेख प्राचीन शिलालेखातून येतो. देवळात ओळीनें तीन गर्भागारे (गाभारे) असून शिव-विष्णूंबरोबर तिसरी देवता ब्रह्मा किंवा सूर्य ही स्थापिलेली असे. या देवतेत एक श्रेष्ठ, एक कनिष्ठ अशी उच्चनीचतेची कल्पना अद्याप प्रसृत झालेली नव्हती, हे या सर्व देवता एकाच पंक्तीत बसविलेल्या असत यावरून स्पष्ट होतें. भानापूर, भास्करपूर, सुरेवान (सूर्यवन) वगैरे ग्रामनामे एकाकाळच्या सूर्योपासनेच्या लोकप्रियतेची साक्ष पटवितात. सातव्या—आठव्या शतकातील जिवत कानडी बोलित रूढ असलेल्या सूर्यवाचक 'नेसर्' वरून आलेली नेसरिगिसारखीं ग्रामनामें कर्णाटात आजहि आहेत.

कांहीं देवी : महिषासुरमर्दिनी—जगदंबा

जगदंबा हें नाव बरेच संदिग्ध आहे. कोणत्याच विशिष्ट देवीचा या नावापासून बोध होत नाही. लोकजननी महामाता, एवढाच यापासून अर्थबोध होतो. सिंहवाहिनी, महिषासुरमर्दिनी, परमेश्वरी किंवा वैष्णवी, लक्ष्मी, या दोघीहि त्या त्या भक्ताच्या दृष्टीनें जगदंबाच. पण जगदंबा नांवानें यापैकी कोणी एक विशिष्ट देवता असा अर्थ होत नाही. हिंदूंनील समन्वयी मनोवृत्ति

पुन्हां येथे स्पष्टपणे दिसून येते. कोल्हापूरच्या देवीला महालक्ष्मी म्हणण्याचा प्रघात आहे. गोधळात, कोल्हापूरची अंबाभवानी असें नांव कानी येतें. आजच्या वीरशैव आणि वीरवैष्णवाच्या दृष्टीनें शैव-वैष्णव नावाचा असा हा गोधळ माजलेला वाटेल; पण मागे एके काळीं हरिहरात भेद मानला जात नव्हता याचें हें प्रत्यंतर आहे. इ. स. १०४९ सालचा शिरूर (तालुका-त्रागलकोट) गावचा शिलालेख प्रसिद्ध झाला आहे. त्यात पुढील वाक्य आलेले आहे :-

“ रुद्रार्धोत्संगनिवासिनी, सिंहवाहिनी, श्रीमत् कोल्हापूर पीठाधिष्ठिते श्रीमन् महालक्ष्म्या देव्याः पादपद्मोपजीवी पाशुपताचार्य भ्रुमराजवर्मन् ॥ (Bombay Karnatak Inscriptions). येथें त्या कोल्हापूरच्या देवीला लक्ष्मी आणि पार्वती या दोनहि नावानी संबोधिलेले पाहावयास मिळते. पण प्रस्तुत जगदंबा म्हणजे महिषासुरमर्दिनी या स्वरूपातील देवतेचाच येथे विचार कर्तव्य आहे.

या देवीच्या नावातील महिषासुरमर्दिनी हें विशेषण येथे चिंत्य आहे. यापूर्वी विद्वान् संगोषक श्री. वि. का. राजवाडे यानी आपल्या प्रतिभेने सुचविल्याप्रमाणे या देवीने मारलेला महिषासुर हा साकेतिक शब्द आहे. एके काळी महिष-जन या देशात फार माजले होते. या देवीच्या वरप्रसादाने काहीनी या जनाचा नाश केला. म्हणून ही देवता महिष जनाचा नाश करणाऱ्या या लोकाची कुलस्वामिनी बनली (राजवाडे लेखसंग्रह ३ : पृ. २४६-२५४). मल्लासुराचा नाश करणारा देव जसा मल्हारी तशी महिषाचा नाश करणारी देवी ती महिषासुरमर्दिनी. ही पूर्वपरंपरा मल्हारीइतकी प्राचीन दिसत नाही, कारण मल्लजनाइतके महिषजन पुरातन नसावेत. (“शांलिवाहन शकाची पूर्वपीठिका” ले. प्रा. मिराशी, ‘नवभारत’ १९५१ जानेवारी, या लेखात महिषजनाविषयी माहिती आहे.)

म्हैसूर राजघराण्याची कुलदेवता महिषासुरमर्दिनीच आहे. म्हैसूरचे राजे आपला संबंध यदुवंशाशी लावतात. शिवछत्रपतीची कुलदेवता महिषासुरमर्दिनीच होती नवरात्रोत्सव म्हणजे या महिषासुर मर्दिनीचाच उत्सव होय. विजयनगरच्या राज्यात त्या राजांच्याकडून महानवमी उत्सव फार भव्यपणे साजरा केला जात असे. ‘महानवमी दिब्बा’ या नांवानें प्रसिद्ध असलेली टेकडी अजून प्रवाशाना

तत्कालीन वैभवदर्शन करीत उभी आहे. त्या दिव्वावर दरबार भरत असलेली जागा वगैरे भव्य स्थळें तेथें दाखविण्यात येतात. पंपभारतात (इ. स. ९३२) भगवतीच्या (स्थापना) उत्थापनाचा उल्लेख एकीकडे येतो. एकूण या देशातील राजघराण्याची कुलदेवता तीच होती असे म्हणण्यास हरकत नाही. “महानवमी दिवाळी” हा वाक्संप्रदाय पंपभारतात आला आहे. एक बाई एका खेडुतास नर्म विनोदात म्हणते : ‘आहा ! तूं आलास ! तर मी महानवमी-दिवाळी केल्याविना कशी बरे राहूं ?’ “साधु संत येती घरा, तोचि दिवाळी दसरा” हे तर महाराष्ट्रात सर्वश्रुत महावाक्य बनलें आहे. या प्रकारच्या वाक्प्रचारातून महानवमीचा उत्सव, राजापासून रंकापर्यंत कर्णाट-महाराष्ट्रात सर्वांचाच होता हे सिद्ध होते.

प्रा. मिराशीचे संशोधन जमेल धरल्यास महिषक व हट्टिकार गवळी यांचीं घर्षणे दक्षिणेंतच झाली असली पाहिजेत. हे जर खरे असेल तर महिषासुर-मर्दिनी (काली) देवी येथूनच गौड (गौळ) देशास गेली असणे शक्य आहे. बंगालचा आजचा राष्ट्रीय उत्सव नवरात्रच आहे. बंगालच्या सांस्कृतिक इतिहासात द्रविड प्रभाव विशेष आहे असे त्या देशाचे विद्वानच लिहितात. महाराष्ट्र-कर्णाटकातच महिषासुर मर्दिनीचे माहात्म्य विशेष आहे ही गोष्टहि, बंगालमधील तथाकथित ‘द्रविड’ म्हणजे कांण यावर चागलाच प्रकाश पाडणारी होईल. “द्रविड” या संदिग्ध शब्दाने न होणारा अर्थ येथे स्पष्ट होईल. श्रीरामदासानी स्तविल्ली हाटकदेवी गौडदेशी गेली तर शाक्ताची ‘गौडबंगाली’ विद्या (त्यानी तिबेट, चीनकडून स्वीकारलेली) कर्णाट-महाराष्ट्रात आली असा हा संस्कृतीचा विनिमय झालेला दिसतो. अकरा-बाराव्या शतकातील नाथपंथीय कानफाट्याबरोबर चेटुक-माटुकाच्या गौडबंगाली विद्येचे वारे इकडेहि वाहात आले

कर्णाट-महाराष्ट्रात हट्टिकारजनातून राजघराणां पुढे आल्याबद्दल मागे सुचविलेंच आहे. पत्तिजन हे गोपालक होते हे पुन्हा सागण्याचें कारण नाही. पत्तिजनाच्या पूर्वापार चालीवरून पूर्वी महिषकात आणि गोपालक हट्टिजनात हाडवैर असावे असें दिसते. आज ‘गवळी’ हें नाव सर्रास रूढ असले तरी ते महिषपालकच असल्याचे आपणास दिसेल. हट्टगार मराठे यानी गाईच्या

दुधाशिवाय दुसऱ्या दुधास स्पर्शहि करिता कामा नये अशी चाल एकेकाळीं वऱ्हाडकडे रूढ होती असें रसेल लिहितो. कर्णाटातहि हटगारात काहीं घराणीं गाईशिवाय कोणतेंहि दूध न विकणारी आढळतात हट्टि व दन हे शब्द गाई बैलाचेच निदर्शक आहेत. ब्राह्मण ग्रंथातून यजनक्रियेस गाईचेच दूध तूप लागतें. म्हशीचे पवित्र समजले जात नाही असे, सूत्रकालीन समाजव्यवस्था-विषयक ग्रंथात श्री. व्ही. एम्. आपटे लिहितात. वसुवारसासारखे सण अजूनहि जिवंत आहेत. म्हशींची पूजा कधी कोठें चुकूनहि केली जात नाही. उलट रेडा बळी दिला जातो आपल्या देशात महिषजन एकेकाळीं होते असा खचित पुरावा मिळतो. कर्णाटक-महाराष्ट्रात म्हैसवाडी, म्हैसूर, एम्मिगनूर, कोणनतंत्रिगे, कोणनकेरे (कोण=रेडा) वगैरे गावें या जनाचे एकेकाळचें अस्तित्व सुचवितात. कर्णाटकातील धनगरात 'एम्मेनवरु' असा एक गट आहे. महाराष्ट्रात म्हसे असे आडनाव मिळतें (नवभारत, १९५१ फेब्रुवारीचा अंक, पान ५२). वर उल्लेखिलेला गाई-म्हशीविषयक तीव्र पंक्तिप्रपंच लक्षात घेता या देवीच्या महिषासुरमर्दिनी या स्वरूपातील रहस्य चागलें स्पष्ट होईल. एकेकाळी गोपालक (हटगार) आणि महिषक याच्यात तीव्र विरोध होता हे स्पष्ट आहे. महिषासुरमर्दिनीच्या कृपेने या गोपालक हट्टिकारांनीं महिषकावर विजय मिळविला खरा पण महिषानी हार खाऊनहि मात केली आणि हटगारानी जिंकूनहि हार खाल्ली. जेते जित झाले आणि जित जेते झाले!! हटगार नावाला गवळी राहिले आणि घरी सर्व म्हशीच आल्या!! हाच प्रकार मल्हारी देवतेबद्दलहि झाला. शिवाचें नाव राखलें पण आत आला नाव बदलून इंद्र!!

महिषासुर मर्दिनीला "कोलासुर भयंकरी" असेंहि एक विशेषण पुराणांत आढळतें. कोल-मुंडांचा हिने संहार केला. कोल-मुंड हे फार प्राचीन जन आहेत. कोल-कोल्ल व मुंड हीं नावे आरंभीं असणारीं गावें कर्णाट-महाराष्ट्रांत पुष्कळ आहेत. विशेषतः कोल नावाच्या गावातून बरीच प्रसिद्ध अशीं देवीचीं क्षेत्रें आहेत. उदाहरणार्थ : कोलार, कोल्लूर, कोल्हापूर वगैरे. आपल्यांतील देव-देवताच्या या प्रकारच्या नांवांवरून आपल्या संस्कृतीच्या वाढीच्या इतिहासावर बराच नवीन प्रकाश पडतो.

श्रीदेवी-लक्ष्मी

शतपथ ब्राह्मणांत श्रीदेवीचें नाव येतें. श्रीचा उल्लेख ऋग्वेदांतहि आहे. पूर्वी लक्ष्मीचें मुख्य नाव श्री असेंच असावें. लक्ष्मीपेक्षा श्री या नावाने देवीची पूजा विशेष चालते. शाक्त पूजेंत श्रीचक्राची उपासना येते. लक्ष्मी हें नाव अलीकडे जास्त प्रचारांत आल्यामुळें श्री हें नांव मागें पडले.

देवी भवानीची पूजा मुख्यतः दोन कारणाकरितां केली जाते. एक तर अरिष्टनिवारणार्थ किंवा संपत्ति-संतति-प्राप्त्यर्थ. श्री मंगळागौरीच्या पूजेचा प्रकार हा पहिल्या वर्गांत मोडतो. ती देवी साधारणपणें मंगळादेवी अशी ओळखली जाते. अमंगळ निवारण व्हावें हा यात हेतु, यावरून मंगलकर्ती देवी अशा अर्थानें हें नाव आलें असावे असा तर्क होण्याचा संभव आहे. पण अमंगळ, अशुभमूचक म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या मंगळ ग्रहावरून नाव प्राप्त झालेल्या मंगळवारी मुख्य पूजन होत असलेल्या देवीचें हें नाव आहे. मंगळाईची देवस्थानें आढळतात. मंगळूर, मंगळापूर, मंगळगट्टी, मंगळवाड (वेढे) वगैरे मंगळवरून आलेली स्थलनामें होत. मंगळूरला मंगळादेवीचें मोठे देवालय आहे.

गोकर्ण-मंगळूर प्रवासात मला एक विशेष आढळून आलें : त्या भागातील पुष्कळ कुणबी वगैरेची नावे वाराचीं (ग्रहावरून आलेली) असतात. आपल्याकडे ही प्रथा लुप्त झाली आहे. काही थोडीं नावे तशी प्रचारात आहेत. तेथें शुक्र, शनि, बुध अशी नावेहि मिळतात. शनियप्पा = तनियप्पा झालेला आहे. त्याप्रमाणें शुक्राप्याचें तुक्रप्पा रूप होतें. महाराष्ट्रात तुका हे नाव रूढ आहे. पण त्याचें मर्म मात्र स्पष्ट झालेलें दिसत नाही. प्रसिद्ध तुकारामावरून हें नाव रूढ झाले असें समजून तुका म्हणजे (तुकरणें = जोखणें) वाणी असा अर्थ त्याच्या जातीवरून काहीनी कल्पिला आहे.

तुळजापूरच्या भवानीला तुकाई असें नांव आहे. तुळजापूर-कोल्हापूर येथें शुक्रवार हा मुख्य पूजेचा दिवस आहे. लक्ष्मीचा पति विष्णु (बालाजी) त्याचाहि वार म्हणून शुक्रवार प्रसिद्ध आहे. यावरून तुक्र हें नांव मुळात शुक्र याचा तद्भव असून हें अंबाभवानीचें पर्यायनाम ठरतें. अंबण्णा, अंबप्णा,

अंबादास वगैरे नावें अंबाबाईच्या भक्तीचीं सूचक आहेत. तसें तुकप्पा, तुकोबा नांवहि कुलस्वामिनी देवीचे सूचक आहे.

श्रीदेवीचा संबंध पुन्हा चंद्राशींच येऊन भिडतो. “ हिरण्यवर्णाम्, हेममालिनीम्, हिरण्मयीम् ” अशाप्रकारें तिचे वर्णन श्रीसूक्तात केले आहे. या देवीचें चंद्राम् असेंहि विशेषण तेथें आढळतें. देवजुष्टाम् हें विशेषण तर विचारार्ह आहे. चंद्रातील अमृत घेऊन उरलेला चंद्र असा कांहींजण याचा अर्थ लावतात. श्रीदेवीचा चंद्राशीं संबंध सुचविणारा हा अर्थ आहे. “ चंदला-परमेश्वरी ” नांवाची देवता पुष्कळ घराण्यांचें कुलदैवत आहे. निजाम हैदराबादकडे या देवीचें मोठें क्षेत्र आहे.

श्रीसूक्तांतील वर्णनावरून श्रीदेवीचा हिरण्यवर्णाशीं विशेष संबंध आहे हें निदर्शनास येतें. यामुळें श्री शब्द हा यापूर्वीं विवरण केलेल्या शिन् शब्दापासून निष्पन्न झाला असावा असें मानण्यास जागा आहे. आर्यांच्या देवात स्त्री देवताना महत्त्वाचें स्थान नाहीं असें तज्ज्ञांचें मत आहे. ऋग्वेदात आज आपण पूजित असलेल्या लक्ष्मी, पार्वती वगैरे देवताचा मागमूसहि नाहीं. राका, सिनीवाली गुंगूसारख्या कांहीं देवतांचीं नांवें येतात; पण त्यांना वेदात काहीं महत्त्व असल्याचें दिसत नाहीं. वरीलपैकी सिनीवाली हें नांव अभ्यसनीय आहे. ‘ Siniwali looks to me like a foreign word ’ असे उद्गार लोकमान्य टिळकांनीं आपल्या एका लेखात काढले आहेत (Bhandarkar Commemoration, Vol. page 40). सिनीवाली हा संस्कृत शब्द नव्हे. या शब्दातील पूर्व भाग सिनी याचा त्याच्या रूप व अर्थ—सादृश्यावरून, शिन्, या पूर्वोल्लिखित पत्तिजन भाषेंतील धातूशीं संबंध आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. सिनीवाली याचा अर्थ पाहिला म्हणजे ‘ शिन् ’ शींच याचा निश्चित संबंध आहे असें स्पष्टपणें म्हणावेसें वाटतें. अमावास्येच्या आदल्या दिवसाचा (चतुर्दशीचा) चंद्र असा अर्थ सिनीवाली या शब्दाला आहे. ‘ सिनी चंद्रकला ’ असें भानु दीक्षित यानी आपल्या अमरकोशाच्या टीकेत सांगितलेलें आहे.

यदुतुर्नसु चंद्रवंशीय असें सागण्यात पुराणिकांचा कांहींतरी हेतु असावा असें दिसतें. कारण चंद्राची पूजा या जनातील आजच्या पिढीपर्यंतहि चालत आली आहे. सर्व महिन्याच्या पौर्णिमा या सणासारख्या महत्त्वाच्या आहेत.

‘ शिन् ’ शब्द सिनीवालीशीं संबंधित असेल तर ही चंद्रपूजा भारतीयांकडून बाहेरच्या देशात गेलेली आहे, असें परदेशात चंद्राशीं संबंधित असलेल्या रूढि-प्रघातांना पाहून म्हणावेसे वाटते. Sabbath ह्या शब्दाच्या उत्पत्तीविषयी एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिकात (11th Ed.) असें म्हटलें आहे : The word has nothing to do with fasting in the sense of enjoying repose The grammatical form of Sabbath suggests a transitive sense, ‘ the divider ’ and apparently indicates Sabbath as dividing month याचा अर्थ महिन्याचे पंधरा पंधरा दिवसाचे दोन भाग झाले. कोणती विशिष्ट तिथि चंद्रपूजेची मानावी याबद्दल (पौर्णिमा, चतुर्दशी, प्रतिपदा वगैरेसंबंधीं) वाद असला तरी चंद्राचा संबंध या Sabbath शी आहे असे तज्ज्ञ सागतात. “ Sinai ” (The Biblical Mountain) याचा संबंध चंद्राशीच येतो. As sin means ‘ moon ’, this fast has been connected with the name of sinai असें काहींचें मत आहे. पण काही विद्वानांना हें संमत नाही. (पहा Encyclopidia Britanica XI Edition) Sabbath चा मूळ अर्थ महिन्याचे दोन भाग आणि त्या काळचा व्रतोपवास असा असल्याचें तज्ज्ञांचें मत आहे. म्हणजे वद्य चतुर्दशीच्या चंद्राची पूजा आणि उपवास यात ध्वनित होतात. हिंदूंत प्रत्येक महिन्याच्या वद्य चतुर्दशीलाच शिवरात्र म्हणण्याची पद्धत आहे; माघ महिन्यातील वद्य चतुर्दशीला महाशिवरात्र म्हणतात. चतुर्दशी म्हणजे शिनीवाली, अर्थात् शिनीवालीचा संबंध शिवाशी आला. शिन् शब्दाचा संबंध शिवाशी आल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. शिन्, चेन्, केन् या शब्दाच्या परस्परसंबंधाकडेहि येथे लक्ष देणें जरूर आहे. “ सर्वमंगलमांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधके ” असे श्रीचे केलेलें वर्णन योग्यच आहे. सर्वमंगल म्हणजे चागलें (चाग = छान् = चेन् = ताबूस हे मागे दिलेले अर्थ येथे लक्षात घ्यावे म्हणजे शिव शब्दाचा अर्थबोध होईल.)

वरील उतान्यावरून चंद्राशी संबंध असलेल्या या देवतेची उपासना पत्तिजनापासून आर्यांनी घेतली असली पाहिजे असे म्हणणे चुकीचें होईल काय ?

एकवीरा-एलुम्मा

परशुरामाची आई, जमदग्नीची पत्नी रेणुका हिची पूजा कर्णाट-महाराष्ट्रांत

सर्वत्र आहे. पण निरनिराळ्या ठिकाणी या देवीला निरनिराळीं नावें आढळतात. कांहीं ठिकाणी एल्लम्मा तर काहीं ठिकाणी रेणुका अशा स्वरूपात ही देवी दृष्टीस पडते. या दोन प्रातातच या देवतेच्या पूजेचा प्रसार इतका कां असावा हा एक विचाराचा प्रश्न आहे. केवळ जमदग्नीची पत्नी म्हणून काही हिची पूजा होत नाही. कदाचित् परशुरामाची आई म्हणून पूजिली जात असेल तर त्यात थोडें तथ्य आहे. एकवीरा हे नाव याचे सूचक असावे.

कर्णाटकात रूढ असलेल्या एल्लम्माच्या पूजाप्रकारावरून या उत्सवात रेणुकेपेक्षा भूमातेची पूजाच अभिप्रेत दिसते. चैत्रपौर्णिमेस होणाऱ्या उत्सवात ही देवी सुवासिनी होते आणि मार्गशीर्ष पौर्णिमेस ती विधवा होते अशी समजूत आहे. मार्गशीर्षात पिकाची कापणी वगैरे होऊन भूमीचे सौभाग्य नष्ट होते. तर चैत्रमासापासून वसंतऋतूची पालवी फुटते. यात ऋतूची, निसर्गाची पूजाच मुळात असावी असे दिसते. आणि या ऋतूच्या पूजेचा आरोप या देवीवर केलेला दिसतो.

एल्लम्माचे सर्व उत्सव नेमके पौर्णिमेसच असतात हा केवळ काकतालीय न्यायच असेल का ? तें काही असो, हे उत्सव म्हणजे कर्णाट-महाराष्ट्रांचे वैशिष्ट्य आहे; हा या दोन जनातील जुन्या मैत्रीचा अवशेष आहे. यल्लम्मा या शब्दाचा अर्थ आज बऱ्याच जणाना उमगत नसेल. यल्ल म्हणजे सर्व, अम्मा म्हणजे माता; यल्लम्मा म्हणजे सर्वांची माता-जगदंबा. लीळाचरित्रात काऊळगावी एकवीरा असल्याचा उल्लेख आहे. यल्लु आई हे नाव महाराष्ट्रात आजहि आढळते. कर्णाटकातील यल्लम्माच्या क्षेत्रास वऱ्हाडपर्यंतचे भक्त येतात. श्री चक्रधराच्या शिष्यात यल्लहंभट आणि यल्लहार्ड असल्याचे लीळाचरित्रावरून दिसते. श्री. चक्रधराचें वास्तव्य अस्सल महाराष्ट्रातच होतें असें त्याचे चरित्रकर्ते अभिमानानें सागतात. त्या प्रातातील शिष्टमंडळींतहि यल्लहंभट, यल्लु-आई या नावाची मंडळी होती हे निश्चित होते. लोकप्रिय देवाची नावें मुलाना ठेवतात हें लक्षात घेता ही देवता वरहाट-खानदेशीं बरीच वर्चस्वी व प्रबळ होती असे म्हणावें लागतें. अंबा (देवी) तुका (देवी) प्रमाणें यल्लु (देवी) वरून स्त्रियांचीं तर खरेंच, पण पुरुषाचीहि नावे महाराष्ट्रात खुद्द वरहाट प्रांतीं रूढ होती; आणि तीं ब्राह्मणांपर्यंत येऊन पोंचलीं होती असें श्री. चक्रधर शिष्याच्या नांवांवरून

दिसते. कर्णाटकात यल्लंभट हे नाव अजून रेणुकाभक्तात रूढ आहे. यल्लम्माच्या ऐवजी संस्कृत नाव एकवीरा, हे पुढे प्रचारात येऊं लागलेलें दिसते.

अशाप्रकारे कर्णाट-महाराष्ट्रातील मर्गजा (मरगवा), मरीआई (मारेम्मा) वगैरे आणखी काही देवतांचा उल्लेख करता येईल. पण सध्या विस्तारभयास्तव येथेच थावणे बरे.

: ७ :

धर्मपंथ

महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या संप्रदायाचा अभ्यास विशेष आस्थेने अलीकडे चालला आहे. पण ऐतिहासिक कालानुक्रमाने भिन्नभिन्न मतांच्या तुलनात्मक अभ्यासाम अजून आरंभ झालेला नाही. त्यामुळे महाराष्ट्र सस्कृतीतील या विषयीची काही स्थळे अजून तशीच संदिग्ध राहिली आहेत. उदाहरणार्थ मुसलमानांचा महाराष्ट्रातील धर्मपंथाशी आलेला संबंध हे एक अजून न सुटलेले कोडे आहे. श्री जनादर्न स्वामीना मुसलमान अवलियाच्या रूपाने दत्ताचा साक्षात्कार झाला अशी एक दंतकथा आहे. पण हिंदु देवाने मुसलमान अवलियाचे रूप धारण करून दर्शन देणे, हे आजच्या मुसलमानांबद्दल असलेल्या तिरस्काराच्या दृष्टिकोनामुळे काही पंडिताना आश्चर्यजनक वाटते व त्या उद्वेगात ते काहीतरीच भरपसाट लिहीत असतात. कानफाटे म्हणून तिरस्कृत ठरलेले नाथसंप्रदायी ज्ञानेश्वरासारख्याचे गुरु कसे होतील ही शंका बलवत्तर होऊन काहीनी ज्ञानेश्वराचे गुरु असलेले नाथच निराळे असा वाद उत्पन्न केला आहे. ही अशी कोडी बरीच आहेत. त्या सर्वांचा निर्देश करण्यापेक्षा, ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवरून विहंगावलोकन केल्यास ही कोडी आपोआपच सुटलेली दिसतील.

गुरुदत्त मार्ग

महाराष्ट्रात महानुभाव पंथ, वारकरी संप्रदाय, श्रीरामदास पंथ वगैरे पंथ, कालाच्या ओघात निरनिराळ्या नांवानी पुढे आलेले आहेत. आपापल्या पंथाची वैशिष्ट्यसूचक अशीच त्याची ती नावे आहेत खरे; पण “गुरुदत्त मार्ग” असे या सर्वांना लागू होणारे जास्त अन्वर्थक व समावेशक नाव सुचविता येईल. गुरूंनी दिलेला आणि शिष्यांनी पुढे चालविलेला असा हा “गुरुदत्त मार्ग” होय. *

श्रीगुरुदेवदत्त

“श्रीगुरुदेवदत्त” या शब्दाबरोबर काही एका विशिष्ट देवाची मूर्ति डोळ्यासमोर उभी राहाते. तीन तोडाच्या श्रीदत्तमूर्तीचे चित्र महाराष्ट्रात तर सुविख्यात आहे. या चित्रातील तीन तोडे ही ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वराची, असे सांगितले जाते. काषायाबर धारण केलेल्या या त्रिमूर्तीजवळ एक गाय उभी असते आणि बाजूस चार कुत्री चितारलेली दिसतात. गोमाता ही पृथ्वीची सूचक अशी एक समजूत आहे. पण बाजूस उभ्या असलेल्या या कुत्र्याचा अर्थ काय ?

बाजूस असलेल्या या चार कुत्र्यांना पाहिले असता, दत्त ही देवता वैदिक संप्रदायाची कशी असेल अशी एक शंका मनास चाटून जाते. कुत्रा हा वैदिकाना न आवडणारा अपवित्र प्राणी. त्याचा स्पर्श झाला असता सचैल स्नान करावे अशी धर्मसूत्रात आज्ञा केलेली आहे.

‘शुनोपहतः सचैलोऽवगाहेत’ तसेच,

शुना दृष्टस्तु यो विप्रो नदी गत्वा समुद्रगाम्

प्राणायामशतं कृत्वा धृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

* हे नाव कसे सार्थ आहे हे प्रथम नवभारतमधील एका लेखात मी स्पष्ट केलेले आहे. (पहा : नवभारत, सप्टेंबर १९४९.) ‘गुरुमार्ग’ हे नाव डॉ. सौ. इरावतीबाई कर्वे यांच्यासारख्या चिकित्सक विचारवंतांनाहि मान्य झाल्याचे कळते. (मराठी लोकाची संस्कृति, पा. २५२, ५३.)

सुवर्णरजताभ्या वा गवा शृंगोदकेन वा ।

नवैश्व कलशैस्सनात्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥

(बोधायन धर्मसूत्र. १२४-१२५)

हैं धर्मसूत्र क्रि. पू. ५०० ते २०० च्या सुमारास रचलें गेलें असावे असे तज्ज्ञाचे मत आहे.

अग्निहोत्री वगैरे श्रद्धालु वैदिक मतानुयायी मंडळीत ही परंपरा अजूनहि रूढ आहे. कुत्र्यासारख्या अपवित्र प्राण्यास जवळ बाळगणारा देव आणि त्यातूनहि संन्यासी ! हा वैदिक मार्गी असणे शक्य आहे का ?

दत्ताच्या चित्रातील ती कुत्री, कुत्रीच नव्हेत, तर कुत्र्याच्या रूपाने वेद दत्ताला अनुसरीत आहेत असे सांगितलें जातें. पण कोणत्याहि वैदिक देवतेच्या पाठीशी कुत्री (वेद) आहेत असें सुचविलेले आढळत नाही. महहारी मार्तंडाजवळ कुत्रे आहे. पण तें कुत्रें वेदसूचक आहे असे सांगितलेले ऐक्रीवात नाही. आणि महहारी मार्तंड ही देवता मुळात (मलयदेवता) आर्यांची नसून पत्तिजनाची आहे. पत्तिजनाचा कुत्रा हा आवडता प्राणी आहे. तमिळ साहित्यात वडुकर हट्टिकार याचें वैशिष्ट्य म्हणून त्याच्या गळमिशा व त्याची कुत्री याचें वर्णन येते (Some Contributions of South India) त्रिदर्भात वाघमारे कुत्रे (माचलः) असल्याचे वर्णन जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात येतें (Vedic Index Vol II p. 297) हट्टगार-धनगराना कुत्र्याची आवश्यकता किती असेल ही सहज जाणता येणारी गोष्ट आहे. ' श्वपतिभ्यः ' हें रुद्राचें वर्णनहि येथे आठवावे. यावरूनहि रुद्र-गिरिश आर्यतराचाच देव हें पुनः निदर्शनास येत आहे.

वेद हे अपौरुषेय; त्या वेदाना संपूर्ण अनुसरणे ही वैदिकाची निष्ठा आहे. असें असता वेदच अनुयायी होऊन, अवधूत, निरंजन अशा दत्तामार्गे कुत्र्याप्रमाणें पाठीस लागावेत या सकेतामध्ये (Symbolism) काही तरी विशेष खोंच खास आहे. छयेप्रमाणे येथें वेद पाठीमार्गे जातात; पण वेदास अनुसरून हा देव जात नाही असाच ध्वन्यर्थ या चित्रातून निघत नाही काय ? त्रिमूर्ति दत्ताच्या कल्पनेमार्गे ब्रह्मा, विष्णु, महेशाच्या ऐक्याची सूचना आहे. पण त्या देवाला तीन तोडें होतीच अशी काहींची समजूत आहे.

पण पुराणांत या कल्पनेला आधार मिळत नाही. श्रीभागवतादि पुराणांत दत्ताचे नांव येते. वेदांतून दत्ताचा उल्लेख नाही. पुराणांतून येणाऱ्या दत्ताची कथा अशी आहे : अत्रिऋषीपासून अनसूयेस दहा पुत्र झाले. त्यापैकी दत्त हा एक; ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांच्या अंशाने अत्रीस झालेल्या एकेका मुलात— ब्रह्मा—सोमरूप, विष्णु—दत्तरूप, व रुद्र—दुर्वासरूप, असे निरनिराळे तीन पुत्र जन्मास आले. यावरून दत्त हा केवळ विष्णूचा अवतार हे स्पष्ट होते. असे असता आज सर्वत्र प्रसिद्ध असलेल्या दत्ताच्या चित्रात त्रिमूर्तीना एकत्रित केलेले दिसते. हे असे का ?

गुरुदत्त आणि यतिपंथ

दत्त हा एक यति म्हणून सर्वश्रुत आहे. यतिपंथ मुळात वैदिकमार्गी नसावा असे म्हणण्यास पुष्कळ जागा आहे. अग्निपूजा हे आर्यांचे वैशिष्ट्य आहे. पण यति हे निरग्नि आहेत. अग्नि म्हणजे शिखा. ब्राह्मणाची शिखा ही ब्राह्मणाच्या शिखा—(अग्नि)च्या उपासनेचे सूचक आहे. शिखा नष्ट झाली की द्विजत्व नष्ट होते. यति होण्याने ब्राह्मणाची शिखा व यज्ञोपवीत या दोन्ही-वरहि धाड येते. निरग्नि हा शब्द शिवीप्रमाणे वैदिक वापरीत असत. शिखा व उपवीत हे दोन्ही संकेत झुगारून अशाप्रकारे निरग्निपणा स्वीकारावयास सागणारा पथ वैदिक अमणे शक्य आहे का ?

इन्द्र हा यतीचा वैरी होता असे तैत्तिरीय सहितेवरून कळते (६. २-७-१). इद्राने यतींना मारून लडग्यास चारले (ऐतरेय ब्राह्मण ७-२८). काही यति शरण आल्याने इंद्राने त्यांचे संरक्षण केले, अशा प्रकारचाहि एक उल्लेख मिळतो. यावरून पुढे जरी यतिपंथाला वैदिकानी जवळ केले असले तरी पूर्वी तो मार्ग वैदिकाना संमत नव्हता हे चागलेच ध्वनित होत आहे.

‘यतिसंप्रदाय अवैदिकाचा होय असे श्री. रमाप्रसाद चंदा यानी, मोहेंजोदारोविषयक आपल्या एका लेखात प्रतिपादिले आहे.

The later Vedic literature—repeatedly refers to a legend which shows that the Yatis incurred the hostility of Indra and were destroyed as a consequence. The Yatis were not originally priests of the Vedic cult like the Bhrigus and

Kanwas, but non-Vedic rites were practised by the indigenous pre-Aryan population of the Indus Valley. In the legend of the slaughter of the Yatis by Indra we probably hear an echo of the conflict between native priesthood and intruding Rishis in the proto-historic period. As applied to a priest, Yati can only mean a person engaged in religious exercises such as tapas, austerities and Yoga. Von Schroeder understands by the term a magician priest or a Shramana. The marble statuette of Mohenjo-Daro, with head, neck and body quite erect and half shut eyes fixed on the tip of the nose, has the exact posture of one engaged in practising Yoga. These Yatis primarily the Yogis receded into the background, were gradually reduced to the condition of the out-caste religious mendicants or Vriatyas. (Survival of the Prehistoric Civilization of the Indus Valley, Memoir of the Archaeological Survey of India No. 41 of 1921).

शुद्ध वैदिक मार्ग, यतिपंथाशी विरोधी आहे. कारण यज्ञसंस्था वैदिक मार्गाचा पाया आहे आणि अग्निहोत्री हा गृहस्थाश्रमीच असावा लागतो. पूर्व मीमांसा ही कट्टर वैदिक मतानुयायी आणि संन्यासपंथाविरुद्ध आहे. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद यांच्या नंतरच्या काळी उपनिषदे पुढे आली. उपनिषदांत तत्त्वज्ञानाला काही निराळीच दिशा लागली. उपनिषदे यतिपंथाला पोषक आहेत. यातील तत्त्वज्ञान वेदातील विचारापेक्षा भिन्न आहे. हा औपनिषदिक संन्यासमार्ग म्हणजे यज्ञसंस्थेच्या उत्कर्षाच्या वेळी काही काल मार्ग पडलेला वेदपूर्वकालीन यतिपंथच होय. वैदिक यज्ञयागादींचे महत्त्व कमी होतांच पुनः त्या यतिधर्माने डोकें वर उचललें. यतिपंथ हा संपूर्णपणे यज्ञसंस्थेच्या विरुद्ध असल्याने आर्यांनी ब्राह्मण काळपर्यंत यतींना यज्ञभूमीच्या आत पाऊल टाकू दिले नाही. पण आपल्या देशांतील समन्वय बुद्धि अशा वेळीं केव्हांहि पुढे सरसावत असते. 'यज्ञ' शब्दाच्या अर्थामध्ये बदल करून यज्ञ म्हणजे केवळ अग्निक्रियाच नव्हे तर त्यात याहून पुष्कळ गोष्टींचा समावेश होतो, असे प्रतिपादन होऊ लागलें. कौषीतकि वगैरे उपनिषदातून अशा

प्रकारचीं मते प्रतिपादिलेलीं आपणांस पाहावयास मिळतील. या यज्ञ शब्दाचा अर्थ किती व्यापक झाला आहे याचा पुरावा भगवद्गीतेमध्ये चांगलाच मिळतो.

अशा प्रकारें यज्ञ शब्दाचा अर्थ बदलून घेण्याची आवश्यकता का उत्पन्न झाली असावी ? अर्थात आहुति घालणें वगैरे प्रकारानेंच यज्ञ होतो असें नव्हे तर जगात चाललेल्या सर्व क्रियाहि यज्ञपरच आहेत, असें प्रतिपादण्याची एका काळीं आवश्यकता उत्पन्न झाली. आपल्यातून जुन्या पद्धतीच्या यज्ञसंस्थेचा तिरस्कार करून बाहेर फुटून जात असलेल्या मडळीना काहीसे समाधान देऊन आपल्यातच ठेऊन घेण्याचा हा प्रयत्न होता. वेदातून विवरण केलेल्या पद्धतीनें होमहवन करण्याचे सोडले तरी तुम्ही ईश्वरार्पण बुद्धीनें जें करीत आहा ते सर्व काही यज्ञच होय, असें म्हणून विरोधी पक्षाचें सात्वत करण्याची पाळी यावी यात यतिपंथाचा विजय झाला हे कबूल केलेच पाहिजे. “वेदवादरताः” “त्रैगुण्य-विषया वैदाः” हीं गीतेतील वाक्यें कट्टर वैदिकमार्गीय पूर्वमीमासेवर टीका करणारी आहेत. हे उल्लेख यतिपंथाच्या विजयाचे निदर्शक आहेत.

यतिपंथ हा शैव पंथीयाच्या कडून आर्याना उचलवा लागला असे वाटतें. ब्राह्मणातील संन्यासपंथास अनुकूल मनोवृत्तीचे लोक शैव पंथीयातच विशेष आहेत. यति पंथ हा अतिपुरातन काळापासून वैदिक मार्गातील एक महत्त्वाचें अंगच जर असते तर ब्राह्मणातील सर्व वर्गांकडून सारख्याच रीतीनें त्याचा स्वीकार केला गेला असता. पण आज तशी स्थिति दिसत नाही. ब्राह्मणांतील माध्व आणि श्रीवैष्णवात सरास कुणालाहि संन्यास घेण्याची परवानगी नाही. विरक्ति उत्पन्न होताच संन्यास घेण्यास हरकत नाही अशी शैवात रूढि आहे. मोक्षाकरिता शेवटी संन्यास घेण्याची चाल शैवात जशी सरास एकेकाळीं होती, तशी माध्वात आणि श्रीवैष्णवात कर्धाच नव्हती. या दोन्ही पंथात पीठाधीश मात्र संन्यासी असतात. आपल्या पंथाच्या रक्षणार्थ आणि प्रसारार्थ शाकरमठाच्या नमुन्यावर ही पीठे अस्तित्वात आलेली आहेत. अशा कांहीं मठाव्यतिरिक्त माध्व आणि श्रीवैष्णवात कोणी व्यक्तिशः संन्यास घेण्याच्या प्रवृत्तीस कोठेंहि उत्तेजन दिलेलें दिसत नाही. यामुळे हा संन्यास-पंथ शैवांच्या कडूनच रूढ झाला असावा असें म्हणणें जरूर वाटतें. आणि तो वेद-पूर्वकालीन असावा हेंहि अनुपंगानें सिद्ध होतें. संन्याशाच्या शाटीचा काषाय

रंग हैं शैवाचें (शिव=लाल) वैशिष्ट्य आहे. कट्टर द्वैती, शैव-शाक्त-विरोधी व पंचकृष्णास परम दैवत मानणाऱ्या चक्रधरानीं काळें वस्त्र आपल्या पंथाचा संकेत असें ठरविलें. दिगंबर जैनात श्वेतांबर आहेत. बौद्धाचे वस्त्र पिवळे आहे. औपनिषद तत्त्वज्ञान, यज्ञविरोधकास पंचवून घेण्याच्या दृष्टीने आवश्यक झालें तरी पुढे जैन आणि बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला तो झालाच. जैनांनीं आणि बौद्धानीं काहीं काळ आपलें वर्चस्व गाजविले. पण पुनः गुप्त राजाच्या वेळीं यज्ञसंस्थेचें पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न झालेला इतिहासात नमूद आहे. अश्वमेधादि यज्ञ पुनः होऊं लागले. तरीपण या प्रयत्नाना यावे तसे यश आले नाही आणि ते येणे शक्यहि नव्हतें. यज्ञसंस्थेचा बोजवारा गीतेच्या वेळींच उडालेला होता. आपण हरलो नाही हे दाखविण्याकरिता चातुर्वर्ण्य आणि यज्ञसंस्था याचे कसेत्रसें नाव राखून विरोधी मतास आपल्यात जागा करून देणे हिंदु धर्मास अवश्य झाले. यति धर्मास चतुर्थाश्रम म्हणून मान्यता मिळाली.

मूळ खरे आश्रम तीनच असे दिसतें. आर्यांना तीन आकडा विशेष प्रिय आहे. त्रयी विद्या त्रिवित्करण, वगैरे उदाहरणे पाहावी. वर्णहि आधीं तीनच. चौथ्या शूद्राचा समावेश शैवटी झाला. तसे ब्रह्मचर्य, गृहस्थ व वानप्रस्थ हे तीनच आश्रम. चौथ्या संन्यासाश्रमास “अत्याश्रम” असें नाव आहे. अत्याश्रम म्हणजे आश्रमधर्मापलीकडचा असा अर्थ होतो.

यतिपंथ वर्णाश्रम मानीत नाही. म्हणजे तो वर्णाश्रमसंस्थेला विरोधी आहे. देवास सर्वस्वी शरण जाऊन परमेश्वराचा दास किंवा सेवक या भावनेनें यावज्जीव आयुष्य कंठणें यतिपंथाचें मुख्य लक्षण आहे. यतिपंथाचा प्रसार समाजात जमा जास्त झाला तसा लोकाचा यज्ञपंथावरील विश्वास उडाला. यामुळेच जैन व बौद्ध मताचा सर्वत्र फैलाव होण्यास अवसर मिळाला.

यज्ञसंस्थेचें पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न फसल्यानंतर वैदिक धर्माने, संन्यासमार्गास आपल्या विचारात सामावून घेऊन जैन व बौद्ध पंथ हाणून पाडण्याचा प्रयत्न केला आणि त्याचें चिह्न म्हणजेच योगमार्गीय अवधूत ‘दत्त पंथ’ होय.

श्रीशंकराचार्य आणि यतिपंथ

चातुर्वर्ण्यांचें वावडें असलेला यतिपंथ आत्मसात् करण्याचा प्रयत्न श्रीशंकराचार्यांसारख्या मेधावी महापुरुषांनीं मोठ्या खुबीनें केला आहे. त्यांच्या दिग्विजयावरूनच प्रतिपक्षास त्यांनीं हाणून पाडले हें सागावयास नको. पण शांकर दिग्विजय ग्रंथातील एक गोष्ट फार सूचक अशी आहे, ती कथा वाचताना श्रीशंकराचार्यांच्या सबंध कार्याचा डोलारा हादरल्यासारखा वाटतो. ती गोष्ट अशी : काशीस गंगास्नान करून श्रीशंकराचार्य परत येत होते. वाटेत समोरून एक अस्पृश्य गृहस्थ त्यांना धडकून निघाला. तो जवळ येताच श्रीशंकराचार्य “शिवशील” असे म्हणाले. तें ऐकून तो हरिजन म्हणाला, “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः” अशा तऱ्हेचे तत्त्वज्ञान प्रतिपादन करणाऱ्या आपल्या तांडी शिवाशीव, विटाळ ही भाषा कशी ?”

या पेचातून श्रीशंकराचार्यांनी कशी सोडवणूक करून घेतली याचे यथार्थ वर्णन—वास्तव सत्य त्या चरित्रलेखकाने नमूद केलेले नाही. अगावर शोकणाऱ्या अशा प्रकारच्या प्रतिकूल पेचप्रसंगातून निसटण्याकरिता काही तरी “चमत्कार” (अघटित घटना) घडून आल्याचे सांगण्याची क्लृप्ति लढविण्याची प्रथा पौराणिकांनीं बऱ्याच जुन्या काळापासून रूढ केली आहे. प्रस्तुत प्रसंगी पुराण लेखक मोठ्या अडचणीत आलेला आहे. यतिपंथीय तत्त्वज्ञानाम अनुसरून भेदाभेद न करिता अस्पृश्यास श्रीशंकराचार्य शिवले, असे म्हणावे तर वर्णाश्रम धर्माचा पाया खचणार ! श्रीशंकराचार्यांनी अस्पृश्यास आपल्या सावलीसहि उभे राहूं न देता त्याला दूर हाकललें असेल, तर श्रीमत् शंकराचार्यांनी काश्मीर ते रामेश्वरपर्यंत प्रवास करून ज्या तत्त्वज्ञानाचा डका पिटविला, त्याच्या अगदी विरुद्ध त्याचे वर्तन केल्याचा आरोप त्यांचेवर येणार ! या कैचीतून निसटण्यास, श्रीशंकराचार्यांच्या समोर परीक्षेकरिता उभी ठाकलेली व्यक्ति अस्पृश्य नसून प्रत्यक्ष काशी विश्वेश्वरच तो वेष धारण करून तेथे आल्याची वतावणी करणे, पुराणिकास जरूर झालें. श्रीशंकराचार्य याप्रसंगीं कसे वागले हें, तेथें आलेला गृहस्थ श्रीविश्वेश्वराचा अवतार असें सांगण्याने काही स्पष्ट होत नाही. पण ज्ञानी सिद्ध पुरुष अशावेळीं चातुर्वर्ण्यांची बंधने पाळीत नसत असाच आज्ञापर्यंतचा इतिहास आहे.

निरुद्देश्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः” अशा तःहेच्या वचनावरून चातुर्वर्ण्यव्यवस्था न पाळण्याची ज्ञानी सिद्धांची वृत्ति उघड होत आहे. आणि बृहस्तोत्ररत्नाकरांत दिलेल्या श्रीमत् श्रीशंकराचार्यकृत मनीषा-पंचकांतील “चांडालोस्तु स तु द्विजोस्तु गुरुरित्येषा मनीषा मम” या श्लोकावरून श्री शंकराचार्यांनी त्यावेळीं अस्पृश्यता पाळली नाही असेच म्हणावे लागते.

सनातनी वैदिक मताला, यतिपंथास दूर सारणें अशक्य झालें. धरलें तर चावतें, सोडलें तर पळतें, अशी अवस्था येऊन ठेपली. या प्रसगातूनहि हिंदूंच्या समन्वयबुद्धीनें वाट ही काढलीच. यतिपंथाला सोवळें करून आश्रम व्यवस्थेंत शेवटीं जागा दिली. आणि सिद्ध-बुद्धांना मुक्तावस्थेंत वर्णाश्रमाचे कोणते नियम बंधनकारक होत नाहीत असा नियम सांगून त्यांना अपवादात गणलें.

गुरुमार्ग

वैदिक संप्रदाय आणि यतिपंथ यातील आणखी एक महत्त्वाचा भेद लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे. वैदिक मार्ग, विचार-स्वातंत्र्यवादी आहे. बुद्धीची उपासना येथें मुख्य आहे. वैदिकांच्या नित्य उपासनेंतील गायत्री मंत्रात “धियो यो नः प्रचोदयात्” अशी प्रार्थना केली जाते. वैदिक मार्गात ‘धी’ (बुद्धी) ची उपासना मुख्य आहे. विवेकाला-विचाराला पटेल अशाच गोष्टी मान्य करण्याची प्राचीन ऋषींची आज्ञा आहे. “यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि” ॥ (तै. उ.) या आज्ञेंत शिष्यानें सतत जागृत बुद्धि ठेवावी व गुरुपासून ग्राह्य तेवढेंच घ्यावें, असे स्पष्ट बजावले आहे. डोळे मिटून गुरुने सांगितलेलें एकूण एक आचरण्याचा आदेश दिलेला नाही. गुरुची थुंकी झेलणें वैदिक संप्रदायास मान्य नाही.

‘श्रद्धा ही एकमेव उद्धारक शक्ति आहे. गुरुचें वाक्य हेंच वेदवाक्य. गुरुमुखाशिवाय कोणालाहि ज्ञान होणें शक्य नाही. गुरुहून श्रेष्ठ दुसरें कोणी नाही’ अशी यतिपंथाची विचारसरणी आहे. “गुरुब्रह्मा, गुरुर्विष्णुः, गुरुर्देवो महेश्वरः ॥ गुरुस्साक्षात् परब्रह्म” अशा तःहेची दृढ श्रद्धा असणें या मार्गाचे

वैशिष्ट्य आहे. “शिष्यादिच्छेत् पराजयम्” या तःहेच्या मनोवृत्तीला या मार्गात कुठेहि थारा नाही.

गुरु हेच दैवत मानणारा तो गुरुमार्ग. एके काळीं हा पंथ निरीश्वरवादी असावा असें मानण्यास पुष्कळ जागा आहे. या मार्गात गुरुच देवतेचें स्थान बळकावतो. गुरु हा देवाचा प्रतिनिधि असें सांगितले जातें.

गुरुः पिता गुरुर्माता गुरुरेव परः शिवः ।

शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता-गुरौ रुष्टे न कश्चन ॥

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः

गुरुरेव परं तत्त्वं तस्मात् गुरुमुपाश्रयेत् ॥

हैं गुरुमाहात्म्य बुद्धिप्रधानाना कधींच पटणे शक्य नाही. बुद्धिप्रधानाचे मत कोणा एका व्यक्तीस सर्वगुणपरिपूर्ण, अनंतगुण युक्त, पूर्ण-प्रज्ञ मानण्यास तयार नसतें. सार्वकालिक सर्वव्यापी अशा अव्यक्त शाश्वत तत्त्वाकडे त्याच्या मनाचा कल असतो. भावनाप्रधानाना अव्यक्त अमूर्त तत्त्वाचे आकलनच होऊं शकत नाही; त्याचा कल विशेषेकरून साकार, सगुण, चालत्या-ब्रोलत्या वस्तुविशेषाकडे असतो. अव्यक्त महान् तत्त्वाला फार तर “सहस्रशीर्षा पुरुषः” असे काहींसे व्यक्त रूप कल्पून धीमान् आपल्या भावनाचें समाधान करित असतो. पण भावनाप्रधान व्यक्ति मर्त्य वस्तूंतच अव्यक्त महान् तत्त्वाना आवाहन करून आपल्या बुद्धीला तेथेंच गुगवून ठेवते. पहिला तत्त्वज्ञानी, तर दुसरा भक्तियोगी. पहिला ज्ञानमार्गी, तर दुसरा गुरुमार्गी.

गुरुसंप्रदायात, आपण मानलेल्या गुरूंत किंवा वीरांत देवत्व कल्पून त्याच्या प्रतीकाची, समाधीची पूजा करणें है एक महत्त्वाचे अंग समजलें जाते. समाधीवर लिंगाची किंवा मूर्तीची स्थापना करून तेथें देवत्वाचा आरोप केलेला पुष्कळ ठिकाणीं आपणास पाहावयास मिळतो. “वीरगळ” (वीरगळ) व टाक हैं याच प्रकारचें आणखी एक उदाहरण आहे. धी-उपासक वैदिक मार्गांत अशा प्रकारे समाधि-पूजेचें प्रस्थ माजविलेले कोठेच आढळणार नाही. वशिष्ठ विश्वामित्रादि प्राचीन वैदिक ऋषींच्या (ते जर यति असते तर)

समाधीचे अवशेष कोठे ना कोठे नाममात्र तरी असलेले आपणास पाहावयास मिळाले असते. बुद्ध-महावीराच्या पंथाप्रमाणे एकाच गुरुच्या परंपरेने उदय पावलेला हा वैदिक मार्ग नव्हे. अनेक ऋषींच्या दर्शनाचे सम्यक् फळ म्हणजे वेद होत. पूर्वसूरीचें चागलें तेवढे घेऊन भविष्याकडे आशावादी होऊन मार्गक्रमण करणारा हा वैदिक मार्ग आहे. या विजिगीषु वृत्तीने पुढें सरसावणाऱ्या मनोवृत्तीच्या या लोकात, वाटेंत येईल ते विरोध पचवून पुढे पाऊल टाकण्याची युयुत्सुवृत्तिहि टळकपणे दिसून येते. समाधिपूजेला, भूतपूजेला त्याच्या विचारात थारा नाही.

पण गुरुमार्गात तर “ गुरुपरतें अन्य दैवत नाही ” हे दाखविण्याच्या उद्देशानेंच दत्ताचें अर्वाचीन चित्र पुढे आलेले आहे. त्या प्रतिभाशाली चित्रकारानें निरनिराळ्या संकेतानी त्यात संपूर्ण गुरुमहिमा वर्णिलेला आहे हें चित्र म्हणजे जसें काही गुरुचरित्राचें सारच आहे. भागवतादि पुराणातून मुळात दत्त हा विष्णूचाच अश असे स्पष्ट असता गुरु हाच विष्णु, गुरु हाच ब्रह्मा, गुरु हाच शिव एवढेंच काय गुरु म्हणजेच परब्रह्म वस्तु असे ध्वनित करण्याची त्या चित्रकाराची इच्छा त्यातील प्रत्येक प्रतीकातून पूर्णपणें व्यक्त होत आहे. दत्ताला दाखविलेली ब्रह्मा-विष्णु-महेश-सूचक तीन तोडे, दत्तमूर्तीजवळच कृपा याचीत उभी असलेली पृथ्वीरूपी गाय, गुरुच्या तोंडून येईल ते वेदवचन हे सुचविण्याकरिता गुरुच्यामार्गे सावलीप्रमाणे (कुत्र्यासारखे) धांवणारे चार कुत्रे हे वेद, आणि केवळ आत्मानंदाकरिता संसारबंधनांतून बाहेर पडलेला हा गुरु हे सुचविणारी त्याची भगवी कथा, झोळी व कुबडी हे सर्व संकेत अर्थपूर्ण नाहीत असे कोण बरे म्हणेल ?

कालचक्रात परस्परविरोधी विचाराच्या समन्वयाची आवश्यकता उत्पन्न होऊन परिस्थिति अनिवार्य झाल्याने, वेद कुत्र्याप्रमाणें गुरुच्या मार्गे धावतात असें दाखविणाऱ्या चित्राची, कट्टर सनातनी घरातून पूजा होत असलेली आपण पाहात आहों ! अशाच प्रकारे समाधिपूजा (भूतपूजा) हीहि आमच्या डोक्यावर बसलेली आज आपणास दिसत आहे.

धर्मसंप्रदायांची ही पूर्वपरंपरा, पार्श्वभूमि माहित नसल्यास आपल्या देशातील ऐतिहासिक काळांतील निरनिराळ्या धर्मपंथांच्या उलाढालीचा सरळ

अर्थ करणें शक्य नाहीं. महाराष्ट्रांतील महानुभाव वगैरे धर्मपंथांचा आढावा घेण्यापूर्वी त्याहून आधीं झालेल्या काही धार्मिक चळवळींचा इतिहास जमेश धरणें जरूर आहे. नवव्या-दहाव्या शतकाच्या सुमारास संबंध भरतखंडात सिद्ध किंवा नाथ संप्रदायाचे फारच मोठें वर्चस्व होतें. महायान बौद्ध पंथ मागे पडून यांतून पुनः एक नवीन लाट निर्माण झाली. बौद्ध धर्माच्या शेवटच्या या अवस्थेत तो जवळ जवळ हिंदु धर्माचें दुसरे स्वरूपच बनला; किंवा हिंदु धर्मानें बौद्ध धर्म पचविण्याकरितां काहीसा कायापालट केला असे म्हटलें तरी चालेल. यामुळे सिद्ध किंवा नाथपंथ हा लोकास परकीय वाटला नाहीं. मत्स्येद्र-गोरख प्रणीत हा पंथ हिंदुस्थानभर पसरला होता. या पंथांत गुरुचे स्थान काही और आहे. हिंदु देवदेवतांना त्या मतप्रणालीत कोठेच थारा नाहीं. वर्णाश्रम धर्म किंवा जातिभेद ते मुळींच मानीत नाहीत. आत्मसाक्षात्कार हेच जीवनातील एकमेव साध्य आहे, संसार केवळ माया, आत्मसिद्धीस विरागी (बैरागी) होणे कर्तव्य आहे, अशी ही नाथ संप्रदायाच्या विचाराची दिशा आहे. आत्मदर्शनाकरिता योगसाधन करण्यास हा पंथ सागतो. हठयोगाची देह-शुद्धीकरिता जरूरी आहे; पण हा हठयोगच काही साध्य नव्हे. किंबहुना 'मनोलययोग' हेच या पंथाचें सार आहे.

उत्तरकाळीन बौद्धधर्माच्या पकडीतून बाहेर पडता पडता हिंदु धर्मास त्याचे काहीं परिणाम भोगावे लागले. त्यात काहीं बरे तर काहीं वाईट असणें साहजिक आहे. नाथ संप्रदायात जातिबंधन नसल्याने त्या पंथाचे योगी जगभर आपल्या योगमार्गाच्या प्रसारार्थ हिंडूं शकले. नाथ योग्यानी युरोपचा प्रवास सुद्धा केलेला आहे. या पंथानेंच तिबेटला भारतीय संस्कृति नेली. हिमालयांतील गुरखे गोरखनाथाचे शिष्य असे सांगितलें जाते. गोरखनाथाच्या काहीं अंतेवासी शिष्यानी अफगाणिस्तान, खोरासान वगैरे प्रांतांतून आपल्या पंथास अनुयायी मिळविले होते. अफगाणिस्तानात त्यांनी आपले मठ स्थापून वतन संपादन केली होती. यावरून नाथपंथात मुसलमान शिष्यांचाहि समावेश झाला होता, हें निर्विवाद आहे. (Gorakhnath & Mediaeval Mysticism).

नाथ संप्रदायाच्या या अखिल भारतीय लाटेनें, आध्यात्मिक दृष्ट्या म. सं. ११

जातिभेद नाहीसा होऊन एकजिनसी देश होण्याची शक्यता आपल्या भरत-खंडांत दिसू लागली. बंगाल ते सिंध व काश्मीर ते रामेश्वरापर्यंत या संप्रदायानें आपला प्रभाव गाजवला. त्या बरोबर जातिभेदातील तीव्रताहि कमी होऊन अध्यात्मसाधनात सर्व-मानव-ऐक्य शक्य आहे हें या नाथ पंथानें दाखवून दिलें. नाथ पंथाच्या या प्रभावाचे पडसाद अकराव्या शतकाच्या पुढील काळीं हिंदुस्थानच्या प्रत्येक प्रातातून निनादित झालेले त्या त्या प्राताच्या धार्मिक चळवळीच्या इतिहासात नमूद आहेत.

नाथ संप्रदायाकडून सर्व जाती मोडून एक जात करण्याचा प्रयत्न अभावितपणे झाला. तसेंच त्याच्या धार्मिक आचरणावर तत्पूर्वी होऊन गेलेल्या पुष्कळ धर्मपंथांचे परिणामहि झालेले दिसतात. नाथगुरूंच्या यादीत आदिनाथ, पारसनाथ वगैरे काही जैन परंपरेची नावे आढळतात. “मलधारण व्रता” सारखे काहीं जैनधर्मीय आचार बऱ्याच नाथयोग्यांच्या नित्य आचरणात दिसून येतात. बौद्ध धर्माचा परिणाम तर याहूनहि विशेष आहे. मनोलय योग किंवा सहज योग-शून्यसंपादन हें या पंथाचें ध्येय असून नाथ-पंथाने ही साधना बौद्ध धर्मापासून घेतलेली आहे. सिद्ध (नाथ) आज जरी शैव व वैष्णव आहेत तरी त्यांचा जास्तीत जास्त वारसा बौद्ध धर्माकडेच पोचतो. तिबेटात हा पंथ बौद्ध धर्माचीच शाखा असे समजले जाते. पण त्यानें हिंदुस्थानात किंचित् निराळे स्वरूप धारण केले, आणि हिंदुधर्मात जागा पटकावली.

आपल्या देशात नाथपंथात काही शैव तर काहीं वैष्णव असे दोन प्रकार दृष्टीस पडतात. शिव किंवा विष्णूचे हे उपासक असे समजले जात असले तरी गुरूहून श्रेष्ठ अन्य दैवत नाही हीच त्या पंथातील आत्यंतिक श्रद्धा आहे. मराठी नवनाथचरित्रात मत्स्येंद्राला गुरुसाक्षात्कार झाला, असे लिहिलें आहे. हा गुरु कोण ? तो आत्रेय दत्त गुरुच असेल का याबद्दल शंका वाटते. कारण नाथपंथाची पूर्वपरंपरा बौद्ध धर्माशी जाऊन भिडते.

अनसूयापुत्र आत्रेय दत्तापासून वैदिक मार्गातर्गत गुरुपंथास आरंभ झाला असावा. या दत्ताच्या आईचे नाव “अनसूया” असें मोठें अर्थगर्भ आहे. जैन व बौद्ध परंपरा आपल्यात पचवून वैदिक पंथास उचलून धरणाऱा हा गुरु दत्त असूयारहित अशा या आईच्या पोटीच जन्मला. अनसूयेचा हा पुत्र

गुरुकृपा 'दत्त' आहे, असें गुरुचरित्रातील याच्या जन्मकथेवरून कळून येण्याजोगें आहे, आत्रेय दत्त-मार्ग हा नाथपंथाप्रमाणेंच सर्वसंग्राहक वृत्तीचा आहे. मुसलमानात दत्तभक्त आढळतात. बाबा बुडणगिरी (भैरव) हैं दत्तक्षेत्र असून तेथील पुजारी मुसलमान आहे. यात्रेस हिंदु आणि मुसलमान दोघेहि जातात. आधुनिक काळात दत्ताचे अवतार समजले गेलेले अक्कलकोटचे महाराज व निजाम राज्यातील श्री माणिकप्रभु याच्या अनुयायी वर्गांत मुसलमान शिष्य बरेच आहेत. हा गुरुमार्ग, अवधूत-निरंजन पंथ आहे. वैदिकाना अशा रीतीने अवधूत-निरंजन, दिगंबर गुरुमार्गहि शेवटीं जवळ करावा लागलाच ! " करतलभिधा तरुतलवासः " अशा वृत्तीच्या निरंजन पंथीय दिगंबर यतीना जात कळवगैरे कोणतीहि बंधने आडवी येत नाहीत.

आत्रेय दत्त पथापूर्वी एक निरंजन सिद्धपंथ रूढ होता. अनसूयेकडे भिक्षेकरिता येणारे यति या पंथाचेच होत. त्यानी अनसूयेकडे मागितलेल्या भिक्षेचा प्रकार हा शाक्त-सिद्ध पंथाचा आहे. गुरुमाहात्म्यात दत्तगुरूच्या " विकृत्याचरणार्चें " वर्णन आले आहे. त्यावरून हा पंथहि मद्यादि पंच-मकार साधनेस प्रतिकूल दिसत नाही. पण आत्रेय दत्त पंथाने वैदिक परंपरेपासून फटकून दूर न जाता जवळ येण्याचे ध्येय ठेविल्याने तो पुढे कालक्रमाने आत्यंतिक सोवळा बनलेला आज नरसोबावाडी, गाणगापूर वगैरे टिकाणी दृष्टीस पडेल.

नाथ पंथ व आत्रेय दत्तमार्ग याचा अवलंब करून या संसारातून लौकर मुक्त होण्याकरिता लाखो स्त्री पुरुष प्रातोप्रातातून बाहेर पडले. सामाजिक बंधनाची आडकाठी त्याना विशेष नसल्याने आणि मुमुक्षु वृत्तीने बाहेर पडलेली सर्व मंडळी सारख्याच उच्च दर्जाची असणे शक्य नसल्याने या गुरुमार्गाला लौकरच अवनतीची कळा आली. मनोविजय मिळविलेला पाहाण्याकरितां " विकृत्याचरण " करण्याची चाल या मार्गात एकेकाळी सर्रास रूढ झालेली दिसते. स्त्रीसंगात राहून निःसंग वृत्ति आपणात भिनलेली सिद्ध करून दाखविणे; अपेयपान, अभक्ष्यभक्षणादि सिद्धगुरूंच्या आचाराकडे त्या गुरूंतील काहीं शक्तिविशेषांना मान देऊन किंवा भिऊन दुर्लक्ष करण्याची संवय आपल्या लोकांच्या अंगीं भिनून गेलेली आहे. असे असताहि कानफाटे हा शब्द निघ

वर्तनाचा द्योतक झाला. यावरून त्या काळीं या मार्गांत किती अनाचार माजला असावा याची सूचना मिळते.

गुरुमार्गाचे दक्षिणापथांतील विविध पर्याय

बाराव्या शतकाच्या मध्याला गुरुमार्गातील शैव शाखेनें काहीं नवीन रूप धारण करण्यास आरंभ केला. त्याचेच पर्यवसान पुढें वीरशैव धर्माच्या पुनरुत्थापनात झालें. वीरशैव लिंगायत मतावर नाथ संप्रदायाचा प्रभाव बराच झालेला आहे. बाराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेलेल्या बसवादि प्रथम गणाचा गुरु अल्लमप्रभु हे नाथ पंथातील एक योगी होते, असें हठयोग प्रदीपिकेत नमूद केलेल्या गुरुपरंपरेच्या नावातील उल्लेखावरून कळून येते. हा अल्लमच निराळा असें काही वीरशैवांचे मत होते. पण अल्लमप्रभूंच्या चरित्रावरील प्रभुलिंग लीले ” या कानडी काव्यग्रंथास समकालीन असा चौदाव्या शतकातील “ नवनाथचरित्रमु ” नावाचा एक तेलगू ग्रंथ उपलब्ध झाला आहे. तो मद्रास विश्वविद्यालयाकडून छापून प्रसिद्ध झाला आहे. त्या तेलगू ग्रंथातील शैव नवनाथाच्या यादीत मत्स्येद्र-गोरखाच्या बरोबर काही नांवांनंतर पुढे अल्लमाचे नावहि येतें. आणि त्या ग्रंथात वर्णिलेले अल्लमाचे चरित्र कानडीत ‘ प्रभुलिंगलीले ’ त आलेल्या चरित्राहून काही निराळें नाहीं. यावरून लिंगायत मतोद्धारक अल्लम प्रभु हे पूर्वी नाथ संप्रदायातील एक योगी होते हें निश्चित होते.

वीरशैवाच्या साधनेचे परमध्येय “ शून्य-संपादन ” हे असल्याचे समजतें. शून्यसंपादन हा मनोलय योगाचाच एक पर्याय आहे. शून्याची परिभाषा बौद्ध धर्मात व नाथ संप्रदायात आहे. “ निजलिंग न्याहाळिता ” तत्स्वरूप होऊन परमसिद्धि मिळते असा श्री गोरखाचा उपदेश आहे. तोच उपदेश आणखी विविध रीतींनी व अर्थगर्भित सूत्रानी (कानडीत ज्यांना ‘ वचन ’ (Aphorisms) म्हणतात) श्री अल्लमप्रभूंनी लिंगायताना केलेला आहे. लिंगायत वीरशैवांनी “ षट्स्थल ” पद्धतीची नवीन भर साधन-मार्गात घातली.

“ निःशब्दं ब्रह्म उच्यते ” असें श्री प्रभूंचें वचन आहे. त्यांनीं दगडाच्या व धातूच्या मूर्तिपूजेवर आणि निरर्थक तीर्थयात्रावर कठोर टीका केलेली आहे.

जीव, आत्मा व परमात्मा (किंवा महान् आत्मा) यातील शेवटच्या पदावर आरूढ झालेल्यांना माहेश्वरसिद्धि मिळाली असे मानण्यांत येते. महान् आत्म्याच्या अनुसंधानात विहरण करणाऱ्यांना महात्मा असे म्हणण्याची रूढि असल्याचे प्रभुलिंगलीलेंतील वर्णनावरून कळते. या अशा महात्म्यानाच वीरशैव पंथात आदर्श म्हणून गणले जाते. ईश्वरार्पण बुद्धीने सर्वसमर्पण योग आचरणाऱ्यांना “ शिवशरण ” असे नाव आहे. शिवशरणांनी लिंग धारण करावयाचे असते. शिवशरण हे मुक्तजीवी असल्याने पंचसूतकींची बंधने त्यांना लागू नाहीत. वर्णाश्रमधर्मातील जातीचे सूतक, जन्माचे सूतक (सुवेर), मरणाचे सूतक, विटाळशीचे (मासिक) सूतक असले शिवाशिवांचे प्रकार वीरशैव पाळीत नाहीत. वीरशैव धर्माला, या पंथाचे अभिमानी अभ्यासु श्री. सिद्धरामप्पा पावटे यानी “ अतिवर्णषडाश्रम ” असे दुसरे एक नाव सुचविले आहे. आहे. रुद्रालाच सर्वश्रेष्ठ ठरविणाऱ्या श्वेताश्वतरात “ अत्याश्रमा ”चे नाव येते. अत्याश्रमी म्हणजे तीन आश्रमापलीकडचा—यति, संन्यासी. या पंथाला यतिपंथ असे म्हणणेहि योग्य होणार आहे. जंगम (यति) गुरूंचे स्थान या पंथात अद्वितीय आहे. “ जंगमो जगदीश्वरः ” अशा आत्यंतिक श्रद्धेने या गुरूंशी प्रत्येक वीरशैव लिंगायताने वागले पाहिजे असा दंडक आहे. गुरुपुत्र, गुरुपाद, मरी (पिल्लू किंवा पुत्र) अशा प्रकारची वीरशैवातील नावे त्यांच्या गुरुभक्तीची सूचक आहेत. गुरुपादोदक-प्रसाद स्वीकारण्यात प्रत्येक भक्त धन्यता मानतो. संपूर्ण शिवव्रत घेतलेल्या भक्ताने जंगम गुरूंना आपले धनकनकादि सर्वस्व अर्पून आपल्या जन्माचे सार्थक करून घ्यावयाचे असते. श्री बसवानी या प्रकारचे व्रत आचरल्याने ते गुरुपरीक्षेच्या दिव्यातून यशस्वी रीतीने बाहेर पडल्याचे बसवचरित्रात वर्णिलेले आहे.

शिवशरणांनी यावज्जीव “ सर्वजीवस्नेहभावाने ” जीवनयात्रा करणे हे या शिवानुभव मार्गाचे एक लक्षण आहे. श्री अल्लमप्रभूची इष्टदेवता “ गुहेश्वर ” किंवा “ गुहेश्वरलिंग ” असे त्यांच्या प्रत्येक वचनातील शेवटच्या मुद्रिकेवरून कळते. गुहेश्वर हा शब्द श्री अल्लमांनी मोठा मार्मिक आणि अर्थपूर्ण असा योजिलेला आहे. नाशवंत स्थावर (शिव) लिंगाची पूजा करू नये अशी शिवशरणाना आज्ञा आहे. चैतन्यमय जंगमलिंगाची—ज्योतिर्लिंगाचीच

उपासना त्यानीं करावयाची असते. प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयगुहेंत अंतर्हित असलेली ही चैतन्यमूर्ति, हिच्या मनननिदिध्यासात आसक्त असणें, मग्न होण्याची साधना अविरतपणें चालूं टेंवणें हें प्रत्येक शिवशरणाचें कर्तव्य आहे. अशाप्रकारच्या आत्मानुमंघानात असणाऱ्या साधकाना समाजात फार मोठा मान आहे. गुरु केल्यावाचून आत्मसिद्धि नाही अशी या पंथाची श्रद्धा आहे. गुरुवर्गाला किंवा आत्मज्ञान्यांना “शिवा” असे संबोधण्याची चाल आहे. ऋग्वेदातील “शिवाः” नावाचे जन आर्येतर असल्याचे तज्ज्ञाना आढळून आलें आहे. गुरुवर्गाला किंवा आत्मज्ञान्यांना “शिवा” म्हणण्याची वीरशैवातील ही चाल फार जुनी असावी यात शंका नाही. ऋग्वेदातील “शिवाः” हा शिवभक्त जंगम (परित्राजक) वर्गच नसेल ना? ही विचार करण्याजोगी गोष्ट आहे.

वीरशैवाचे “त्रेसष्ट पुरातन” गुरु आहेत अशी एक परंपरा तमिळ देशातसुद्धा प्रसिद्ध आहे. पण वैदिक काळापासूनच्या त्या गुरूंची नावनिशीवार परंपरा विसरली गेली असली तरी या ‘पुरातनाची’ पूजा या पथात न चुकता चालते. “गणाराधना” हे याचे वैशिष्ट्य आहे. “गण” शब्द संस्कृतेतर (द्रविड) भाषेतील आहे असे डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जीचे मत आहे. जंगम ‘गर्णगळू’ ची सामूहिक पूजा वीरशैवात आजही आहे. हे शिव “गण” कोण असावेत हे ऋग्वेदातील एका ऋचेवरून चागले लक्षात येण्याजोगें आहे. शिवाचे वर्णन करतेवेळीं “त्रिषष्ठीः त्वा मरुतः” या मंत्रात शिवाच्या त्रेसष्ट मरुद्गणाचा उल्लेख येतो. परित्राजक (=जंगम) पंथाचा उल्लेख छादोग्योपनिषदाइतका जुना आहे. याज्ञवल्क्य शेवटीं परित्राजक झाल्याचें कळतें. अशी ही शैव “वीरां” ची परंपरा पुरातन असल्याचे धागेदोरे आपणास आजही आढळतात.

शिवशरण बनून आत्मोद्धार करण्यास स्त्रियानादि मुक्तद्वार आहे. याज्ञवल्क्यांनीं मैत्रेयीला दिलेलें आत्मज्ञान येथें चिंत्य आहे. श्री अल्लमाच्या अनुयायी वर्गात महदांबिका (महादेवि अक्का) म्हणून एक श्रेष्ठ शिष्या होऊन गेली. कल्याण शहरां असलेल्या श्री अल्लमप्रभु व श्री बसवराज याचेकडे अनुभवसिद्धि मिळविण्याकरिता संसारांतून उठून अत्यंत आर्तं मुमुक्षु

भावानें हिनें धाव घेतली; तिला त्या आर्त स्थितीत अंगावरील वस्त्राचीहि शुद्ध नव्हती. दिगंबर वेषांतच श्री प्रभूंकडे ती आली, अशीं वर्णनें आढळतात. श्री अल्लमानीं तिच्यावर उपरोधी टीका करून आल्या रीतीची जाणीव दिली; तिच्याशी चर्चा करून ती आपल्या परीक्षेत उतरल्यानंतर तिला गुरुपदेश दिला आणि भावसमाधि प्राप्त करून दिली. श्री अल्लमप्रभूंना केवळ कार्यसिद्धि किंवा अणिमादि अल्पसिद्धीच्या मार्गे लागलेल्या लोकाविपर्यी अत्यंत तिटकारा असे. त्यानी आपल्या प्रवासात असल्या लोकाची चागलीच कानउघाडणी केली व अनेकाना सन्मार्गास लावले. महदात्रा, नागात्रा, मुक्ताईसारख्या योगिनी शिष्या व श्री ब्रसव, चन्नब्रसवादीच्यासारखे अनुभावी शिष्य याच्या साहाय्यानें अल्लमप्रभूंनी त्यावेळी मोठीच धर्मक्रान्ति घडवून आणिली. या कार्यांत श्री ब्रसवणा याचा भागहि फार मोठा आहे.

त्यावेळच्या समाजाला या क्रान्तीचा अर्थ कळला नाही. शिवचरणाच्या प्रेरणेने होऊं घातलेला जातिभेदाचा उच्छेद वर्णाश्रमीयाना झिलकूल खपला नाही. श्री अल्लम-ब्रसवाच्या उपदेशाने ब्राह्मणाच्या मुलींचा अस्पृश्य मुलाशी राजरोस विवाह होण्यापर्यंत मजल गेली. त्यामुळे समाजात फार जोराची खळबळ उडून अराजकतेने डोके वर उचलले. राज्यक्रांतिहि घडून आली. श्री ब्रसवादि काहींनीं जलसमाधि घेतली व श्री अल्लमप्रभू, महदात्रा, वगैरेंनीं श्रीशैल येथे “कदळीवनी” प्रवेश केला.

महानुभाव संप्रदाय

वीरशैव चळवळीनंतर (इ. स. ११६०) सुमारे ६०-७० वर्षांनी महानुभाव पंथ उदयास आला. पहिल्या चळवळीचें उगमस्थान कल्याण तर दुसऱ्या चळवळीचें ऋद्धिपूर. कल्याण-चालुक्याच्या अस्तमानानंतर नुकतीच राजाची गादी बळकावून स्वतःची राजवट स्थापन करणाऱ्या महादंडनायक बिजळाच्या कारकीर्दांत पहिली चळवळ उदयास आली. त्या काळी राजधानी कल्याण हें दक्षिणापथातील अत्यंत महत्त्वाचे राजकीय आणि सांस्कृतिक केंद्र बनलें होतें. त्याच्या तुलनेनें, ऋद्धिपुराचे महत्त्व काहींच नाही. श्री गोविंद प्रभूंच्या नास्तव्यानेंच महत्त्व पावलेलें ऋद्धिपुर हे वऱ्हाडातील एक सामान्य गांव आहे. श्री. चक्रधराच्या पंथास देवगिरी यादवांकडून शेवटी काहीशी मान्यता

मिळाली. महानुभाव पंथ, प्रा. कोल्ले म्हणतात त्याप्रमाणे, अस्सल महाराष्ट्राच्या गाभ्यात, वन्हाडात उगम पावला.

वीरशैवपंथ, तत्पूर्वकालीन सिद्ध, शाक्त, व काळामुख वगैरे पंथाना आपल्यामध्ये सामावून घेऊन विस्तार पावला. या पंथाच्या उपदेशाने, लोकात त्या वेळच्या शैवाचारातील, वाममार्गी शाक्त पंथातील अनाचार नाहीसे झाले; मद्य-मांसापासून लोकाना परावृत्त करून बहुजनसमाजाच्या राहाणीची पातळी उंच केली. कानडी भाषेतच या धर्म-प्रचारकानी आपले ग्रंथ लिहून भाषेत नवीन प्रकारचे साहित्य निर्माण केले. साहित्याचे काही नवे प्रकारहि पुढे आले. पण ब्राह्मण भिक्षुक आणि या नव्या चळवळीच्या अग्रमार्गी असलेले जंगम (वीरशैव भिक्षुक) याच्या, समाजातील अनुयायी वर्ग आपल्याकडे खेचून आपले वचस्व राखण्याच्या स्पर्धेमुळे या चळवळीच्या पार्श्वभूमीत काहीसे जातिद्वेषाचे बीज पेरले गेले. नवमतस्थापनेच्या उत्साहाच्या आवेशात उत्पन्न होणाऱ्या कडवेपणाचे आरंभीचे बाळकडू वीरशैव धर्माच्या अनुयायी वर्गात अजूनहि आपला प्रभाव दाखवीत आहे.

महानुभाव पंथाच्या प्रसाराकरिता खटपट करताना श्री. चक्रधरानी आपल्या आधी थोड्याच वर्षापूर्वी झालेल्या वीरशैव चळवळीपासून काहीच धडे घेतले नसतील हे शक्य नाही. आधीच्या मतप्रचारकाकडून झालेल्या चुका आपल्याकडून न व्हाव्यात यासाठी बरीच दक्षता चक्रधरानी बाळगली असे म्हणावेसे वाटते. कारण जातिभेदनिर्मूलनात वीरशैवानी दाखविला तितका उत्साह, आवेश चक्रधरात दिसत नाही. चक्रधरानाहि वर्णाश्रमातील वैषम्य, जातिभेद मान्य नव्हते. तरीपण त्याची पाळेमुळे उखडून टाकण्याकरिता त्यानी चंग बाधलेला दिसत नाही. वर्णाश्रमात राहाणाऱ्यानाहि त्यानी आपल्या अनुयायी वर्गात अवकाश करून दिला. स्त्रियांनी मासिक विटाळ पाळू नये असे लिंगायताप्रमाणे श्री चक्रधरानाहि वाटत होते; पण पाळूच नये असा त्यानी दंडक घातलेला दिसत नाही.

महानुभाव पंथातील काही पारिभाषिक शब्द आधी वीरशैवानी वापरलेले आहेत. महात्मा, अनुभाव, स्थळ, वचन, दासोऽहम् अशा प्रकारची काही उदाहरणे सागता येतील. श्री चक्रधरानाहि श्री अल्लमाप्रमाणे मूर्तिपूजा

मान्य नव्हती. “दैवते पाटी भरुनि अवधी पाणियात घातली । मग तयासि बोधू झाला ॥” अशी चक्रधराची एक लीळा वर्णिली आहे (उत्तरार्ध पान ६). याप्रमाणे दोघात कांही साम्य असले तरी दोघाच्या तत्त्वज्ञानात पुष्कळच फरक आहे.

महानुभाव पंथावर बाद्ध व जैन मताचा प्रभाव बराच झालेला आहे. त्यातूनहि बौद्ध धर्मापेक्षा जैन धर्माची छाया नाथ संप्रदायावर विशेष आहे. ही गोष्ट, तज्ज्ञाच्या संमतीकरिता, मी नवभारताच्या पूर्वी उल्लेखिलेल्या अंकात प्रथम थोडक्यात पुढे माडली (सप्टेंबर अंक १९४९) डॉ. पॅडसे यानी “महाराष्ट्र संस्कृती ” वर लिहिलेल्या आपल्या ग्रंथात (प्रथम आवृत्ति) महानुभावावर बौद्ध धर्माची छाया आहे असे आपले मत व्यक्त केले आहे. पण प्रा. सरदार यानी सहाद्रि मासिकात या विषयावर सुंदर विस्तृत लेख लिहून महानुभाव पंथ जैन धर्माचा किती ऋणी आहे हे निदर्शनास आणून दिले आहे (सहाद्रि १९५०).

श्री. चक्रधरानी उपदेशिलेली अहिंसा जागोजागी जैनाच्या विचाराची आठवण करून देते. पारध्याकडून सशास जीवदान देवविणे, विंचू, साप अशा प्राण्यानाहि न मारता दूर सोडून देणे, अशा लीला श्री चक्रधराच्या चरित्रात वर्णिलेल्या आहेत. कोणाचाहि आत्मा तळतळू न देण्याबद्दल श्री चक्रधर किती दक्षता बाळगीत हे सुप्रसिद्ध आहे. पण याहूनहि महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे “पचन-पाचनातहि ” हिंसा न व्हावी असे श्री चक्रधराचे मत होते. जोग्यांनी लीसपूस करुं नये, घाणीने लिडबिडलेले असावे अशी त्याची आज्ञा होती. याप्रकारच्या मलधारण विधीत दोन उद्देश आहेत. एक म्हणजे लीसपूस करण्याने कामुकता वाढेल, भोगेच्छा वाढेल अशी भीति; आणि दुसरा, अंगावरील घाणीच्या साफसुफीमध्येहि, जशी पचन-पाचनात हिंसा होते तशी सूक्ष्म जंतूंची हिंसा घडेल अशी शंका. महानुभाव पंथ द्वैत मताचा आहे. जीव-परमात्मैक्य त्यांना मान्य नाही. देवदेवतामध्ये तारतम्याच्या पुष्कळ पायथ्या केल्या जातात. याचे माध्व (वैष्णव) मतांतील तारतम्याशी बरेच साम्य आहे. ज्या अर्थाने शाकर मताला प्रच्छन्न बौद्ध म्हणता येईल, त्याच अर्थाने माध्व मताला प्रच्छन्न जैन म्हणणे योग्य होईल. माध्व (वैष्णव) मताचे प्रवर्तक

श्री मध्वाचार्य हे श्री चक्रधरानंतरचे आहेत. दोघांत एका पिढीचें तरी अंतर आहे. श्री मध्वाचार्यांचा जन्म १२२० किंवा १२५० इसवीच्या सुमारास झाल्याचें कळतें. यावरून श्री चक्रधर निःसंशयपणे आधींचे ठरतात. यामुळें द्वैतमताचे आद्य प्रवर्तक श्री चक्रधरच ठरतात. माध्व संप्रदायी मंडळींत विशेष प्रचारात असलेले “ आचार्य ” हें उपपद ह्यग्रवीाचार्य, नागणाचार्य वगैरे महानुभावानी आधीं रूढ केलेले आहे. महानुभावाच्या तत्त्वज्ञानात व माध्व मतात बरेच साम्य आहे. माध्वाची विचार-प्रणाली जैन विचारसरणीला जवळची आहे, तर महानुभावाची आचारपद्धति जैनाप्रमाणें आहे. द्वैतमतप्रवर्तक हे दोघेहि महापुरुष, जैनमताचा विशेष प्रभाव असलेल्या प्रदेशांतच जन्मले. गुजरात ही चक्रधराची जन्मभूमि तर कर्णाटक (उडुपी) हें मध्वाचार्यांचे जन्मस्थळ.

श्री चक्रधराना “ नम्रदेव ”, “ जिनवीर ”, “ गोमटदेव ”, वगैरे पर्याय नावें होतीं असें त्याच्या चरित्रकारानीं लिहिले आहे. गोमट हें नाव श्रवणबेळगोळ (भैसूर) च्या भव्य जैन तीर्थकर मूर्तीचें आहे, हें नव्याने सागण्याची जरूरी नाही. महानुभावानीं जैनापासून अहिंसा तत्त्व स्वीकारलें व दया-धर्मावर जोर दिला. माध्वांनीं यज्ञातील हिंसा सोडून दिली व पिष्ट पशूचा बली देण्याची प्रथा रूढ केली.

जैन धर्माप्रमाणे महानुभाव संप्रदायावर नाथ पंथाचा परिणामहि विशेष झालेला आहे. दक्षिणापथातील नाथ संप्रदायाचें कालमानाप्रमाणें बदललेले हे एक नवें रूपच होय, असे म्हणणें काही फारसें वावगे नाही. वीरशैव पंथाने नाथ संप्रदायातील शैव परंपरा थोड्याफार फरकानें पुढे चालविली, तशी महानुभावानी त्यातील वैष्णव परंपरा उचललेली दिसते. नाथ संप्रदायाच्या पायथ्याशीच महानुभाव संप्रदायाचा उगम झालेला आहे. लीळाचरित्राचे संपादक श्री नेने याच्या लक्षात ही गोष्ट आली नसावी, असें नाही; पण, त्याच्या त्याच ग्रंथाच्या प्रस्तावनेवरून, त्यानी तसे स्पष्टपणे कबूल करण्याचें टाळल्यासारखें वाटते. महानुभाव संप्रदायातील पुष्कळ चालीरीति नाथ संप्रदायातील चाली-रीतींशी जुळतात; दोघानाहि वर्णाश्रमधर्म मान्य नाही. शिवाशिव व विटाळाचा विधिनिषेध नाही. स्त्री-विषयक खंती दोघातहि तितकीच आहे. ‘ स्त्रींचीहि स्त्री न देखावी ’ अशी चक्रधराची आज्ञा आहे. तरी पण नाथ योग्यांना

योगिनी शिष्या असत! महानुभावांत श्री चक्रधराच्या परिवारातच बऱ्याच स्त्रियाचा घोळका होता हे लीळाचरित्रावरून दिसून येते. या दोन्ही पंथांचा आदर्श परित्राजक वृत्तीचा संन्यास धर्म हाच आहे. श्री चक्रधरानीं आपल्या संन्यासी शिष्यांना “जोगी” म्हटले आहे. उदा : ‘जोग्यानीं लिसपूस करू नये.’

वैदिक संप्रदायी लोकानीं लिहिलेल्या नवनाथभक्तिसार वगैरे ग्रंथातून मस्येद्रगोरखादींना श्रीगुरुदत्तकृपा झाल्याचीं वर्णने आहेत. महानुभावांचे दैवतहि श्री दत्तच आहे. श्री चागदेव राजळ द्वारावतीकर याना श्री दत्तानीच व्याघ्ररूपाने दर्शन देऊन सिद्धि दिली, असे सांगितले जाते. श्री चागदेव हे योगी होते. ‘राजळ’, ‘गोसावी’ ही पदवी नाथ संप्रदायी योग्याच्या नावापुढ आढळते. महानुभावांचे आदिगुरु असे मानलेल्या श्री गुडम प्रभूंना श्रीदत्तप्रासादिक श्री चागदेव राजळाकडूनच दीक्षा मिळालेली आहे. श्री चक्रधराच्या देहात श्री चागदेव राजळानीच (परकाया) प्रवेश केला अशी एक कथा आहे. ही कथा भाकड कथा म्हणून समजली तरी श्री चक्रधराना श्री गुडम प्रभूंकडून “शक्ति प्राप्त झाली” यावद्दल वाद नाही. या सर्व हकिगतीवरून महानुभावाची गुरुपरंपरा श्री अवधूत निरंजन दत्तापासूनच सुरू होते हे कुणालाच अमान्य करणे शक्य नाही.

श्री चक्रधराना नाथ संप्रदायाच्या उधळीनाथ योग्याकडून “शिल्प विद्या” प्राप्त झाली असें लीला चरित्रात वर्णन आहे. हा उधळीनाथ योगी ‘नाथ’ संप्रदायातील आहे. चक्रधरानी श्रीपर्वतावर बारा वेंपे तपश्चर्या केली असें त्याच्या चरित्रावरून कळते. श्रीपर्वत हे मल्लिनाथ(ज्योतिर्लिंग)चे सुप्रसिद्ध क्षेत्र आहे आणि हे नाथ-सिद्ध पंथातील योग्याचे फार मोठे केंद्र समजले जाते. तेल्गु भाषेतील ‘नवनाथचरित्रमु’ हा ग्रंथ त्या परंपरेतील श्रीशैलामधील एका योग्याच्या आदेशावरूनच लिहिला गेला आहे. सिद्ध-योगी, गुहाप्रवेशा- (देह विसर्जना) करितां श्रीशैलाकडे धाव घेत असत. श्रीगुरुचरित्रात नृसिंह सरस्वतींनीं श्रीशैल पर्वतावर जाऊन “कदलीबनीं” प्रवेश केला असे वर्णन आले आहे. त्यापूर्वी १००-१५० वर्षे अल्लमप्रभूंनीहि श्रीशैलावरच “कदली बनीं” प्रवेश केल्याचा उल्लेख मागे आला आहे. ‘गुरुदत्त’ मार्गातील सिद्धांचा

श्रीशैल पर्वताशी असा हा घनिष्ठ संबंध आहे. क्रिस्ताब्दापूर्वीपासूनच सुविख्यात असलेले नागार्जुन कोडा हे ठिकाण श्रीशैल पर्वताच्या परिसरांतच आहे. नागार्जुन हा बौद्ध धर्मातील एक नांवाजलेला महायोगी, सिद्धपुरुष होता. मजुश्री मूलकल्प नांवाच्या बौद्ध ग्रंथात श्रीशैलाचा उल्लेख येतो. त्या काळी श्रीशैल बौद्धभिक्षूंचे मोठे केंद्र असणे शक्य आहे. आणि तीच परंपरा पुढील सिद्ध गोसाव्यानींही चालविली असे दिसते. श्री चक्रधराच्या परिवारात नाथोबासारखे योगसाधक होते. स्वतः चक्रधराची राहाणी व करणी नाथ संप्रदायी योग्याहून फारशी निराळी नव्हती हे लीळाचरित्रावरून दिसून येण्याजोगे आहे.

श्री चक्रधराच्या गुरुंचे नाव गुंडम प्रभू किंवा गुंडम राजूळ असे होते. “नाथ” या शब्दाऐवजी अल्लमानी आपल्या नावापुढे प्रभु असे लावले. तो प्रभु शब्द गुंडमानी स्वीकारलेला दिसतो. गोस्वामी (गोसावी) म्हणजे इंद्रियावर प्रभुत्व मिळविलेला असा अर्थ या ठिकाणी होतो. ‘नाथ’ हा ‘गोसावी’ याचाच प्रतिशब्द आहे. नाथ म्हणजे स्वयंनाथ. स्वयं हा आधीचा शब्द रूढ बोलित लुप्त होऊन नाथ एवढेच व्यवहारात राहिले. नाथ शब्दहि मागे पडून त्याच अर्थी प्रभु शब्द वापरात आला. नंतर देव किंवा ईश्वर शब्द प्रचारात आला. ज्ञानदेव किंवा ज्ञानेश्वर हे याचे उदाहरण आहे. गुरुमार्गातील नवनव्या प्रकरणाचा आरंभ सुचविणारे हे शब्द ऐतिहासिक दृष्ट्या आपल्या संस्कृतीचे आकलन करण्यास महत्त्वाचे साहाय्यक आहेत.

गुंडम राजूळ या नावावरून आपणास काही गोष्टी कळण्याजोग्या आहेत. गुंडू, गुंडप्पा, गुंडेराव अशा तऱ्हेची नावे कर्णाटकातच आजहि विशेष रूढ आहेत. गुंड म्हणजे (वाटोळा) दगड. मुलाचा अपमृत्यु टळून कशी तरी ती जगोत या उद्देशाने, मुले न जगणाऱ्याच्या घरी अशी नावे ठेवण्याचा कर्णाटकात प्रघात आहे. गुंडम राउळाना गुंड हे नाव ठेवण्यास त्याच्या घरात असेच काही कारण असावे असे वाटते. गुंडमातील अम हा शब्द विचारणीय आहे. राव, पत वगैरेप्रमाणे हा एक सन्मानार्थी शब्द आहे. अम्म, अण्ण, अप्प, अक्क वगैरे शब्द अंकित नावापुढे लावून संबोधण्याचा प्रघात एके काळी विशेष होता. नवव्या-दहाव्या शतकातील कानडी काव्येन अम्म हा शब्द आर्य किंवा तात अशा अर्थाने वापरलेला आहे. शिलालेखातूनहि

अशीं नावे आढळतात. आधीं पुं-स्त्रीलिंगी असलेला अम्म शब्द अर्वाचीन काळी त्यातील अर्थ संकुचित होऊन केवळ स्त्रीलिंगी बनला आहे. अल्लम (इ. स. ११६०) यातील सन्मानार्थी अम शब्द गुंडम (इ. स. १२५०) या नावातहि आढळतो. अल्लमप्रभु आणि गुंडमप्रभु या दोन्हींतील सादृश्य महत्त्वाचे आहे.

अवधूत गुंडम राउळ, शबरी मनु अजगिरी
जिराबाई खेचरी, देमादेवी ॥ तत्त्वसार-८७७

वरील श्लोकात दिलेल्या अवधूत पंथातील योग्यांच्या आणि योगिनींच्या यादीत श्री गुंडम प्रभूंचे नाव आलेले आहे. यावरून महानुभाव संप्रदायाचा उगम नाथपंथातून झाल्याबद्दल शंका रहात नाही. “ तथापि गुंडम राउळ उर्फ गोविंदप्रभू हे नाथपंथीय म्हणून त्यावेळी व त्यानंतरहि कधी प्रसिद्ध नव्हते ” असा प्रा कोलते यानी आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे. पण दुसरी कोणी “ गुंडम राऊळ ” अशी व्यक्ति महानुभाव पंथाबाहेर त्या काळी असलेली अद्यापि निदर्शनास आलेली नाही. श्री गुंडमप्रभु तर नाथयोग्याप्रमाणे “ बालवत्, पिशाचवत् ” आचरण करीत असत. अशा प्रकारचे आचरण योगसाधनातील एका विशिष्ट अवस्थेचे आहे. अशा योग्याकडूनच चक्रधरानी दीक्षा मिळविली आहे आणि मत्स्येद्र-गोरखादिकाची परंपरा ज्या गुरुदत्तापासून सुरू झाली असे नवनाथभक्तिसारात वर्णिले आहे, तो श्रीदत्तच गुंडमाचा परम गुरु होय. यामुळे नाथसंप्रदाय व महानुभाव संप्रदाय ह्या एकाच मुळीच्या दोन शाखा आहेत किंवा महानुभाव संप्रदाय हा नाथ पंथाचाच आणखी एक पर्याय होय असे म्हणणे भाग आहे.

श्री चक्रधर हे “ गुरुदत्त मार्ग ” तील एका नव्या प्रकरणाचे निर्माते होते असे म्हणणें अधिक योग्य होईल. याजपासून “ गुरुदत्त-मार्ग ” पुढें चालूं राहिला तरी काहीं नवीन प्रथाहि त्यानीं आरंभिल्या. “ पंचकृष्ण ” हे आराध्य दैवत मानलें. या पंथाचें दत्त हें मूळ कुलदैवत असलें तरी, चक्रधरानी श्रीकृष्ण हें आपलें इष्ट दैवत पुढीलचें कुलदैवत केलें. सूक्ष्मपणें पाहिल्यास श्रीकृष्णाचा संबंध नंतरचा आहे, हें कळण्याजोगें आहे. चागदेवाना श्रीदत्तापासून सिद्धि मिळाली; पण ते द्वारावतीत

राहिले व त्यांनी "चक्रपाणि" असे नांव स्वीकारले. चांगदेवाचे शिष्य अवधूत, निरंजन, अवलिया वृत्तीचे गुंडम राजळ; याना "गोविंद" असे दुसरे एक नांव असलेले प्रसिद्ध आहे. पण त्याचें मूळ नांव 'गुंडू'; त्याचें संस्कृतीकरण होऊन गोविंद झाले. त्याचे शिष्य "चक्रधर"; हे त्या पंथाचे खरे पुरस्कर्ते झाले. पण चक्रधरांची तपश्चर्या श्रीशैलास; सिद्धि मिळाल्या त्या श्रीदत्त प्रासादिकाकडून ! यामुळे श्रीकृष्णाचा संबंध या पंथाशी नावापुरता येतो, असेच म्हणणें भाग नाही काय ? सर्व महानुभावाचे आचार व विचार अवधूत निरंजन पद्धतीस अनुसरून होते व आहेत. योग-भोगाच्या समन्वयाचा धडा घालून देणारा आणि निष्काम कर्मयोगाचा उपदेश करणारा द्वारकाधीश श्रीकृष्ण हा त्याचा कित्ता होता असे म्हणण्यापेक्षा, सर्व-संग-परित्यागी केवळ विरक्तपंथी श्रीदत्त हाच याचा आदर्श होता असे म्हणणें समंजसपणाचे होणार नाही काय ?

विठ्ठल संप्रदाय

विठ्ठल वारकरी संप्रदायाचे आद्य प्रवर्तक ज्ञानेश्वर. त्याना त्याचे वडील बंधु निवृत्तिनाथ याचेकडून दीक्षा मिळाली. त्याची गुरुपरंपरा मत्स्येद्र-गोरखापर्यंत जाऊन मिडते. श्री ज्ञानेश्वर महाराजानी स्पष्ट शब्दात आपली गुरु-परंपरा उघडपणें सागून टाकल्यामुळे, वारकरी संप्रदायाचा उगम नाथ पंथापासूनच झाला हें वीरशैव व महानुभावाच्या उगमाप्रमाणे निराळे आधार देऊन स्पष्ट करण्याची जरूरी राहात नाही; वरील तीन्ही पथ नाथ संप्रदायाचे दक्षिणापथातील पडसादच होते. महानुभावानंतर सुमारे एक-दोन पिढ्याच्या अंतरानें श्री ज्ञानेश्वराच्या लोकोत्तर कार्यास आरंभ होतो. श्री ज्ञानेश्वरानी आरमिलेल्या वारकरी पथाची पूर्वपीठिका नाथ संप्रदायाच्या विचार-प्रणालीवरच आधारलेली आहे हे कोणासहि नाकवूल करणे शक्य नाही. नाथ संप्रदायात वर्णाश्रम धर्माला जागा नाही हे या पूर्वी स्पष्ट केलेंच आहे. आणि अशा या वर्णाश्रम न मानणाऱ्या नाथ संप्रदायापासून गुरुदीक्षा मिळालेल्या वारकरी पथास, वर्णाश्रमाभिमान्यानी वैदिक पंथाचाच पर्याय म्हणणे धाडसाचें होणार नाही काय ? पण हे धाडस श्री सोनोपंत दांडेकरासारख्या विद्वान संताकडूनहि व्हावें याचें आश्चर्य वाटतें !

महाराष्ट्र ज्ञानकोशातील आपल्या लेखात प्रा. दाडेकरांनी वारकरी संप्रदाय वैदिक मार्गाला अनुसरून आहे, असें मोठ्या आवेशाने प्रतिपादन केले आहे. श्री. दाडेकर प्रभृतीना आपला पंथ वैदिक परंपरेचा आहे, असें मोठ्या ईर्ष्येने सिद्ध करण्याची आवश्यकता वाटावी, ह्यातच त्यांची बाजू लंगडी असल्याचे व्यक्त होत आहे.

नाथपंथ वर्णाश्रम पाळित नाही म्हणूनच “अत्याश्रमी” पित्याचे पुत्र श्री ज्ञानेश्वरादिकाना त्या पंथात थारा मिळाला. सर्व मताना व जातीना आपल्या पोटात घेऊन अखंड भारतांत एक प्रचंड नवा पंथ निर्माण करण्याचा अचाट प्रयत्न या नाथ संप्रदायाकडून झाला. सर्व अठरापगड जाती एका मुशीत वितळवून एकजात हिंदूंचा अभेद्य समाज निर्माण व्हावा अशी जी कल्पना आज प्रसृत होत आहे, तिची मुहूर्तमेढ यापूर्वीच मत्स्येद्र-गोरखादिकांच्याकडून, अभावितपणे का होईना दहाव्या-अकराव्या शतकाच्या सुमारास रोविली गेली असें म्हणणे गैर होणार नाही.

गोरखाच्या शिष्यपरंपरेत हिंदुस्थानच्या बाहेरील अहिंदूंचा भरणाहि पुष्कळ झालेला आहे. दत्तभक्त मुसलमान आजहि आपणास मिळतात. श्रीकृष्णाच्या प्रेमाने वेडे बनून त्याची गीते रात्रंदिवस गाणारे मुसलमान काही थोडे नाहीत. रामनामाचा महिमा जगास जाहीर करणारा कबीर हा मुसलमानच होता. वारकरी संप्रदायातहि मुसलमान संत कोणीच झाले नाहीत असे नाही. देवीदासकृत सतमालिका स्तोत्रात बऱ्याच मुसलमान संतांची नावे आलेली आहेत. मुतोजी महायोगी हा संत, ब्रहामनी राजवंशीय मुसलमान होता. गहिनीनाथाच्या समाधीस हिंदु आणि मुसलमान सारखेच भजतात.

काही कारणाने मुसलमान झालेल्या जातवेद भैरंभटाला पुनः हिंदु धर्माची दीक्षा देणारा वरद नागेश उर्फ वडवाळ सिद्ध हा वीरशैव असावा. वीरशैवात “फकीरपा” असे नाव बऱ्याच लोकांत आढळते. फकीर स्वामीचे मठ कर्णाटकात आहेत. मुसलमानाना दीक्षा देऊन लिंगायत करून घेण्याचे काही प्रयत्न झालेले आहेत. मळेय मल्लेश नामक एका साधूने मक्का-यात्रा केल्याचे सांगितले जाते. त्याच्या समाधीला लिंगायत आणि मुसलमान दोघेहि भजतात. एकनाथाचे गुरु श्री जनार्दन स्वामी याना एका अवलियाच्या रूपाने दत्ताचे

दर्शन झालें असें सांगितले जातें. शहाअलम प्रभूनें श्रीदत्त रूपाने जनार्दन स्वामींना दर्शन दिलें असे महाराष्ट्र सारस्वतांत (टीपेंत) लिहिलें आहे. वीरशैव किंवा नाथ संप्रदायी अल्लमप्रभूचा काळ इ. स. ११६०; जनार्दनस्वामींना अल्लम पुढें २०० वर्षांनीं भेटले हें आश्चर्य वाटण्याजोगें आहे. पण गुरुमार्गांत अशी एक सर्वमाधारण श्रद्धा आहे की आपल्या मार्गाचे प्रवर्तक गुरु हे अमर असतात. ते केव्हाहि—शेकडो वर्षांनंतरहि त्या मार्गातील भक्ताना दर्शन देत असल्याची उदाहरणे जगातील सर्व गुरुमार्गांत नमूद आहेत. बौद्ध संप्रदायांतहि अशी श्रद्धा आहे. मेल्यानंतर येशूचे दर्शन झाल्याचे सागणारे खिस्ती संत आहेत. मुसलमान सूफीतहि अशी श्रद्धा आहे. दत्तपंथातहि अशा प्रकारचा अनुभव आल्याचें सागणारे आजहि आहेत. देहावसानानंतर ज्या अर्था दर्शन घडते, त्या अर्था या पुरुषाना 'अमर' म्हणणे जरूर होतें. मरण हें मर्त्याचें लक्षण, मर्त्य हे योनिज आहेत यामुळें हे 'अमर' गुरु अयोनिज असे गृहीत धरावे लागते अशा विचारांनेच महापुरुषांच्या चरित्रात जन्माचे चमत्कार सागण्याचा, त्याचे अजात, अयोनिज असें वर्णन करण्याचा संकेत पुराणातून टरलेला दिसतो.

अल्ल—अल्लम हे नाव मुसलमानाचें असावे, असें काहीना वाटते. पण श्रीअल्लमप्रभूचें जन्मस्थान वगैरे निश्चितपणे माहीत असल्यामुळें लिंगायत मतप्रवर्तक अल्लम ही व्यक्ति मुसलमान नव्हे हे निश्चित आहे. पण फकीरप्पा-सारखे अल्ल हे नाव मुसलमानाकडून आले असल्यास माहीत नाही. एका ब्राह्मणाने अल्लमगुरुंचें मराठींत लिहिलेले हस्तलिखित चरित्र (गुरुचरित्र) मिळाले आहे.

हिंदु धर्माच्या कर्भेत येण्यास मुसलमानाना त्यावेळीं गुरुदत्त मार्गामध्यें एक वाट होती. तेराव्या—चौदाव्या शतकापासून भारताची राजधानी समजल्या जाणाऱ्या दिल्लीचें तख्त मुसलमानांच्या हातीं शेकडों वर्षे राहिले नसतें तर हिंदु मुसलमानांच्या एकोप्यात विघाड आलाच नसता. मार्गें हूण, सिथियन वगैरे लोकांच्या धाडी हिंदुस्थानवर आल्या. येथें त्यांनीं काहीं भागावर राज्यहि केले; तरी पण हे परकीय जन हिंदुस्थानांत आल्यानंतर एक दोन पिढ्यांच्या आंतच परम भागवत किंवा परम शैव बनून हिंदु धर्माभिमाना झाल्याचे दाखले इतिहासांत आहेत. पण ग्रीक आदि परकीयांना पचवून

आत्मसात् करून घेतलेल्या हिंदु धर्मास मुसलमानाना जिरविणें अशक्य कां व्हावें ? अशक्य झालें नसतेंहि, जर भारताचे सम्राट् मुसलमान झाले नसते तर ! सम्राट् राज्यकर्त्यांचा पाठिंबा मिळाल्याने मुसलमानाच्या वागणुकीत स्वाभाविकपणें चढेलपणा दिसून येऊं लागला. हिंदु-मुसलमानातील आध्यात्मिक संबंध गौण होऊन त्याला राजकारणाचें स्वरूप अनिवार्यपणें प्राप्त झालें. शिवाय वैभव शिखरापासून घसरत चाललेल्या हिंदु समाजाचें पाऊलच कोठें ठरेनासें झाल्यावेळी मुसलमानासारख्या कडव्या समाजाला आपल्यात घेऊन समरस करून घेणें शक्य नव्हतें. मुसलमानाचा लोढा हिंदुस्थानावर एकसारखा धडकतच होता. आपला एकजिनसी समाज एकजिनसी न राहाता जातिभेदाच्या श्रेष्ठ-कनिष्ठ या विषारी भावनाच्या भोवऱ्यात जास्त जास्तच दुन्नडा होत गेल्या-नेहि मुसलमानाना आत घेऊन पचविणे अशक्य झाले. त्या प्रयोगात संपूर्णपणें मुसलमानाच्या आहारी जाण्याची भीति उत्पन्न झाली. अशा परिस्थितीत मुसलमानापासून आपलें स्वत्व रक्षण करण्याकरिता मुसलमानाना दूर ठेवणें हिंदूंना जरूर झालें; पण राजकीय-सामाजिक रंगभूमीवर अशाप्रकारें हिंदु-मुसलमानाच्या कितीहि तेढी चालल्या असल्या तरी हिंदुमुसलमानातील खऱ्या आध्यात्मिक ओलाव्याच्या मंडळीतील सामरस्यास किंवा एकोप्यास त्याने बाध आला नाही.

महानुभाव मुसलमानधार्जिणे झाल्याने महाराष्ट्रातून त्यांना बाहेर पाय काढावा लागला, असें काहींचें म्हणणें आहे. वरील विवेचन वाचलें असतां, या प्रकारच्या आक्षेपास ऐतिहासिक आधार नाही असें दिसून येईल. गुरुदत्तमार्गीतील सर्व शाखोपशाखामध्ये मुसलमानाना अवकाश असल्याचे पुरावे आहेत. तसेच महानुभाव पंथालाहि आध्यात्मिक वृत्तीचा मुसलमान परका वाटला नसल्यास नवल नाही. श्री चक्रधरानीं उत्तर हिंदुस्थानांत शिष्य मिळविले. “ आतां हे (चक्रधर) म्लेंच्छामध्ये असैल; उत्तरपंथे गमन : ” असें चक्रधरांचें वचन आहे. “ गोसावियातें म्लेंच्छामध्ये राज्य करितां (शिष्य मिळवून आपल्या मताचा प्रसार करित असता) देखिले ” अशी एक लीळा उक्तगर्भाच्या शेवटीं दिलेली आहे; उजयिनीहून आलेल्या एकाकडून मिळालेली वरील वार्ता तेथें नमूद आहे. काबूलकडेसुद्धां महानुभाव पंथीय

चांगला आसरा मिळवून राहातात. याचें रहस्य काय तें निराळे सागण्याच आता जरूरी दिसत नाही. राजकीय रणरंगातील रागद्वेषानें कलुषित झालेल्या दृष्टीनें पाहाणाऱ्यांना याचा खरा अर्थ समजणे शक्य नाही. गुरुमार्गातील हिंदु-मुसलमान संगम त्यांना विचित्र वाटणें स्वाभाविक आहे. हा सर्व मुसलमान धार्जिणेपणा किंवा ही सर्व मुसलमानाळलेली मनोवृत्ति असा सरास आरोप करण्यास ते प्रवृत्त होतात. अशा तऱ्हेच्या मनोवृत्तीमुळे आपल्या संस्कृतीतील या कोड्याचा उमज पडत नाही.

या प्रकारचाच श्रीज्ञानेश्वराचा गुरुदत्तमार्गानुसारी वारकरी पंथ हा वर्णाश्रमधर्मप्रतिपादक वैदिक पंथाहून निराळा नव्हे असे सिद्ध करण्याच प्रयत्न ऐतिहासिक दृष्ट्या सयुक्तिक म्हणतां येईल काय ?

पुढच्यास ठेच व मागचा शहाणा या न्यायानें श्री ज्ञानेश्वरानी आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या धार्मिक चळवळीपासून चांगलाच धडा घेतला असल पाहिजे. सबंगोलंकार करण्यास निघालेले कानफाटे असा ठपका नाथपंथाल मिळाला. वीरशैवानाहि समाजाकडून चांगलाच विरोध झाला. महाराष्ट्रात त्याचें मोठें स्वागत झालें नसावें. महाराष्ट्रात वीरशैवमत प्रसार पावले नाही अस याचा अर्थ नाही. वऱ्हाडात आजहि लिंगायत घराणी आहेत. उज्जयिनीर वीरशैवाचा मठ होता. सौराष्ट्र सोमनाथाचे भक्त काहीं वीरशैव “शरण” होऊन गेले. मुसलमानांच्या लुटालुटीस आरंभ झाल्यावर सोरटी सोमनाथ वीरशैव शरणाबरोबर दक्षिणेस कर्णाटकात पुलिगेरे (लक्ष्मेश्वर) येथें स्थिर झाला सोमनाथाचीं प्रतीकें कर्णाटकात अत्यंत लोकप्रिय असून होयसळ यादवांनीं त्या नावाचें एक नवे गांवसुद्धा वसविलें. उज्जयिनीचा काळेश्वरहि दक्षिणेस येतो बल्लारी जिल्ह्यात काळउज्जयिनी नामक क्षेत्र असून तेथें एक वीरशैव शाखेच मठ आजहि सुप्रसिद्ध आहे. हीं दोन्ही क्षेत्रें घसरत दक्षिणेस जशीं आलीं, तसें वीरशैव पंथालाहि महाराष्ट्रातून पुढे आपलें ठाणें उठवावें लागले. वारकर पंथाच्या कार्याची महती वर्णितेवेळीं श्री. वि. ल. भावे यानीं काढलेले उद्गा पाहाण्याजोगे आहेत. वारकरी व रामदासी संप्रदाय पुढें आले नसते तः वीरशैवांच्या कचाट्यांतून महाराष्ट्राची सुटका झाली नसती, असे श्री. भावे यान आपलें मत नमूद केलें आहे. महानुभावांना वीरशैवांच्याप्रमाणेंच अत्यंत उ

सामाजिक विरोध सोसावा लागला, याचें कारण वरील सर्व पंथानीं काहीं आडपडदा न ठेवतां वर्णाश्रमाचा पाया उखडून टाकण्याचा प्रयत्न केला याशिवाय दुसरें काहीं नव्हे.

स्वतः ज्ञानेश्वर आणि त्यांची भावंडे यांना अत्याश्रमी संन्यासी बापाचीं मुलें म्हणून सामाजिक बहिष्काराच्या दिव्यातून प्रायश्चित्त ध्यावें लागलेंच. अशाच प्रकारच्या सामाजिक प्रकोपामुळें त्यांच्या आईबापांना प्रयागात जिवंत समाधि घेऊन आपली सुटका करून ध्यावी लागली. श्री ज्ञानेश्वर हें सर्व जाणत होते. आधीच सतावलेल्या समाजाला आणखी डिवचून आपलें कार्य बिघडवून घेण्याचा अविचारी मार्ग अनुसरणें त्या विचारी व दूरदर्शी महात्म्याला शक्य नव्हतें. समाज त्यांच्याशी मूर्खांप्रमाणें खुनशी रीतीनें वागला तरी त्यांनीं त्यांच्याशीं फटकून न वागता आपल्या चातुर्यानें व प्रेमळ उदार बुद्धीने त्याला गोजारून आपल्या जवळ केलें. आजच्या मनोविश्लेषण शास्त्रज्ञाना बुचकळ्यात पाडणारे असें तें अतुल अनुपम उदाहरण आहे. ज्ञानेश्वरसारख्याच्या परिस्थितीत व्यंग्य विडंबन, वक्रोक्ति याकडे मन अनिवार्यपणें धाव घेत असतें. सरळ उघड बोलणे, अशक्य झालें असता विरोधकाच्याकडून झालेल्या जाचाने प्रक्षुब्ध झालेले मन या ना त्या रीतीनें, व्यक्त किंवा अव्यक्त उपरोधानें, श्लेषाने बोलून विरोधकाचा सूड घेऊं पाहातें. पण श्री ज्ञानेश्वर-सारख्या असामान्य चारित्र्यवान् पुरुषाचे काही निराळेच असतें. महाराष्ट्र संत मंडळी श्री ज्ञानेश्वराना माउली म्हणतात तें यथार्थ आहे. श्री ज्ञानेश्वरानी आपल्या उदात्त चारित्र्यानें समाजालाच लाजविलें. चातुर्वर्ण्याला प्रत्यक्ष विरोध करणें हें समंजसपणाचे नव्हे; त्यापासून कार्यहानि मात्र होते, हे त्यांना मागील घडामोडीवरून प्रत्यक्ष दिसत होते. म्हणून त्यांनीं या बाबतींत मौन स्वीकारलेलें दिसतें. रूढ विचारास विशेष धक्का न देता गुरुदत्त मार्गाचा प्रसार करण्याचें आपलें कार्य त्यांनीं मोठ्या चातुर्यानें चालूं ठेवलें.

श्री ज्ञानेश्वराचा स्वभाव सर्वसंग्रही व सारग्राही असा होता. दुराग्रह, एककल्लीपणा, हटवाद याचा वासहि त्यांच्या विवरणांत कोठें आढळून येत नाही. आपला मार्ग वैदिक की अवैदिक या विवंचनेंत ते कधीच पडले नाहीत. जेथे जें चागलें असेल तें न सोडणे हा त्यांचा बाणा होता. त्यामुळें

वैदिक पद्धतीत जें आपल्या मार्गास पोषक आहे, ते राहूं देण्यास श्री ज्ञानेश्वर केव्हांहि सिद्ध होते. ज्यांनी त्यांनी आपले आश्रमधर्म पाळावेत पण मुख्य गोष्ट आत्मानुभूति, परमेश्वर-प्राप्ति असल्यामुळें तिला जें जें विरोधी होईल त्याकडे कानाडोळा करणें हें संत मार्गाचे वैशिष्ट्य आहे. “क्षीर-सिंधु-परिसरी श्री त्रिपुरारी” होते असें ज्ञानेश्वर म्हणतात. यावरून शिव आणि विष्णु या नावां-विषयी त्याचा यत्किंचितहि हट्ट नव्हता हें स्पष्ट आहे. ज्याने त्याने आपणांस रुचेल व पचेल आणि अनुभूतीस उपयोगी होईल असे नाम घ्यावें व आपला उद्धार करावा. एकंदरीत आत्मोद्धार हे त्याचें मुख्य लक्ष्य आहे. अशा या उदार भावाच्या बैठकीमुळेंच या वारकरी संप्रदायात एकोबासारखे दत्तभक्त बहिरापिशासारखे अन्य मतात शिरून पुनः परत आलेले व शैवदीक्षा मिळालेले, अशा निरनिराळ्या मताच्या लोकांचाहि त्यात समावेश झाला. श्री ज्ञानेश्वराच्या तत्त्वविचारात शून्याची परिभाषा येते.

चहूं शून्या आरुते । महाशून्या परुते ।
सर्वांसी पाहते । तेचि गा ॥

तसेंच लिंगजंगमाची भाषा त्याच्या विवरणांत दिसून येते.

गुरुलिंग जंगम । त्याने दाविला आगम ॥

महानुभाव व महंत-महात्मे असे प्रयोग सुद्धा मिळतात व “कोकिले ज्ञान” या सारख्या महानुभावी परिभाषेचाहि संपर्क होतो. श्री ज्ञानेश्वराना द्वैत, अद्वैत याचाहि आग्रह नव्हता. ज्ञानेश्वरीत शाकर अद्वैतच आहे का अशी अनेकाना शंका येते. ह्याचें कारण हेंच आहे. भक्तीच्या संदर्भांत द्वैतभाव, व सगुण साकार रूप हेंच परम साध्य, तर तन्मयावस्थेंत अद्वयानंदाचा अनुभव अशारीतीनें त्यानीं द्वैताद्वैताचा मेळ घातलेला आहे. विठ्ठलाने डोक्यावर शिवलिंग धारण केलें आहे अशी श्रद्धा ज्ञानेश्वरप्रणीत संत मार्गात चालत आली आहे. हरिहर अशी संयुक्त देवता विशेष प्रचारात येण्यास श्री ज्ञानेश्वराचा प्रभावच कारणीभूत झाला. जातिपंथांमधील भेदाच्या भिंती त्यामुळेंच जमीनदोस्त झाल्या. परमात्मसिद्धीकरिता तळमळणाऱ्या सर्व जातीच्या व सर्व पंथांच्या आर्त भक्तांना पंढरीची वाट ज्ञानोबांच्या प्रभावानें मोकळी झाली. अशा रीतीनें श्री

ज्ञानेश्वरानीं वर्णाश्रम धर्माभिमान्याविरुद्ध एक चकार शब्दहि न उच्चारतां आपणास जै मुख्य साधावयाचे तें साधलें. वर्णाश्रमाला ज्ञानेश्वरानीं प्रत्यक्ष विरोध केला नाही खरा, परंतु वर्णाश्रमाचा पाया त्याच्या शिकवणीने हादरला. यामुळेंच खडबडून जागे होऊन पुष्कळ ब्राह्मणानीं वारकरी पंथाच्या विरुद्ध आरंभिलेला विरोध तुकारामादिसंतचरित्रात आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतो. ब्राह्मण वर्गाला आपले स्वत्व राखण्याकरिता एखाद्या स्वतंत्र पक्षाची आवश्यकता तीत्रपणें भासूं लागली.

श्री ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकारामादि संत-मंडळींच्या सोज्वळ चारित्र्यामुळे वारकरी संप्रदाय महाराष्ट्रात झपाट्याने वाढला. इतकेंच नव्हे तर दुसऱ्या प्रातानाहि त्याच्या अति प्रेमळ भजनानी आपल्याकडे वेधून घेतलें. पंजाबातील गुरु नानक याच्या ग्रंथसाहेबात नामदेवाच्या वचनामृताना जागा मिळाली श्री ज्ञानेश्वरीने कर्णाटकातील वऱ्याच मुमुक्षूंना मोहून टाकलें. या महाराष्ट्र लोकांच्या विद्वल भक्तीचा प्रसार कर्णाटकाच्या गाभ्यापर्यंतहि झाला. संत मंडळींच्या या कृतीने आश्रमधर्मास प्रत्यक्ष न जुमानणाऱ्या वीरशैव महानुभाव पंथांना महाराष्ट्रातून आपले चंबुगवाळे हालवावे लागलें हें खरें असलें तरी चातुर्वर्ण्याचा पाया खिळखिळा झाला हें काही खोटें नाही.

वारकरी संप्रदायाने वर्णाश्रमाला प्रत्यक्ष कोठे विरोध केला नाही, एवढ्यावरून हा पंथ वैदिक मार्गावलयी आहे असें म्हणणें योग्य होणार नाही. क्षणभर, वारकरी संप्रदाय वैदिक पंथानुकूल आहे, असे मानलें तर, त्या काळच्या वैदिक वृंदाकडून वेळोवेळी वारकरी संत मंडळींचा नाना प्रकारचा विरोध, छळ होण्याची कारणे काय असतील ? श्री ज्ञानेश्वरानीं जातिभेद काढून टाकण्याचा प्रत्यक्ष चंग बाधला नाही, तरी गुरुदत्त मार्गातील महत्त्वाच्या दुसऱ्या काही गोष्टी विशेष फरक न करिता चालू ठेवल्या. त्या गोष्टी वैदिकाना-कडूर वैदिकाना मान्य नव्हत्या. आजहि मान्य आहेत असे वाटत नाहीं.

(१) संस्कृत मंत्राचे महत्त्व यत्किंचित्हि कमी झालेलें अस्तल वैदिकाला कधीहि खपणे शक्य नाही. वैदिक मंत्रातील कानामात्रात बदल न होता त्याचें पठण व्हावे; गायत्री मंत्र ब्राह्मणानें कधीहि सोडता कामा नये;

(संस्कृत) मंत्र-जपानेच ज्ञान प्राप्त होतें; संस्कृताव्यतिरिक्त इतर भाषेत मंत्रशक्ति नाही, अशी वैदिक ष्टंदाची ठाम समजूत तर संतमंडळीची दृढ श्रद्धा ही की “ नामापरतें श्रेष्ठ नाही. ” नाम-धारकाना आपण घेतलेलें नाम गायत्री मंत्राहूनहि जास्त पवित्र वाटते. नाम जपता “ नामापरतें तत्त्व नाही रे अन्यथा वाया आणिका पंथा जासि झणी ”, “ हरिपाठ कीर्ती मुखी जरी काय, परिच तो होय देह त्याचा. ” नाम-स्मरणानें तपाचें सामर्थ्य येतें; तीर्थान घडते. तुकोबांनीं एके ठिकाणी असें स्पष्ट म्हटले आहे की, “ ब्राह्मणा न कळे आपलें तें वर्म, गवसे परब्रह्म नामें एका...तेचि संध्या ध्यान कर्मक्रिया, ब्रह्म-कर्म ध्यान याचें पायी ”, “ नामें स्नानसंध्या केलें क्रियाकर्म ”, “ नाम धारकासी नाहीं वर्णावर्ण ”, “ वर्णावर्ण नाहीं नामी ”, “ आनंदे वैष्णव जाती लोटागणी, एक एकाहुनी भद्रजाती ”, “ समर्थासी नाही वर्णाश्रम ” अशा प्रकारची दृढ भावना संत मंडळींत दिसते.

हे दोन्ही पंथ जुळवून तडजोडीचा मध्यम मार्ग काढणे ही गोष्ट निराळी. पण मुळांत हे दोन्ही पंथ अभिन्न-एकच असें म्हणणें मला घाष्ट्याचें वाटतें.

(२) संस्कृतातूनच मंत्र जपले पाहिजेत, वैदिक मंत्रच तारक मंत्र होऊं शकतील असा एक भेद. दुसरा एक महत्त्वाचा भेद या दोन्ही पंथांत आहे. गुरुविषयक दृष्टिकोन या दोघाचा निराळा आहे हें या पूर्वी दाखविलेच आहे. गुरूहून श्रेष्ठ अन्य दैवत नाही. गुरूला शरण जाऊन त्याची कृपा भाकण्याची या गुरुमार्गाची तऱ्हा काही विशेष आहे: श्री ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या पूर्वीच्या रूढींत आंगळ वाटणाऱ्या काहीं गोष्टी सोडून दिल्या तरी काहीं भाग राहिला तो राहिलाच.

गुरूस सर्व समर्पण करून त्याची करुणा भाकावी, कृपा संपादन करावी असे सांगितलें जातें. यातील “ सर्व समर्पण ” चा अर्थ कोठपर्यंत न्यावयाचा हा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. तन-मन-धन सर्वच गुरूच्या चरणीं अर्पण करावयाचें असतें. श्री अरविंदाश्रमात (पाडिचेरि) येथें आश्रमस्थ (आश्रमातील एक) होण्यास त्यांनीं आपलें असें काहीं ठेवावयाचें नाही असा दंडक आहे. भक्ताला “ योगक्षेमं वहाभ्यहं ” असें श्री भगवंतांनीं गीतेंत आश्वासन दिलें आहे. गुरु-

मार्गांत हा एक श्रद्धेचा महत्त्वाचा भाग आहे. गुरुमाउलीवर सर्व सोपवून त्यास शरण जाणे एवढेच शिष्याचें काम आहे.

श्री ज्ञानेश्वरांनी आपल्या मार्गांत नाम देणाऱ्या गुरूनें अशाप्रकारें “सर्वस्वाची” अपेक्षा करूं नये असें सागून मानवगुरूपेक्षां विट्ठलापर्यींच आपले सर्वस्व अर्पण करण्याची प्रथा रूढ केली आणि गुरु नाम देण्यापुरता निमित्तमात्र ठेवला. पण गुरुशिवाय नाम सार्थ होत नाही, यात काहीं बदल झाला नाही.

गुरुप्रसाद मिळाल्याशिवाय शिष्य हा खरा शिष्यच होऊं शकत नाही. प्रसाद याचा अर्थ स्थूलपणें ब्रान्च शिष्ट, सभ्य प्रकारचा वाटतो. पण याच्या मागील खरा भाव काय ते पहाण्याजोगे आहे. शिष्यानें समर्पण केलेलें गुरूनें स्वीकारावे. गुरूनें आपण घेऊन (उपभोगून) शेष (प्रसाद) द्यावें. देवास आपण नैवेद्य दाखवितो. नंतर तो प्रसाद होतो. स्पष्ट भाषेत बोलावयाचें म्हणजे गुरूचे उच्छिष्ट हाच गुरूचा प्रसाद.

सर्वस्व अर्पण करणें यात तन-मनावरोबर धन तर येतेच. धन म्हणजे पैसा-अडका असा आजचा अर्थ आहे. पण त्रायको ही सुद्धा धनातच येत असे. पाडव द्रुतात हरले त्यावेळीं त्याच्या सपत्तीबरोबर द्रौपदीचाहि तान्ना कौरवाना मिळाला. चक्रधराच्या लीळेत एका शिष्यानें गुरूस आपली भार्या विधिपूर्वक अर्पण केल्याचे वर्णन आहे. आणि गुरूनें तेव्हाच्या तेव्हाच ती शिष्यास परत दिल्याचा उल्लेख आहे. “सकळै गुरूसी अर्पावें. चित्त, वित्त, काया तीनही ईश्वरासी अर्पावी, ऐसे म्हणोनी (पाठक) गोसाविया जवळीं आपुली ब्राह्मणी जवळी ब्रैसविली. जवळी कंठाळ ठेविली बैल् बाधला. गोसावियातें दंडवतें घातलीं. चरणा लागली” नंतर गोसावियांनी अर्पिलेले परत केले, (प्रसाद दिला.) बाराव्या शतकातील कानडी कवि हरिहर यानें लिहिलेल्या ‘बसवदेव राज रगळे’ नामक चरित्रग्रंथात बसवानें जंगमरूपी परमेश्वरास अशाच प्रकारे आपली भार्या देऊन तुष्ट केल्याचें वर्णन येते.

पण श्री ज्ञानेश्वरांनी आपल्या गुरु-पंथांत हा प्रकार अजिबात काढून टाकला. नाथ पंथाचे योगी आणि योगिनी हे विरागी, सर्वसंग-परित्यागी संन्यासी असत तरी प्रसंगविशेषी त्याच्यात काय प्रकार चालत असत यावर

श्री. चक्रधरांनी सांगितलेल्या कानीफ योगी आणि बहुडि योगिनी यांच्या कथेवरून चागलाच प्रकाश पडतो. काही एका क्षुल्लक गोष्टीवरून कानीफ आणि बहुडि यांच्यात आपल्यातील योगशक्तीच्या प्रभावाबद्दल अहमहमिका, ईर्ष्या सुरू झाली आणि ब्रह्मचर्याच्या परीक्षेत आधी कोण हरतो हे पाहाण्याची पैज लागली. या पैजेने रतिक्राडेस आरंभ झाला. आणि त्यात बहुडि हरली, वगैरे कथा चक्रधरानी सांगितली आहे. नाथपंथातील हा किळसवाणा प्रकार पुढील धर्मपंथात कमी कमी होत गेला. श्री ज्ञानेश्वरानी तर अशा प्रकारास पूर्ण आळा घातला इतकंच नव्हे तर विठ्ठलपंथीय प्रेमळ भक्तिमार्गात “मधुर” प्रकारहि संपूर्णपणे वर्ज्य मानला. चैतन्यपंथीय मधुरा कृष्णभक्ति महाराष्ट्राला रुचली नाही. कृष्णभक्ति केली खरी, पण त्याचेंहि नाव बदलून घेतलें. कृष्ण शब्दाबरोबर गोपीलीलाहि अनुषंगाने आठवतील म्हणूनच की काय, महाराष्ट्रानें विठ्ठलभक्तीच्या नव्या अध्यायास आरंभ केला. संताच्या भजनावलीत “गोपी-कुच-मर्दन कृष्णा” चें ध्यान चुकूनसुद्धा आढळणार नाही. इतका सर्व सोवळेपणा राखला तरी एक बाब राहिली ती राहिलीच.

श्री ज्ञानेश्वरांच्या विठ्ठलभक्तीपूर्वी श्री मध्वाचार्यांनी विष्णुभक्तीचा प्रसार केला. माध्वाना वैष्णव असेंहि म्हणण्याचा इकडे प्रघात आहे. पण थोडे सूक्ष्मपणें पहाता श्री मध्वाचार्यांनी विष्णुभक्ति जरी सांगितली, तरी प्रत्यक्ष रामपूजा रूढ केली. माध्वात हनुमानाची पूजा मुख्य असून देवाना करावयाचा नैवेद्य वगैरे “श्री मद्धनुमदंतर्गत...” अशा तऱ्हेच्या संकल्पानें केले जातात. श्री वैष्णवात गरुडाला स्थान आहे तें माध्वांत नाही. हनुमाना (भीमा) इतकी अर्जुनालासुद्धा मान्यता नाही. माध्व उत्तरादि मठाधीशांच्या नित्यार्चनेतील श्रीरामाच्या मूर्ति श्री नरहरितीर्थानी कलिंग देशाहून आणल्या, असा त्याचा इतिहास आहे. श्री नरहरितीर्थीचे वडील व ते स्वतः दोघेहि कलिंग देशाच्या राजाजवळ मुख्य प्रधान होते. श्री नरहरितीर्थींनी तेथून राममूर्ती आणल्या.

अशा रीतीने तेराव्या शतकात उत्तरेकडून कर्णाटत आलेल्या या रामभक्तीच्या मागे थोडा इतिहास आहे. बाराव्या शतकात श्री निंबार्काने राधाकृष्ण भक्तीला चालना दिली. या राधाकृष्ण भक्तीचें शृंगारविलासात कसे रयवसान झालें याचें प्रत्यंतर इ. स. ११७२ च्या सुमारास जयदेव कवीने लिहिलेल्या

गीतगोविंद काव्यात उत्तम तऱ्हेने पहावयास मिळते. पुढें चैतन्य पंथीयात तरी “ गोपी परकीया ” साधनेकरिता जरूर आहे असे मानणारे निघाले ! आपल्या पत्नीशिवाय अन्य स्त्रीशीं प्रेम करणे आवश्यक अंग मानलें जाऊं लागलें. शाक्त व नाथपंथातील या सारख्या थोड्या साधनेच्या इतिहासाची ही पुनरुक्ति दिसते.

राधाकृष्ण भक्तीचें हें विकृत रूप पाहून उत्तरेत श्री रामानंदानें तेराव्या शतकांत रामोपासना प्रचारांत आणली. ती सोवळी रामोपासना माध्वांनीं दक्षिणेंत आणली. रामदासानी सतराव्या शतकात तिचा महाराष्ट्रात प्रचार केला.

माध्व मठाधीश हे श्रीरामरूपात विष्णु पूजित असले तरी माध्वपंथी संतानी (दासानी) विष्णुला विठ्ठलरूपात आळवलेलें आहे. पंढरीचा विठ्ठल हे या दास-संतांचें आराध्यदैवत होतें.

भाषेतील शब्द वाक्संप्रदाय, म्हणी वगैरेतून आपल्या मागील संस्कृतीचें प्रतिबिंब उमटलेलें पाहावयास मिळते. जिथे शिलालेख वगैरे लिखित आधार मिळत नाहीत अशा ठिकाणीहि भाषेतील हे अवशेष संस्कृतीचा इतिहास जाणण्यास पुष्कळच साहाय्य देतात. प्रस्तुत प्रकरणी “ थुंकी झेलणे ” हा वाक् संप्रदाय बरीच माहिती पुरवीत आहे. थुंकी झेलणे याचा आज शब्दशः अर्थ करणें आचरटपणाचें होईल. पण आज जरी हा वाक्प्रचार लक्षणार्थानें रूढ असला तरी एकेकाळी अक्षरशः अशी रूढि होती म्हणूनच हा वाक्संप्रदाय रूढ झाला असला पाहिजे. आणि याला सुदैवाने जुने लिखित आधारहि मिळतात. कानडींत “ बाय तंबुलके कैयानु ” असा एक प्राचीन वाक्संप्रदाय आहे. तोडातील ताबूलास हात पसरणे असा याचा अर्थ आहे. कुमारव्यासानें बऱ्याच ठिकाणी हा वाक्संप्रदाय कृष्णकुंजी वगैरे पात्रांच्या तोडी घातलेला आहे. थुंकी किंवा पिकेस हात पसरणे म्हणजे हाजी हाजी करणें, दास्यभाव दाखविणे असा त्याचा लक्षणार्थ आहे. पण आपले कोण परकीय कोण याचा निर्णय एका पात्रात जेवण्यानेच होत होता असे मागील रूढीवरून दिसून येते. पाटलाग करून आलेल्या यवनाना श्री शिवार्जा महाराज आपलेच आहेत हें दाखविण्याकरिता, एका ब्राह्मणाने त्यांना आपल्या पानात जेवावयास घेतले अशी एक कथा आहे. आपल्या कुळाविषयी शंकित असलेल्या कर्णाला तो आपला

आप्त बाधव आहे, सूतपुत्र नव्हे, याची खात्री पटवून देण्याकरिता कृष्णाने त्यास आपली पिक दिली, असें कुमारव्यासानें एके ठिकाणीं वर्णिलें आहे. पंप भारतात (इ. स. ९३२) अशाच प्रकारचे एक वर्णन आलें आहे. कर्णावसानानंतर युधिष्ठिराला तो आपला थोरला भाऊ होता हें कळून तो विलाप करूं लागला. त्यावेळी युधिष्ठिर आपल्या विलापात असे उद्गार काढतो कीं, 'तूं माझा थोरला भाऊ हे मला आधींच कळलें असते नंतर किती बरें झालें असतें ? मी आज तुझ्या उच्छिष्टाला (जेवणाला) आणि तोडच्या ताबूलाला पारखा झालो. ' मोरोपंताच्या भारतात कर्णाला आपल्या पक्षात येण्यास विनवीत असता कृष्ण असें म्हणतो : " तूं जर पाडवाकडे येशील तर ' राज्याभिषेक करतिल नर... किंबहुना घेइल तव ताबोळ क्षिप्र भूमिप दराने " (उद्योग १०-७८) येथें शेवटच्या वाक्यातील श्लेषातील अर्थाची संदिग्धता कुमारव्यास भारतावरून (भूमिप म्हणजे धर्मराजा) दूर होऊं शकते.

कर्णाट-महाराष्ट्रातील कवींनी वर्णन केलेल्या या प्रकाराला ऐतिहासिक आधारहि मिळतान. श्री. बसवणाचें (इ. स. ११६०) असे एक वचन आहे : " देवा ! तुझ्या शरणाचे ताबूल मी चाखेन, त्याचें शेष वस्त्र मी लेईन. " श्री चक्रधराच्या लीळेंत अशी वर्णनें बऱ्याच ठिकाणी आली आहेत. " श्री मुखाचीया ताबूळा अंजुळि ओडविली, गोसावी ताबूळ दिधले, ते तोडी घातले, आणि दंडवत करूनी निगाली. " शिष्य अशाप्रकारें गुरुप्रसाद घेऊन धन्यता मानीत असत.

पण जातिवादानें बंड उभारलें !

वारकरी संप्रदायातहि (नाथसंप्रदायातील बाकीच्या बाबी सोडल्या तरी) गुरुप्रसाद स्वीकारण्याचा हा प्रकार मात्र जसाच्या तसा चालूं राहिला, असें दिसतें. वारकरी संप्रदाय पसंत नसलेल्या श्री रामदासानाहि गुरुमहिमा मान्य आहे.

सद्गुरू कृपाविरहित,
सर्वथा न घडे स्वहित
यमपुरीचा अनर्थ चुकेना

(दा. बो. १, ३, ४५.)

म्हणोनी सद्गुरू पूर्णपणें
देवाहुनि अधिक कोटि गुणें
जयासी वर्णिता भाडणें वेदशास्त्रा लागलीं.

(दा. ब्रो. ५, ३, ४५.)

शरण सद्गुरूशीं गेले पाहिजे ॥

पण श्री समर्थ रामदासानी या विषयींचा काही मतभेद अगदी स्पष्ट शब्दात नमूद करून ठेवला आहे. श्री रामदासाचा गुरुपादोदक घेण्यासहि विरोध नाही. इतकेंच काय ह्या गोष्टी शिष्यांनीं केल्याच पाहिजेत असें रामदासाचे मत आहे, तर मग विरोध आहे कुठें ?

चातुर्वर्ण्यांत ब्राह्मण अग्रज व तें अग्रजत्व ब्राह्मणानें कधीहि घालवितां कामा नये, असें श्री रामदासाचे मत आहे. एवढेच नव्हे तर “ जरी ब्राह्मण झाला भ्रष्ट । तरी तो तीन्ही लोकी श्रेष्ठ । ” असें रामदासाना वाटते. “ जरी ब्राह्मण मूढमती । तरी तो जगद्वंच्य ॥ ” असे रामदास सांगतात. ब्राह्मणानें खालच्या कोणत्याहि जातीचा गुरु करिता कामा नये असा वैदिकाचा बाणा. त्यांच्या पूर्वपरंपरारक्षणास हा त्यांचा अभिमान उपयुक्त झाला. ब्राह्मणच गुरु असावा हा दृष्ट याकरिता होता, पण नाथ संप्रदायात तर जातगोत काही नसून सिद्ध पुरुष कोणत्याहि जातीचा असला तरी तो गुरु होऊं शकतो. वर्णाश्रम राखण्यास ज्या श्री शंकराचार्यांनी साहाय्य केलें असें समजले जातें, त्यांनीं हि ‘ चाडालोऽपि स गुरु : ’ असे जाहीर केले आहे ! श्री ज्ञानेश्वरानी नाथपंथातील ही परंपरा पुढें चालू ठेविली. संत मार्गांत कोणत्याहि जातीचा गुरु करण्यास आडकाठी नाही. तुकारामाच्या सोळा शिष्यात नऊ ब्राह्मण होते. अशा तऱ्हेचीं पुष्कळ उदाहरणें देता येतील. यामुळें वैदिक मार्गातील अस्सल सोवळेपणाचा नक्षा उतरला !

नीच यातीचा गुरु । तोहि कान कोडा विचारू । ब्रह्म सभेसी जैसा चोरू । तैसा दडे ॥ ब्रह्मसभा देखता । त्याचे तीर्थ नये घेता । अथवा प्रसाद नेविता । प्रायश्चित्त घडे ॥ तीर्थ प्रसादाची सांडी केली । तेथे नीचता दिसोन आली । गुरुभक्ति ते सटवली । एकाएकी ॥ गुरुची मर्यादा राखता ।

ब्राह्मण क्षोभती तत्वता । तेथे ब्राह्मण्य रक्षूं जाता । गुरू क्षोभ घडे ॥ ऐसी सांकडी दोहिकडे । तेथे प्रस्ताव घडे । नीच यातीस गुरुत्व न घडे । या कारणे ॥ तथापी आवडी घेतली जीवें । तरी आपणची भ्रष्टावें । बहुत जनास भ्रष्टवावें । हें तो दूषणच कीं ॥ स्वयातीचा पाहिजे गुरू । नाही तरी भ्रष्टाकारू । .....नेमस्त (खचितचि) घडे ॥ (जुना दासबोध. समास ५,५८-६४; दासबोध ५-५८-६४.)

अब्राह्मण गुरू केला असता ब्राह्मण्य नष्ट व्हातें, असा श्री रामदासानीं निःसंदिग्ध शब्दात आपला निर्णय दिला आहे. ब्राह्मण्य नष्ट होणें म्हणजे वैदिक परंपरा बिघडणें, हाच याचा अर्थ खरा असेल तर श्री सोनोपंत दाडेकर प्रभृति प्रतिपादतात त्याप्रमाणे वारकरी संप्रदाय हा वैदिक मार्गाला अविरोधी असें म्हणता येत नाहीं. वैदिक संस्कार कोणत्याहि कारणाने सोडता येत नाहीत. संस्कार लोप झाले असता ब्राह्मण्य नष्ट होऊन तो “ व्रात्य ” गणला जातो. ब्राह्मणानें अग्रजत्व कधीहि घालविता कामा नये, अशा तऱ्हेचा स्वाभिमान नाथ ‘ गुरुदत्त ’ मार्गात राहू शकत नाहीं.

हो का वर्णामार्जी अग्रणी
जो विमुख हरिचरणी
त्याहुनि श्वपच श्रेष्ठ मानी
जो भगवद्भजनी प्रेमळ ॥

असे एकनाथ सांगतात (भागवत अ. ५, ओ. ६०). काहीहि होवो, ब्राह्मण हा शूद्रापेक्षा, अंत्यजापेक्षाहि कमी लेखलेला सनातनी वैदिकाना कधीहि मान्य होणें शक्य नाहीं. अग्रज तो अग्रजच असाच त्याचा आग्रह. ब्राह्मणानीं इतर वर्णीयाना नमस्कार कसा करावा येथपर्यंत जेथें पंक्तिप्रपंच केलेला आहे, त्या वैदिक पंथाला, विप्राशिवाय दुसऱ्या जातीची पादधूलि मस्तकीं धारण करणें मान्य होईल का ? चरणतीर्थ आवडेल का ? गुरूच्या पानातील प्रसाद गळीं उतरेल का ? सबन्न कोणत्याहि जातीचा गुरू करण्यास मुभा असलेला वारकरी संतमार्ग वैदिक पंथाचाच एक पर्यास असे कसे म्हणतां येईल ?

गुरुसंप्रदाय धर्म । तेचि जया वर्णाश्रम ।
गुरुपरिचर्या नित्य कर्म । जयाचेया ॥

गुरूचे नाममात्र । तेचि आम्हां वेदशास्त्र ।
 गुरूसी मानी माणुसपण । तो पापिष्ट जाण सर्वथा ॥
 अग्निहोत्राचा सुकाळ । वड पिंपळाशीं काळ ।
 तीन्ही देव पिंपळात । अग्निहोत्री केल घात ॥
 म्हणती सोमयाग करा । मुख धरोनि मेंढा मारा ॥

अशाप्रकारें यज्ञयागाची टर उडविणारा वारकरी संप्रदाय वैदिक म्हणता येईल ?

साडूं जातीचा अभिमान ।
 उंचनीच नाही नामाचियापुढे ।
 यवनादी नीच असोत भलतं ।
 परि नाम सर्वदा मुखी वसो ॥
 कोण भक्ती केली गोपाळी ।
 काय ती सोवळी की ओवळी ॥
 त्याचे उच्छिष्ट कवळ मी गिळी ।
 प्रेम सम्मेळी डुल्लत ॥

श्री समर्थ रामदासांनीं यामुळेंच वारकरी संप्रदायाविरुद्ध बंड उभारलें. गुरुमार्गातील पादोदक, तीर्थ, प्रसाद तेवढा राखला तरी हव्या त्या जातीचा गुरु करणे त्यांना आवडलें नाहीं. या चालीचा त्यांनी निषेध केला. त्याच्या पंथात, यवन तर राहोच, अब्राह्मण सुद्धा फारसे आत घेतलेले नाहीत. पायरी राखून काम करणें हें व्यावहारिक तत्त्वज्ञान रामदासांनीं कधीहि दुर्लक्षिलें नाहीं. श्री ज्ञानेश्वराच्या शिकवणींत वर्णाश्रम धर्माभिमानाविरुद्ध एक चकार शब्दहि कोठें मिळणार नाहीं. तरी पण वारकरी पथाच्या सर्वसमभावाच्या शिकवणीने आणि हव्या त्या जातीचा गुरु करण्यास मुभा ठेवल्यानें वर्णाश्रम धर्माचा पाया बराच हादरला. यामुळे खडबडून जागे होऊन पुष्कळ ब्राह्मणांनीं वारकरी पंथाच्या विरुद्ध उठविलेलें काहूर तुकारामादि—संत—चरित्रात आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतें. ब्राह्मण वर्गाला आपलें स्वत्व राखण्याकरिता एखाद्या स्वतंत्र पंथाची आवश्यकता तीव्रपणें भासूं लागली. अशा सामाजिक मनःस्थितीत श्री समर्थ

रामदासांचा पंथ उदयास आला. ब्राह्मणानें आपल्या जातीबाहेरचा गुरु करिता कामा नये, असा श्री रामदासाचा कटाक्ष होता.

गुरु तो सकळासी ब्राह्मण ।
जरी तो जाहला क्रियाहीन ॥
तरी तयासी शरण ।
अनन्य भावें असावे ॥ (५०५)

असें दासबोधांत स्पष्ट बजाविलें आहे. श्री रामदासापूर्वी पंधराव्या शतकांतच श्री नृसिंह सरस्वतींनी वैदिक परंपरा रक्षण करण्याकरिता गुरुदत्त मार्गातून आपला एक निराळा सोवळा पंथ काढला. श्री जनार्दनस्वामींचा दत्तमार्ग नृसिंह सरस्वतींच्या इतका कडकडीत सोवळा, वैदिक पंथाभिमाना नव्हे. श्री जनार्दनस्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज वारकरी संप्रदायात जातात. खुद्द जनार्दनस्वामींना दत्तगुरुने अवलिया रूपात दर्शन दिले. पण श्री नृसिंह सरस्वतींच्या परंपरेंतील यति पंढरीच्या घोळक्याच्या वाऱ्यासहि उभा राहाणार नाही. मूळ गुरुपंथ वेदास अनुसरणारा नसून वेदच त्यांना अनुसरतो. गुरुदत्ताच्या चित्रात कुत्र्याच्या संकेतानें ही गोष्ट ध्वनित केली आहे. “गुरुवाक्यावाचोनी शास्त्र” कोणते नव्हे. गुरुचे तोडून येईल तेंच वेदवचन असा बाणा असलेला हा गुरुमार्ग वैदिक पंथीयानी सोवळा करून घेण्याचा प्रयत्न केला. श्रीपाद श्रीवल्लभ व नृसिंह सरस्वतींच्या परंपरेनें हा कडकडीत सोवळेपणा बराचसा राखलाहि आहे. श्री वासुदेवानंद सरस्वती (टेब्रे) महाराजांत तो पराकाष्ठेला गेला. आधुनिक काळातील दत्ताचा एक अवतार मानले गेलेले श्री अक्कलकोटकरस्वामी कोणत्याहि जातीच्या घरी भोजन करीत; म्शिदींतून प्रार्थनेलाहि जात; शिवाशिवाचा विधिनिषेधहि त्यांना नव्हता. निरंजन अंधलिया म्हणून त्याचा नावलौकिक होता. त्याच्या पुढील पिढीतील दत्त प्रासादिक, दत्तावतारी मानले गेलेल्या श्री टेंब्रेस्वामीचें सर्वच याच्या उलट. त्रिकालस्नान. शूद्राची सावलीहि सोवळ्याला चालत नसे. त्याचा कडक सोवळेपणा कट्टर सनातन्यानाहि थक्क करण्याइतका होता. भजनीपंथ हा टाळकुट्याचा असें त्यांना वाटे. वर्णाश्रमाविषयी त्यांचा कटाक्ष विशेष असे. अशा प्रकारें सोवळ्या बनलेल्या या दत्तपंथाच्या चरित्रातहि मुसलमान शिष्य

डोकावतातच. नृसिंह सरस्वतींनी वादाकरितां आलेल्या ब्राह्मणास एका मागाकडून हरविले. मुसलमान बादशहास त्याचा रोग बरा करून आपल्या शिष्यात गणले.

कर्णाटकांतील प्रतिक्रिया

कर्णाटकातील संप्रदायप्रियता आणि सोवळेपणा हा काहीं विशेषच आहे. येथील धार्मिक चळवळीतील कांही गोष्टींचा महाराष्ट्रातील धार्मिक चळवळीशीं संबंध पोचतो. वारकरी संप्रदायाविषयी कर्णाटाची प्रतिक्रिया काय हें जाणणेहि तुलनात्मक-अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचें आहे. सत भानुदासांनी विजयनगरहून विठ्ठलाच्या मूर्ति पंढरीला परत नेल्या, असें महाराष्ट्र संत-चरित्रावरून कळते. पण त्या मूर्ति विजयनगराला का आल्या याचा उलगडा तेथे होत नाही.

कर्णाटकातील पुरंदरादि वैष्णवदास मंडळी विठ्ठलभक्त होती, हे सुविख्यात आहे. त्यातील बहुतेकाची गाणी “ पुरंदर विठ्ठल ”, “ जगन्नाथ विठ्ठल ” वगैरे विठ्ठलमुद्रिकेनें पूर्ण होतात. पंढरी हे सर्व विठ्ठल भक्ताना आपल्याकडे वेधणारे महाक्षेत्र होतें. कर्णाटाप्रमाणें महाराष्ट्राची संत मंडळीहि ज्ञानेश्वरापासून पंढरी क्षेत्राकडे विशेष ओढली गेली. ज्ञानेश्वरादि संत मंडळीच्या वर्णनावरून हे क्षेत्र त्यावेळीं कर्णाटातील होतें असे दिसून येते.

काशीये कनोजु, द्वारका गुजूरु ।

कानडा विठ्ठलु पंढरीये ।

कानडा हो विठ्ठलु कर्णाट कु ।

येणें मज लाविलासे वेधु ॥

विठ्ठलु कानडी बोळूं जाणे ।

त्याची भाषा पुंडलीक नेणें ॥

वरील अमंगांत विठ्ठल ही देवता कानडी व पंढरपूर हें क्षेत्र कर्णाटकातील आहे हे स्पष्ट शब्दांत नमूद आहे. याच अभिप्रायाचे दुसरे बरेच अमंगहि प्रसिद्ध आहेत. “ कानडा ” हा शब्द अगम्य, न कळणारा अशा अर्थी काहीं ठिकाणीं उपयोजिलेला आहे हें खरें. ‘ कानडा हो विठ्ठल ’ म्हणजे विठ्ठल

अगम्य, बुद्धीच्या पलीकडचा असा अर्थ होऊं शकेल. पण काशी, द्वारका या स्थळनामाप्रमाणें कर्णाटकाचे नाव देऊन पंढरी क्षेत्र त्या प्रांतातील आहे, असे वरील अभंगात सांगितले आहे.

एकेकाळीं पंढरीचा विठ्ठल कर्णाटकातील हरिभक्तांचें जिवाभावाचें दैवत होतें. विठ्ठलमुद्रिकायुक्त हजारो “दासर पदगळु” कर्णाटकातील हरिभक्तांच्या जिभेवर नाचत आहेत. पण आज तोच विठ्ठल मार्गें बाराव्या शतकापर्यंत कर्णाटकातील दैवत असें गणला जात होता, याची दोन्ही प्रांताना आठवण देण्याची पाळी यावी याचें कारण काय ? कानडी वैष्णवभक्त विठ्ठलाला परके वाटले नाहीत तरी ते पटरीला पारखे का झाले ? आज उडुपी व तिरुपति येथें कानडी वैष्णवांचा मेळावा जितका जमतो तितका पंढरीस खचित जमत नाही. उडुपीचा देव श्रीकृष्ण, तिरुपतीच्या देवाचे नाव व्यंकटेश किंवा श्रीनिवास, पण कानडी हरिभक्त विठ्ठलार्चीं गाणीं गात उडुपी व तिरुपतीची यात्रा करतात. याचें कारण काय असेल ? याचें कारण श्री ज्ञानोबारायाचा वारकरी संप्रदायच होय.

पंढरीहून विठ्ठलाच्या मूर्ति विजयनगराला आल्या. भानुदासाचे समकालीन श्री वादिराज स्वामीच्या तीर्थप्रबंध नामक संस्कृत ग्रंथांत विठ्ठल विजयनगराकडे आल्याचा पुरावा मिळतो. “तुंगातीरगतोऽसि विठ्ठल” असें वादिराज स्वामींनीं म्हटलें आहे. याचा अर्थ चंद्रभागेहून निघून हे विठ्ठल तूं तुंगातीरीं गेलास असा होत आहे. श्री विठ्ठलाच्या मूर्ति विजयनगराला आणल्या गेल्याचें वरील पुराव्यावरून सिद्ध होतें. पण मूर्ति विजयनगराला का नेल्या त्याच्या मागची मनोभूमिका काय याचा उलगडा अजून झालेला नाही. मुसलमानांच्या टोळधाडीनें पंढरी विठ्ठलाच्या मूर्ति अपवित्र होऊ नयेत अशा करतां हिंदुत्वाचे अभिमानी “हिंदूराय सुरत्राण” अशी बिरुदावली धारण करणाऱ्या विजयनगराच्या राजानीं मुसलमानी राज्याच्या कचाट्यांत अडकलेल्या पंढरीहून त्या मूर्ति आणल्या अशी काहींची समजूत असलेली दिसते. पण यात कांहीं तथ्य आहे असे म्हणवत नाही. कारण संत भानुदासानां विजयनगरहून परत मूर्ति नेल्या त्यावेळीं किंवा पुढें बरीच वर्षे सुद्धा पंढरी क्षेत्र मुसलमानांच्या तावडींतून थोडेंच बाहेर आलें होतें ! यास्तव कानडी हरिदासानां विठ्ठल मूर्ति पंढरीहून विजयनगराला आणल्याचें कारण निराळेंच आहे असें वाटतें. एका

कानडी विठ्ठलभक्ताच्या गाण्यात, विठ्ठल पंढरीहून इकडे पळून आला असें वर्णिलेले आहे. या गाण्याचा कर्ता अर्वाचीन म्हणजे सुमारे दोनशें वर्षांपूर्वीचा असला तरी त्याच्या गाण्यात पूर्वपरपरनें त्याला मिळालेल्या हकिगतीचें यथातथ्य वर्णन आहे.

कानडी पद

येनिदु कौतुकवु, विठ्ठला ! येनिदु कौतुकवु ।
नीनिह्लिगेके बंदे, विठ्ठला ! येनिदु कौतुकवु ॥ ध्रु ॥

मध्वद्वेषिगळु माडुव पद्धतियनु कंडु ।
हृद्य वागदे कद्कळळनंते, यद्दिह्लिगे बंध्या ॥ १ ॥

मिथ्यावादिगळु निरंतर मुत्तिमुत्तिकोडु ।
अत्तु करेदु कृगुतिरे बहळ बेसत्तु होरट्टु बंध्या ॥ २ ॥

श्री विठ्ठल निन्न सद्गुण वेदशास्त्रगळली ।
शोधिसी नोडलु भूदेवरिगोलिदादरिस बंध्या ॥ ३ ॥

विठ्ठला ! येनिदु कौतुकवु ॥

अर्थ : “ किती कौतुकास्पद आहे बरे ही गोष्ट ! विठ्ठला, तूं इथें का बरें आलास ? मध्वद्वेषी मिथ्यावादी लोकानी तुझ्याभोवती गराडा घालून, आणि रडून कडून तुझ्यापुढें चालविलेले ते चाळे पाहाणे असह्य होऊन तूं चोराप्रमाणे इकडे निसटून पळून आलास ! ब्राह्मणावर कृपा करण्याकरिताच तूं इकडे धांवून आलास नव्हे का ? ”

ब्राह्मणावर कृपा करण्यास (भूदेवरिगे वोलिदु आदरिसलु) विठ्ठला तू इकडे धावून आलास असें म्हणण्यातील खोच विचारार्ह आहे. अब्राह्मण गुरु करण्यासहि मुभा देणाऱ्या वारकरी संप्रदायात शिरणाऱ्या ब्राह्मणाचें ब्राह्मण्य नष्ट होण्याची भीति आहे. असा इशारा श्री. रामदासांनीं दासबोध्यात दिलाच आहे. विठ्ठल संप्रदायी वारकरी ब्राह्मणाना, ब्राह्मण म्हणण्यासहि कर्णाटकातील माध्व ब्राह्मण तयार नसल्याचें येथें ध्वनित होतें. बिनसोवळ्या जातिभेदातीत भक्तीला कंटाळून श्री विठ्ठल पंढरीहून उठून इकडे पवित्र वातावरणात आल्या

असें वरील गाण्यांत सूचित आहे. यावरून कानडी वैष्णव भक्तांनी पंढरी कां सोडली याचा उलगडा होण्याजोगा आहे. अशा रीतीने कानडा विठ्ठल मन्हाटा झाला.

कर्णाटकावर महाराष्ट्राने अशा रीतीने मात केली आणि लोण परत दिले. पण तत्पूर्वी देवगिरी यादवाच्या राजवटीत शेवटी मराठीला राजाश्रय मिळेपर्यंत म्हणजे तेराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंतहि कर्णाटक—“मातु” चा प्रभाव मन्हाटीवर होता. यापुढील काळात सर्व डाव उलटला. वारकरी संप्रदायाचा कर्णाटकीयांवर बराच परिणाम झाला. भागवत (विठ्ठल) पंथाकडे कानडी लोक आकर्षिले गेले. हरिहरात भेद मानू नये, अशा विचाराची समत्ववादी मंडळी वारकरी संप्रदायाकडे खेचली गेली. अद्वैतपंथातील कट्टर सनातनी, वारकरी पंथापासून दूर राहिले; नृसिंह—सरस्वतींच्या आत्यंतिक सोवळ्या दत्तपंथाचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला. काहीं रामदासीहि झाले. महाराष्ट्राच्या या धार्मिक संप्रदायाबरोबर त्यांची मराठी भजने, आरत्या वगैरेंचा प्रसार कर्णाटकात त्या त्या पंथीयात झाला. कर्णाटकीयाकडून महाराष्ट्राला शिवभक्ति, मल्हारी मार्तंड, यल्लाई, तुकाई वगैरे संप्रदाय एकेकाळी दिले गेले, त्याचे हे सव्याज (सांस्कृतिक) ऋण फिटले !

उपसंहार

आजच्या समस्या केवळ आजच निर्माण होत नसतात; तर त्याचीं पाळेंमुळे भूतकाळाच्या गाभ्यात दूरवर गेलेली असतात. काळ हा अखंड आहे. काल, आज आणि उद्या असे व्यवहाराच्या सोईकरिता त्याचे विभाग पाडलेले आहेत. 'काल' च्या पोटातूनच 'आज' निघालेला असतो. दुसऱ्या शब्दात सागावयाचे म्हणजे, 'आज' हा थोड्या फार फरकाने कालचाच नवा अवतार असतो.

आजच्या रोगाचे निदान व्हावयास कालच्या आपल्या करणीचा आढावा घेणे जरूर आहे. पण मनुष्यमात्राचा अभिमान, अहंकार आडवा येत असल्याने कालच्या कृतीचे जितक्या त्रयस्थपणे, शातपणे व निर्विकारपणे विश्लेषण व्हावयास पाहिजे तितके ते होऊ शकत नाही. यामुळे सामान्यतः आपल्या समस्याचा सत्यार्थ कळणे कठिण होते.

कानडी-मन्हाटीची गुंतागुंत

कानडी आणि मन्हाटीच्या गुंतागुंतीचीहि अशीच स्थिति आहे. ही गुंतागुंत अलीकडची आहे अशी बऱ्याच लोकांची समजूत आहे. पण आमच्या मते, ती अति प्राचीन आहेत. आतापर्यंतच्या विवेचनावरून, कर्णाट-महाराष्ट्रचे पूर्वज एकच होते आणि तेथील जन ही जुळी भावंडेच होते

असा निष्कर्ष काढला तर ते चुकीचे होईल काय ? आज कानडी आणि मराठी अशा वेगवेगळ्या नावानी ओळखल्या जाणाऱ्या लोकांचा व्यवहार हजारों वर्षांपासून इतका एकमेकात गुंतलेला आहे, त्याचा प्रभाव एकमेकावर इतक्या विलक्षण रीतीने पडलेला आहे की, दोघाचें हें खरे स्वरूप लक्षात यावयास एकेकट्याचा स्वतंत्रपणें अभ्यास करून भागणार नाही. दोन्ही भाषातील म्हणी, शब्द वेगवेगळे मर्म व औचित्य कळण्यास परस्परांचे साहित्य आणि परंपरा यांच्या अभ्यासाचीच जरूरी आहे. उदाहरणार्थ : ‘ गंगेत घोडें न्हाले ’ ही मराठी म्हण पुष्कळांच्या मते पेशवाईत उत्तरेकडील स्वाऱ्यांचे वेळी प्रचारात आली. पण वस्तुस्थिति पाहाता कर्णाट आणि महाराष्ट्राचे चालुक्य व राष्ट्रकूट राजे यांच्या अमदानीत ही म्हण लोकांचे तोडीं असल्याचा पुरावा मिळतो. पं. महाकवीच्या कानडी भारतात (इ. स. ९३२) अरिकेसरीचे घोडे गंगेत न्हाले, असे वर्णन पहिल्या आश्वासात आलेले आहे. (गंगावार्धियोळ् आत्म तुरगमम् मियि-सिदन्) मराठीतील ‘ अतिशहाणा त्याचा बैल रिकामा ’ ही म्हण आजच्या कानडी बोलीत रूढ नाही. पण इ. स. ११३५च्या सुमारास धारवाड जिल्ह्यात (मुळगुंद) होऊन गेलेल्या नयसेन याच्या ‘ धर्माभूत ’ काव्यात “ अतिजाणन गोणि बरिदु ” ही म्हण नमूद आहे. कानडीतील लुत परंपराचे अवशेष मराठीत मिळनात तर मराठी भाषा व संप्रदायातील कोड्याचे खुलासे कानडीत मिळतात. ‘ कैवारी ’ हा शब्द जुन्या कानडी साहित्यात तेराव्या चौदाव्या शतकापर्यंत सर्रास आढळतो; पण पुढें तो मार्गे पडला. ‘ पत्करणे ’ याचा अर्थबोध आजच्या या स्वरूपात होत नाही. पण कुमारव्यासानीं ठिकठिकाणीं उपयोजिल्ल्या ‘ पतिकरिसिदनु ’ (म्हणजे स्वीकारलें) हा प्रयोग लक्षात घेता पत्करण्याचा उमग पडतो. इसु प्रत्ययामुळे हा धातु मूळ कानडी नव्हे हें सिद्ध आहे. ज्ञानेश्वरीत ‘ पतिकरा ’ चा प्रयोग येतो. मराठीतील हा शब्द कुमारव्यासाने इसु लावून कानडीत घेतला आहे. ‘ पोवाडा ’ या शब्दाचा अर्थ कळण्यास ‘ पवाड ’ चा कानडीतील प्राचीन प्रयोग साहाय्यक होणार आहे. ‘ पवाड ’ ला चमत्कार, दिव्य, अतिमानुषी कृति असे अर्थ संभवतात. यावरून कोण्या व्यक्तीचा महिमा गाण्याला पवाडे-पोवाडे हा अर्थ रूढ झालेला आहे. ही परंपरा माहीत नसल्याने मराठीत या शब्दाचें औचित्य

कळेनासै झाले आहे. कानडीतील बोली (ओल्लि) शब्द महानुभाव साहित्यात आल्याचा उल्लेख माझे केलाच आहे. हा शब्द कानडीत प्रौढ साहित्यिक भाषेत आढळणार नाही. याचा जुना प्रयोग पाहावयाचा असल्यास कानडी साहित्यिकाना चक्रधर लीळाचरित्र व रुक्मिणी स्वयंवराकडेच धाव घेणे जरूर आहे. मुद्दल शब्दाविषयीहि असाच प्रकार आहे. कानडी भाषेतील आजच्या साहित्यिक ग्रंथात किंवा गणित पुस्तकात मुदल् शब्द (मोदलु) चुकूनहि आढळणार नाही. पण बाराव्या शतकातील ' धर्मामृत ' नामक ग्रंथात " मोदलं कौडु पत्रमं सीळवंते " (मुद्दल स्वीकारून कागद फाडून देण्याप्रमाणे) असा प्रयोग आला आहे. मुद्दल हा शब्द मराठीत ज्ञानेश्वरापासून आजपावेतो लोकांच्या बोलीत जिवंत राहिला आहे. कानडी मात्र आपल्या या सुंदर शब्दाला पारखी होऊन ' असल ' अशा परकी शब्दावर आपली गरज भागवीत आहे, हे कानडीचे मुदलात चुकले ! मुदल् किंवा मोदल् म्हणजे प्रारंभ असा अर्थ असून व्यापार-व्यवहारात या शब्दाला लक्षणार्थाने मूळ रक्कम असा दुसरा अर्थ प्राप्त झाला. नयसेनाच्या वरील अवतरणात, कर्जव्यवहार संपल्यावर रोखा फाडून देण्याची आजची रीत त्यावेळीहि प्रचलित असल्याचे वर्णन आले आहे. असे हे उल्लेख प्राचीन काळी कर्णाट-महाराष्ट्रात रूढ असलेल्या सामाजिक चालीरीतीवर महत्त्वाचा प्रकाश टाकतात.

म्हणी, वाक्संप्रदाय, शब्द वगैरे भाषाविषयक गुंतागुंतीप्रमाणेच या दोन्ही देशांच्या सीमा व नावे याविषयीहि ' ही की, ती ' अशा प्रकारची असलेली भ्रांति आरंभापासून आजपर्यंत चालू असल्याचे दिसून येते. ' दक्षिण महाराष्ट्र ' म्हणून महाराष्ट्राने संबोधिलेल्या भागास ' उत्तर कर्नाटक ' असे कानडी लोकानी संबोधायचे हा आजचा प्रकार काही नवीन नाही. प्राचीन काळातहि हसे दिसून येते.

कर्णाटकचे सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक श्री गोविंद पै हे प्राचीन भारतीय इतिहासाचे तज्ज्ञ म्हणून हिंदुस्थातील मोठ्या विद्वानात गणले जातात. कर्णाट-महाराष्ट्राच्या पुरातन इतिहासाचे आलोडन केलेल्या श्री गोविंद पै याना हे दोन्ही प्रांत अभिन्न असून कर्णाटक म्हणजे महाराष्ट्र, आणि महाराष्ट्र म्हणजे कर्णाटक असे आढळून आले. ' कर्णाट ' शब्दाची व्युत्पत्ति त्यानी याच दृष्टीने बसविली आहे.

करं किंवा करु म्हणजे मोठा, महा, नाडु म्हणजे देश असा अर्थ लावून कर्णाट-महाराष्ट्र असा निर्णय श्री. गोविंद पै यांनी घेतला आहे. आणि तारातंत्र नामक प्राचीन ग्रंथात महाराष्ट्र देशाचे नांव कर्णाट असे दिले असल्याचे व कर्णाट आणि महाराष्ट्र देश एकच होत असे उल्लेखिले असल्याचे श्री गोविंद पै सागतात.

या दृष्टीने श्री. ए. मास्टर आय्. सी. एस्. यांचे पुढील वाक्य उल्लेखनीय आहे. 'Karu means not only tall but great and it seems highly probable that the Prakrit speaking inhabitants of the North of Deccan high lands, simply translated the word 'Karunadu' into 'Maharashtra' to designate the area from which they come (Indian Antiquary Vol LVII p 175)

महाराष्ट्राचे अद्वितीय विद्वान आणि संशोधक कीर्तिशेष डॉ. भाडारकर (थोरले) हे मुद्रा या प्रदेशाचा इतिहास लिहितेवेळी त्याला काय नाव द्यावे यासंबंधी घोट्याळ्यात पडले असावेत. महाराष्ट्राचा इतिहास म्हणावे तर बादामी, मळखेड, कल्याण यासारख्या आजही कानडी प्रदेशात असलेल्या त्याच्या राजांच्या राजधान्या, आणि कर्णाटचा इतिहास म्हणावे तर पुलकेशीचे राज्य पाहून हुएनत्सांग तेथील लोकाना महाराष्ट्रीय (महोलेच) असे म्हणतो. चालुक्य राष्ट्रकूटादि राजांचे सोयरीकसंबंध उत्तरेम विशेष, म्हणून या गोधळांतून मुक्त होण्यास त्यांनी आपल्या ग्रंथाला " History of Deccan " " दक्षिणापथाचा इतिहास " असे नाव दिलेले दिसते.

श्री पै, मास्टर, भाडारकर आदि आधुनिक ग्रंथकाराची जी स्थिति तोच प्रकार प्राचीन काळातहि दिसतो. उपर्युक्त 'तारातंत्र' ग्रंथात महाराष्ट्र-कर्णाटक अभिन्न असे लिहिल्याचा उल्लेख केला आहेच. श्री नंदलाल डे यांच्या प्राचीन स्थलनामाच्या कोशात कर्णाटक म्हणजे कुंतल असे दिले आहे. 'विक्रमाकदेव चरित' नामक काव्याला जोडलेल्या प्रस्तावनेत बुल्हरनी कुंतल म्हणजे कर्णाटक असे लिहिले आहे. डॉ. बी. सी. लॉ यांचेहि मत तसेच आहे. बादामी चालुक्यांना कुंतलाधिपति म्हणावयाची परंपरा तमिळ देशात होती (Tamil Lexicon कुंतल पहा.) बिल्हणाने 'विक्रमाकदेव चरिता' १ कल्याणी चालुक्यांना 'कुंतलेन्दु' असे म्हटले आहे. सातकर्णी राजाचा कुंतलाधीश

असा उल्लेख वात्स्यायनाच्या कामसूत्रात एके ठिकाणी आला आहे. या सातकर्णी राजाची राजधानी तर पैठण ! बुल्हरसारख्या मोठ्या दक्ष संशोधकाच्या मते कुंतल म्हणजे कर्णाटक हे खरे असेल तर पैठण कर्णाटकांत आले ! कर्पूर-मंजरी नाटकात विदर्भाला कुंतल म्हटले असल्याचे दिसते. या ग्रंथाचे संपादन करताना लिहिलेल्या टीकेत डॉ. स्टेन कोनो यांनी नर्मदा ते कृष्णा-तुंगभद्रेपर्यंत कुंतल देश असे म्हटले आहे. (कर्पूरमंजरी नाटक, अंक १-१-२५, हॉवर्ड युनिव्हर्सिटी प्रकाशन, पृष्ठ १६०). 'वाचस्पत्य' नामक महाकोशात शक्तिसंगम तंत्रातील एक श्लोक उद्धृत करून कुंतल देशाची व्यक्ति सांगितली आहे. 'कामगिरीम् समारभ्य द्वारकान्तम् महेश्वरी । श्रीकुतलाभिधो देशः कथितः पूर्व-सूरिभिः ॥ कुंतल द्वारकेपर्यंत येऊन भिडले ! विदर्भ हा, निःसंशय मूळ महाराष्ट्र असल्याने विदर्भ जर कुंतल, तर नर्मदेपासून तुंगेपर्यंत महाराष्ट्रच ठरतो. म्हैसूरचा काही भागहि कुंतलात मोडत असल्याचे कानडी जैमिनीभारतावरून दिसते. यामुळे कर्णाटाला स्वतंत्र अस्तित्व कोठे राहिले ? एवढेच नव्हे तर द्वारकेपर्यंत कुंतल म्हटल्याने लाड, लाटकर हेहि निःसंशय महाराष्ट्रीय ठरतात.

बृहन्महाराष्ट्राची कल्पना अलीकडची आहे. पचवीस तीस वर्षांमागे काहीना हा शब्द सुचला. पण बृहत्कर्णाटक शब्द जुन्या एका शिलालेखात आला आहे. (Epigraphica Indica Vol III p 87) या बृहत्कर्णाटात महाराष्ट्रहि समाविष्ट झालेला दिसतो. आता लाट-कर्णाटाचे जुने उल्लेख पहाः— "जित्वा चोळ कलिंग सेउण बृहत् कर्णाट-लाटाधिपान् ॥" 'लाट-कर्णाट-कन्हाट-कलिंग-कोग वंगवैगि' (Ep I. Vol IV p 261.) 'जित्वा वंग-तिलंग-गुर्जर-लसत्-कर्णाट-गौडाधिपान्'; 'कर्णाट-लाटोद्भूतक्षोणीपालविडंबनः' (Ep. I Vol. XII p. 24) या प्राचीन लेखातून आलेले हे उल्लेख कर्णाट आणि महाराष्ट्र एकच होत असे दर्शविणारे आहेत. एवढेच काय, ख्रिस्ती शकाच्या आरंभी लिहिल्या गेलेल्या एका कथेत अशाच प्रकारचा समज रूढ असलेला दिसून येतो. शूद्रक राजाने वीरवर नांवाच्या आपल्या सेवकास लाट-कर्णाट असा संयुक्त देश दिल्याचे वर्णन आहे. "लाटदेशे ततो राज्यं सकर्णाटयुते नृपः" (१२-११-१०९.)

वरील लाट-कर्णाट या जोड शब्दाने दोन तऱ्हेचे अर्थ निघू शकतातः-

(१) महाराष्ट्र व कर्णाटक त्याकाळी अभिन्न होते; महाराष्ट्र हा कर्णाटकातच अंतर्भूत होत होता; किंवा (२) महाराष्ट्र त्यावेळी वन्हाटातच सामावलेला होता. वन्हाडाबाहेर अजून तो पसरू लागला नव्हता. असा अर्थ केला नाही तर लाट-कर्णाट हा जोड शब्द अर्थविहीन ठरतो. लाट-कर्णाट हा शब्द काहीं एका-दोघांनी वापरलेला नव्हे. ताम्रपट व शिलालेख लिहविणाऱ्या जबाबदार परराष्ट्र मंत्री, (संधिविग्रही) राजमंत्र्याकडून ही परिभाषा शेंकडो वषं उपयोगात आलेली दिसते. लाट देशाची सीमा संपल्यानंतर आजच्यासारखा महाराष्ट्राच्या प्रदेशास आरंभ होत असता तर लाट शब्दापुढे एकदम कर्णाट शब्दाचा उपयोग करणे योग्य झाले नसतें. राजाराजाच्या देवघेवीमध्ये राज्याच्या सीमा जाणणाऱ्या जबाबदार व्यक्तीकडून हे शब्द वापरले गेले आहेत. हें जर खरं, तर लाट देश संपताच कर्णाट देशाची सीमा सुरू होते असे म्हणणे क्रमप्राप्त आहे. पण आज तर तेथे कर्णाटाचा मागमूसहि दिसत नाही हे कसे? एकेकाळी तेथे कर्णाट असल्याचे काही अवशेष तरी आपणास आज पाहावयास मिळतात काय? थोड्या बारकाईने व सरळ तर्कशुद्ध बुद्धीने पाहिले असता त्या भागात प्राचीनकाळी कर्णाटकाचे अस्तित्व असल्याचे बरेच पुरावे मिळतात आणि त्याचे विवरण यापूर्वी ' जुळी भावंड ' या प्रकरणात व अन्यत्र आलेले आहे.

वाल्मीकि रामायणात या प्रदेशाचे " विदर्भान् ऋचिकान् चैव " असे वर्णन आले आहे. महाभारतात व हरिवंशांतहि ऋचिक किंवा ऋषिक देशाचे नाव येते. हे ऋचिक (ऋषिक) म्हणजेच अशोकाच्या लेखात आलेले रिष्टिक होत. रिष्टिक-रट-राट-रट्ट हे कानडे असावेत अशा प्रकारचा निर्णय डॉ. आळतेकर यानी राष्ट्रकूटावरील आपल्या ग्रंथात निरनिराळीं कारणे देऊन दिलेला आहे. अशोकाच्या लेखात रिष्टिकाबरोबर भोजकाचा उल्लेख येतो. रामायणांत ऋचिकाच्या समवेत विदर्भान् असे वर्णन आहे. भोजक राजे विदर्भाचे होत. यावरून खारवेलाच्या व अशोकाच्या लेखातील भोजक म्हणजे विदर्भ देशाचे जन हें निर्विवाद सिद्ध होते.

प्रथम-महाराष्ट्र म्हणजे वन्हाट असे सिद्ध झालेले आहे. वन्हाटचे जन भोजक तर भोजकाच्याजवळ कोठेतरी रिष्टिकाची वसाहत किंवा दे र असला पाहिजे. अशोकाच्या शासनातील भोजक-रिष्टिकादि उल्लेखावरून डॉ. बी. सी.

लौ यानीं या दोघाहि जनाचे देश जवळजवळच असले पाहिजेत असा निर्वाळा दिला आहे.

खानदेशाला एकेकाळी ऋचिक-ऋषिक असें नाव होतें. आणि हे ऋचिक किंवा ऋषिक लोक म्हणजे भोजकाचे आप्तबाधव रिष्टिक किंवा राष्ट्रिक हेच असावेत असें म्हणावें लागतें. कारण विदर्भाच्या भोजकांचे शेजारी खानदेशा-शिवाय दुसरीकडे या नावाचे लोक असल्याचें दिसून येत नाही. ऋचिकदेश, गोपदेश, अश्मकादि तात्पुरती आलेली नावे मागे पडून मूळ जनवाचक कन्नदेश-खानदेश या नावानेंच पुन्हा डोकें वर उचलले. वऱ्हाट-मऱ्हाट हे नाव या वरील तर्कास दुजोरा देणारें आहे. विदर्भासारखे दुसरे नाव थोडा काळ रूढ केले गेले. पण नवीन रूढ होऊं घातलेलें नाव मागे पडून मूळ मऱ्हाट (वऱ्हाट) हें नावच आजपर्यंत तगून राहिलेले आहे. त्याचें भाषांतर 'झाडि-मंडळ' हे सुद्धा ग्रंथातरीच राहिलें !

अशा रीतीनें ज्याच्यामुळे या प्रदेशाला ही नावे आली ते, कर्णाट-मऱ्हाटचे पूर्वज, वेद व भारतकालीन यदु-तुर्वसु, अशोककालीन रिष्टिक भोजक, रामायणातील ऋषिक भोजक व मूळ हट्टिकार (कण्णजन व मरहट्टे)-हे अतिप्राचीन काळापासून अतिशय जवळच्या नातलग्नासारखे-जुळ्या भावडा-प्रमाणे राहिले आणि वाढले हे स्पष्ट होत आहे.

आतां हें चित्र पहा

ज्या इतिहासानें या दोन्ही जनातील जिवाळ्याचे घनिष्ठ संबंध वरील-प्रमाणे प्रत्ययास आणले व दोहोची एकरूपता सिद्ध केली त्याच इतिहासानें दाखविलेल्या पुढील घटना अभ्यसनीय आहेत. त्याच घटना आजच्या निकृष्टतेस कारणीभूत होऊन बसल्या आहेत. कालान्या पोटात अनेक परस्परविरुद्ध गोष्टी गडप झाल्ल्या असतात. काल त्याचा निरपेक्ष साक्षी आहे. पण मानव मात्र त्याना आपल्या सद्यःकालीन स्वार्थासाठी राबवूं पाहात असतो. माणूसहि अशा घटनाकडे जर कालाप्रमाणे तटस्थ, निरपेक्ष बुद्धीने, 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' दृष्टीने पाहिल तर त्यातून हें विशाल संत्याचें दर्शन त्याला होईल तेच त्याला माणुसकीच्या उच्च पायीरवर नेण्यास उपयुक्त ठरेल. यासाठीं आता मऱ्हाट-कर्णाटच्या मूळ

जनातील जिन्हाळा आटून आजची यूयम् यूयम्-वयम् वयम् अशी वृत्ति का निर्माण झाली याच्या कारणाकडे वळू.

ऐतिहासिक दृष्ट्या देवगिरी आणि हळेबीड यादवांच्या यादवीपासून या वितुष्टाला ऊत येऊं लागला असें दिसून येते. पुढील काळीं दोन्ही प्रांतातील राज्याभिमानाच्या व प्रांताभिमानाच्या राजकारणास रंग चढूं लागला तसतसें या वितुष्टतेचें स्वरूप जास्तच उग्र होत गेलें; पण अशा मनोवृत्तीमुळें दोन्ही प्रांत आपला खरा इतिहास आकलन करण्यास कसे असमर्थ झाले आहेत तें यापूर्वी प्रत्येक प्रकरणात दिग्दर्शित केलेंच आहे. अर्थात् त्या सर्वांचें सागोपाग विवेचन होणे जरूर आहे. पण तें केवळ एका व्यक्तीला ज्ञेयपणारे काम नव्हे. अर्थात् या सर्वांचा आमूलग्र अभ्यास होऊन तशा प्रकारचा महाग्रंथ तयार होण्यास सर्व तऱ्हेची अनुकूलता असलेल्या (धन, जन आणि ग्रंथसंग्रह) विश्वविद्यालया-सारख्या संस्थानीचपुढें येणें जरूर आहे. असो.

मरहट्टाचा महाराष्ट्र कसा झाला ?

रिष्टिक भोजक हे खानदेश आणि वऱ्हाडात होते आणि हेच प्राचीन कर्णाट-मऱ्हाटाचे ऐतिहासिक काळातील पूर्वज. हे जर खरें असेल तर खान-देशापासून कर्णाटक घसरत घसरत कृष्णेपर्यंत कसा मार्ग हटला किंवा मऱ्हाटचें (वऱ्हाटचें) महाराष्ट्र कसे झाले ?

याचें सरळ उत्तर असें कीं आर्यीकरणाच्या जबरदस्त ऐतिहासिक रेट्यात मऱ्हाट-महाराष्ट्र झाले. महाराष्ट्राचा विस्तार होत होत कर्णाटहि महाराष्ट्राच्या म्हणजे आर्यीकरणाच्या कक्षेत येत गेलें. ऐतिहासिक काळातील काहीं उल्लेखा-वरून सामान्यपणें दर २००-२५० वर्षांनीं महाराष्ट्राच्या सीमा दक्षिणेकडे एकेक नदी ओलाडीत असलेल्या दिसतील :-

(१) आर्यावर्त नर्मदेला संपतो असे मनुस्मृति वगैरेवरून निश्चितपणें समजतें. तरीपण वैदिक ऋषींचा संबंध वेदकाळापासूनच दक्षिणा-पथाशीं होता असे अगस्ति ऋषींच्या कथा दर्शवीत आहेत. अगस्तीनें तमिळ देशापर्यंत आर्य संस्कृतीचा प्रसार केल्याचें, त्या देशातील रूढ कथा व प्राचीन परंपरा सुचवीत आहेत. वऱ्हाटाचा विदर्भ या नांवानें

महाभारतापूर्वपासून उल्लेख आढळतो. दक्षिणापथात नर्मदेच्या दक्षिणेस आर्यांची प्रथम वसाहत वन्हायात झाली असे सर्व संशोधकांचे मत आहे. नर्मदा नदी एकेकाळी आर्यावर्ताची दक्षिण सीमा गणली जात असावी यात शंका नाही. पण “ गोदावर्याः दक्षिणे तीरे ” या संकल्पमंत्रात नर्मदा नदीचे नाव खरोखर असावयास पाहिजे होतें. यावरून या मंत्ररचनाकाली, आर्यावर्त गोदेपर्यंत येऊन भिडला होता असें दिसतें.

(२) दुसऱ्या पुलकेशीच्या वेळीं, हुएनत्सांग हा चिनी प्रवासी या देशात आला होता. फ्लोटाच्या मतें ‘ मोहोलोचाची ’ एक राजधानी नाशिक असावी. यावरून सातव्या शतकापर्यंत महाराष्ट्राचा विस्तार गोदेपर्यंत झाला होता असे म्हणावें लागते.

(३) अमोघवर्ष-नृपतुंग या राष्ट्रकूट राजाच्या नावानें प्रसिद्ध असलेल्या कविराजमार्ग नामक ग्रंथात कर्णाटाची मर्यादा गोदेपर्यंत होती असें सांगितलें आहे. ‘ कावेरिर्षिदमा गोदावरि वरं इर्द नाडदा कन्नड ’ या आधाराबरोबर नाशीक जिल्ह्यातील कानडगौळी व वीरगळुहि हिशेबात धरावे म्हणजे ‘ गोदेपर्यंत कर्णाट होता ’ हें विधान काव्यातील अतिशयोक्तीचें नव्हे याची खात्री पटेल.

(४) यादव काळापर्यंत कर्णाटकाची उत्तर सीमा गोदा होती असें म्हणावयास काही आधार मिळतात. तरीपण आतल्या आत कर्णाटकाचे अभावितपणें महाराष्ट्रीकरण चाललेच होतें हेंहि तितकेच खरे.

(अ) महानुभाव लीळा चरित्रात पुढील उल्लेख आहे :

साठि लक्ष महाराष्ट्र । तेही वसविले गंगातीर । त्र्यंबकूवेन्ही ॥

आर्यांना गोदा नदी गंगा नदीच वाटावी हे स्वाभाविकच आहे !

(ब) ऐसे युगीं परी कळी । आणि महाराष्ट्र मंडळी । श्री गोदावरीच्या कूर्ली ॥ — ज्ञानेश्वरी (१८-१८-३)

(१५) (अ) मुसलमानी अमदानींत बहामनी राजे वन्हाडी (मराठी) लोकांनाच नोकऱ्या अधिक देत. कारण विजयनगरच्या कानडी राज्याशीं

झगडण्यास कानडी लोकांचा उपयोग होणार नाही हे स्पष्टच होतें. (मराठी ज्ञानकोश पहा. महाराष्ट्र सारस्वत वगैरे ग्रंथातूनहि या काळी पुढे आलेल्या महाराष्ट्रीययांची माहिती मिळते.)

(ब) कै. पांगारकरांनी आपल्या एका छापील व्याख्यानात पुढील माहिती दिली आहे : विजापूरच्या अदिलशहाच्या दरबारी मुकुदराव नामक एक सरदार होता. या मराठा सरदाराच्या बहिणीवर फिदा होऊन अदिलशहाने तिला आपल्या ज्ञानानखान्यात आणले. पुढे तिच्यामुळे विजापूर दरबारी मराठीला महत्त्व आले.

विजापुरापर्यंत मराठी भाषा आली या श्री पांगारकरांच्या माहितीला दुजोरा देणारा उल्लेख एका जुन्या कानडी कैफियतीत मिळतो. या कैफियतीचें नांव 'आर्काड संस्थानद कैफियतु' (कर्णाटक साहित्य परिषद् पत्रिका Vol. IX पृ. १३३-१३७)

पेनुगोंडे कर्णाट राज्य; विजापूर महाराष्ट्र राज्य !

राक्षसतागडी युद्धात पराभव पावून विजयनगरच्या राजांनी दक्षिणेत पेनुगोंड्यास आपली राजधानी नेली. विजयनगरच्या राजाना "कर्णाट सिंहासनाधीश्वर" असे विरुद होते. त्यामुळे त्याची राजधानी असेल तेथें कर्णाट राज्य ! पण पेनुगोंडे हे तेलगु प्रांतात येतें. अशा रीतीने कर्णाट परागदा झाले, 'कर्णे अटति' हे खरें ठरले, विजापुरापर्यंत महाराष्ट्र आला !!

महाकवि मुक्तेश्वरांची समाधि तेरवाडला कुरुंदवाडाजवळ आहे. 'मुद्गल' हे जर त्याचें आडनाव ठरेल तर हे कानडी घराणे म्हणावें लागेल. त्याचे कुलदैवत सोनारीचा भैरव. सोलापुराचे पूर्वांचे नाव सोन्नलापूर असे असल्याचे जुन्या कानडी साहित्यावरून दिसून येतें. सोन्नलापूर सोनारपूर असणे शक्य आहे. श्री एकनाथाची भार्या विजापूरची होती अशी माहिती श्री. पांगारकर देतात.

(क) कर्णाटातील ग्रामनामात मिळणारा पुरावाहि विचारार्ह आहे. धारवाड जिल्हाच काय, म्हैसूरपर्यंतहि "आरे" जन असल्याचें आढळून येते. उदा: आरे कुरहट्टी; आरे होसूर; आरे मल्लापूर, आरे लकमापूर-वगैरे !

(ड) सोरब तालुक्यातील (म्हैसूर) वीरगळावरील लेख "आरिय

नायकर् मुनिदु . .तुरुवं कौबुवल्ली (एदुरिसि) मल्लिशेट्टी माडिद. ”
(इ. स १२२५)

तुरुवं म्हणजे गोसमुदाय पळवून नेत असता त्या युद्धात आरियाच्या बरोबर लढून वीर-स्वर्ग पावलेल्या वीराचे अशा प्रकारचे पुष्कळ लेख त्या भागात मिळतात. (E Carnatica, VIII 86 174; IX Bn, 53, XI Dg 125, XII pg 48)

तेराव्या शतकारभीच मराठे कर्णाटात कोठपर्यंत पसरले होते हे वरील गोष्टीवरून चागले ध्यानात येणार आहे.

यात्रेच प्रत्यंतर आणखी दुसऱ्या एका रीतीनेहि मिळणार आहे.

आपला देश तो पवित्र, दुसऱ्याचा तो भ्रष्ट, पतित ही मानवाची मनो-वृत्ति जगात सर्वत्र सारखीच प्रकट झालेली आहे :

(१) पंचनद देश पवित्र असे एके काळी वाटत असे. पण पुढे आर्या-वर्ताच्या सीमा विंध्य पर्वतापर्यंत आल्या. पारियात्र असे त्या पर्वताचे नाव आहे. दक्षिणापद—दक्षिणापथ ही “अयसीय भूमि” ठरली होती, अपवित्र, बहिष्कृताची भूमि ठरली होती.

येथील लोकाना “संकीर्णाचारधर्माः, पशुधर्माः, पापाः, म्लेच्छाः” वगैरे शैलक्या विशेषणानी वर्णिलेले आहे. महाभारत, मनुस्मृति वगैरे ग्रंथातून असे उतारे मिळतील.

(२) ‘भारतीय भूघटना’ नामक एका ग्रंथात या देशाच्या भूमीची सात्त्विक, राजस, तामस, अशी विभागणी केली आहे ती पहा (महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका. Vol. II पृ. ८५).

हिमवद्‌र्विध्ययोर्मध्ये सात्त्विकं भूतलं स्मृतम् ।

नागरस्तु स्मृतो देशो हिमवद्‌र्विध्यमध्यगः ॥

विंध्यशैलादि कृष्णान्तं राजसं परिकीर्तितम् ।

तुंगकृष्णादि कन्यान्तं तामसं भूतलं स्मृतम् ॥

कृष्णाया दक्षिणो भागः तामसः परिकीर्तितः ।

आपला तो सात्त्विक, फारच झालें तर राजस, नागददेश; आणि कृष्णेच्या-फार तर तुंगेच्या दक्षिणेस तामस असंस्कृताचा देश !

या ग्रंथरचनेचा काळ कोणता असावा हे येथे कळण्याजोगे आहे. कृष्णेपर्यंत महाराष्ट्रीसीमा आल्या आहेत. त्या तुंगेपर्यंत पसरूं पाहात आहेत-अशा वेळीं हा ग्रंथ झाला असावा. कारण तुंगेपर्यंत एकदा राजस भूमि ठरते, तर पुन्हां कृष्णानदीच राजस भूमीची दक्षिण सीमा असें सांगितलें जातें.

पण १२००-१३०० च्या सुमारास झालेल्या हरदत्तानें भारताची सीमा निःसंदिग्ध शब्दात सांगितली आहे ती अशी:-

“ लोकोऽयं भारतं वर्षे शरावत्यास्तु योऽवधेः । ” म्हणजे या सुमारास आर्यावर्ताची सीमा शरावती नदी (गेरसप्पा) पर्यंत येऊन भिडली. याचा अर्थ असा कीं, महाराष्ट्र येथपर्यंत पसरला.

महाराष्ट्रीकरण कसें झालें ?

हे महाराष्ट्रीकरण कसें घडले याचें रहस्य पुढील घटनावरून कळून येणार आहे.

(१) वेदकालीन संस्कृतांत संस्कृतेतर शब्द, काहीं द्राविड भाषावर्गांय शब्द घुसले आहेत, त्यावरून त्या काळीं संस्कृतेतर भाषा बोलणारे लोक असावेत हे उघडच आहे. वेदातून आणि उपनिषदातून ‘ चंद्र ’, ‘ मट्टी ’, ‘ अलर्क ’ सारखे शब्द आहेत. हे परभाषेतील असतील तर या शब्दांनी युक्त असे ग्रंथ ज्या ठिकाणी रचले गेले त्या पंचनद देशातच या जनाची वस्ती असली पाहिजे; आणि आर्यांचा या जनाशीं संपर्क तेथेच पहिल्यानें आला असला पाहिजे. चंद्र-मसू, तुर्-वसु सारखे दोन भिन्न भाषांतील शब्दांनीं बनलेले जोडशब्द त्या काळीं रूढ झाले हें खरे असेल तर त्या तथाकथित द्राविड वर्गांच्या अर्थीकरणास ऋग्वेदकाळीच सुरवात झाली हें निश्चित ठरतें.

(२) दोन भिन्नभाषिकांचा संबंध येऊन मिश्रणास आरंभ झाल्यावर परस्परांच्या भाषेचे एकमेकांवर कसे व किती परिणाम होतात याचा तज्ज्ञाकडून सूक्ष्म व सागोपाग तुलनात्मक अभ्यास झालेला आहे. त्याच्या साहाय्याने आपलें

हैं कोडें बरेंच उलगाडतें. भाषिक पुरावा या प्रकरणात याचें थोडें विवेचन आलें आहे.

(३) ऐतिहासिक काळातील काहीं गोष्टी विचारार्ह आहेत :

(1) वैवाहिक संबंधामुळें दक्षिणेंत महाराष्ट्रीकरण झपाट्यानें झाले. अगस्तीनें विदर्भकन्या लोपामुद्रेशी विवाह केला. शुक्राची मुलगी देवयानी ययातीची बायको झाली. या प्रकारच्या इतिहासपूर्व कालीन अनुलोम-प्रतिलोम विवाहाच्या कथा विशेष जमेस न धरता अलीकडील काही घटनाचाच आपण विचार करूं.

(11) वैवाहिक संबंधामुळें कानडी घराणी आधी प्राकृत व नंतर मन्हाटी बनली. शातवाहनाचें असें हें एकच उदाहरण नव्हे. चालुक्य, कदंब वगैरे राजघराण्याच्या नावाशी सादृश्य असलेली आडनावे मन्हाट्यात आहेत, पण कानडी जनांत तीं राहिलीं नाहीत. राष्ट्रकूट राजघराण्यांत मध्यहिंदुस्थानातील त्रिपुरीच्या चेदी वंशातील मुलीशी लग्न करण्याची रूढि दोन तीन पिढ्यापर्यंत चालत आलेली होती. याप्रकारे चालुक्यादि राजघराण्यात उत्तरेकडील राण्याबरोबर आलेल्या प्राकृत भाषेनें कर्णाटाच्या राजधान्यात येऊन आधी अर्धे व पुढे पूर्ण सिंहासन काबीज केलें.

(111) शातकर्णी राजाच्या अंतःपुरात प्राकृत भाषा बोलणाऱ्या स्त्रिया असत. 'श्रूयते च कुंतलेषु सातवाहनो नाम राजा, तेन प्राकृतभाषात्मकं अंतःपुरमेवं वर्तितो नियमः' अशी राजशेखर कवि माहिती देतो. 'शातकर्णीना संस्कृत माहीत नव्हते, त्यानीं प्राकृताला आश्रय दिला' असें डॉ. इरावतीबाई लिहितात. आर्यमिश्रण असलेल्या मंगोल शातवाहनात हाल, पुलिमायीसारखीं कानडी नांवां कशी? आणि त्यानीं कर्णाटकात आपलें मूळ माहेरघर असें कसें नमूद करून ठेवलें? डॉ. आर्. डी. बानर्जी यानीं हें घरणें कानडी आहे असें आपल्या ग्रथातून स्पष्ट निर्देशिलें आहे (Pre-historic, Ancient and Hindu India). डॉ. सुकथनकर आणि डॉ. बानर्जी या बऱ्या संशोधकानी पुढें माडलेल्या ताम्रपटासारख्या पुराव्याशिवाय पुढील कांही आंतरिक गोष्टीहि महत्त्वाच्या आहेत.

(iv) “वासिष्ठी-पुत्रस्य” यासारखे आईच्या नांवावरून वंश सागणारे याचे लेख आहेत. हे “मातृप्रधान कुटुंब-पद्धतीचे द्योतक आहे” असे डॉ. इरावतीबाई कर्वे म्हणतात. स्त्रियांच्या नावावरून कूळ सागण्याची रूढि आजही कानडी लोकात आहे. अशा प्रकारचे काही शिलालेख मिळतात. प्रा. कुंदणगार यांनी सपादिलेल्या संग्रहात याचे विवरण दिले आहे. पण डॉ. इरावतीबाई यांच्या मते शातवाहन आर्यमंगोल मिश्र वंशाचे असावेत आणि ते मध्य आशियातून आलेले उपरे लोक आहेत. डॉ. इरावतीबाईंनी आपले मत सिद्ध करण्यासाठी दोन गोष्टी करणे जरूर आहे. (१) डॉ. सुकथनकराना मिळालेला ताम्रपट खोटा आहे किंवा त्याचा अर्थ निराळा आहे हे दाखवावे. आणि (२) आर्यांत किंवा मंगोलांत मातृप्रधान कुटुंब-पद्धति होती असे सिद्ध करावे.

(v) शातकर्णी किंवा शातवाहन या नावाचा अर्थ अजून अनिर्णित आहे. तरीपण प्राचीन तमिळ ग्रंथातून येणारा एक उल्लेख निःसंदिग्ध निर्णायक नसला तरी किंचित् अर्थसूचक आहे. शातकर्णीना “नूरुवर् कण्णर्” असे संबोधले आहे. शंभर कण्ण (जन) असा याचा अर्थ होतो.

(vi) हा संदिग्ध उल्लेख सोडला तरी शातकर्णीची काही नावे अर्थपूर्ण आहेत. या घराण्यात “हाल” नामक प्रसिद्ध राजा झाला. हालप्पा आदि नावे कानडी लोकात प्रचलित आहेत. यांच्या वंशी पुलिमायी नावाचे राजे होते. वाघाला कानडीत पुलि असे नाव आहे. शूर पराक्रमी या अर्थी पुलि हा वाकप्रचार (Idiom) कानडीत आहे. ‘पुलि’वरून नावे घेतलेले राजे कर्णाट इतिहासात बरेच आहेत. महाराष्ट्राला चालुक्य पुलिकेशी या नावाचा विसर पडणे शक्य नाही.

(vii) महाराष्ट्रीकरणात राजे तर खरेच पण त्याजबरोबर त्यांचे सामंतहि सावंत झाले. कानडी काव्यातून वगैरे वर्णिलेले ‘मन्नेयरु’ माने बनले.

हलेबीडु होयसळांच्या दरबारी रचलेल्या कानडी काव्यांत प्रतिहारीच्या तोंडी मराठी वाक्य कसे याचा उलगडा येथे होत आहे. हस्तिशिक्षक राजत, मराठी बोलत. राजकुमारांचे शिक्षक तर संस्कृत-प्राकृत जाणणरे उभय भाषाविशारद असणे हे जरूरच होते.

आधीं 'प्राकृत' म्हणून पोसली गेलेली भाषाच पुढें मराठी भाषा-निर्मितीस व तिच्या वाढीस आवश्यक अशी पार्श्वभूमि निर्माण करण्यास कारण झाली.

वरील विवरण, मुख्यतः राजघराण्याभोवतालचें वातावरण मराठीच्या उदगमास व विकासास कसें कारण होत गेलें हे दाखविण्यासाठी केलेलें आहे. अर्थात् 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः ।' आज प्रतिष्ठित जें बोलतात तेंच उद्या सामान्य जनांच्या तोडी होतें.

(४) याशिवाय लाट-कर्णाटात सामान्यजनापर्यंत प्राकृताला नेऊन पोचविणारी दुसरीच एक महत्त्वाची गोष्ट आहे तिकडे अद्याप कोणाचें फारसे लक्ष गेलेलें नाही असे दिसतें.

जैनांनी येथें आपल्या मतप्रचारार्थ देशभाषेंतून ग्रंथ लिहिण्यास प्रारंभ केला. कर्णाटांत कानडी साहित्यात त्यांनीच प्रथम उत्तमोत्तम ग्रंथ रचले. या देशभाषेबरोबर आपल्या पाठशाळा व तीर्थक्षेत्रातून प्राकृत भाषेतील जैन-धर्मग्रंथांच्या अध्ययन-अध्यापनाची सोय केली.

अशा रीतीनें प्राकृत भाषा खेड्यापाड्यापर्यंत जाऊन पोचली. कानडींत तद्भवांची रेलचेल झाली. प्राकृतात देशी नावाखाली कानडीतून पुष्कळ शब्द शिरले. हेमचंद्राच्या देशी नाममालेत आलेल्या कानडी शब्दाची यादी डॉ. उपाध्ये यानी तयार केली आहे.

हळूहळू याचा परिणाम आज असा झाला आहे की, लाटदेशात कधीं काळी मूळ भाषा दुसरी होती हे तज्ज्ञांचे म्हणणेसुद्धा काहींना खरें वाटत नाहीं ! पण ही गोष्ट डॉ. स्टेन कोनो याना संशोधनाने सिद्ध करावी लागली आहे : "The substrata, over which, Gujarati and Marathi have spread was Dravidian " येथें द्रविडीयन म्हणजे कोण एवढाच आज प्रश्न आहे.

लाट देशातून मूळ देशभाषा संपूर्ण नष्ट होऊन प्राकृत भाषेनें ती जागा पटकाविली) कर्णाटाच्या उत्तर सीमाहि अशाच कारणानें कोलमडल्या व कानडी भाषा प्राकृत शब्दवैपुल्यानें, प्राकृतसम बनली.

(५) कर्णाटाच्या जनतेने प्राकृत व संस्कृताचे प्रेमाने स्वागत केलें म्हणूनच भाषेत येवढा मूलगामी बदल होऊं शकला. संस्कृत व प्राकृताकडील ओढीनें या कानडी लोकाना आपल्या भाषेत आनंद वाटेना. (याच्या उलट तमिळानीं मात्र मोठ्या हेव्यानै आपल्या वर्णमालेंत आमूलाग्र बदल होऊं दिला नाहीं. यामुळें संस्कृत-प्राकृत शब्दाना तमिळ वेष धारण करूनच त्या भाषेत जाणें भाग पडले. “ दंत ” शब्द तमिळ लिपीमुळें त्या भाषेत ‘ तंद ’ होतो ! तमिळाना आपल्या भाषेत मूलगामी बदल होणें खपलें नाहीं.) कानडीत संस्कृतची पूर्ण वर्णमाला आली. संस्कृत व प्राकृत शब्द मूळ स्वरूपातच कानडीत प्रतिष्ठित झाले.

संस्कृत व प्राकृत शब्द मिश्र करण्यानेच भाषेची गोडी जास्त वाढते या मताला अधिक मान्यता मिळाली. अभिजात जुन्या कानडीत लिहावे असे मानणारा पक्ष नामशेष झाला. कवीना आदर्श असा राजमार्ग घालून देण्याकरिता निर्माण झालेल्या ‘ कविराजमार्ग ’ नामक ग्रंथातील याविषयींचें मत नमूद करण्यासारखे आहे. उच्चारस कठिण असे विशेष संयुक्ताक्षरी शब्द वगळून बाकीचे ‘समसंस्कृत’ शब्द घेतले पाहिजेत असें या ग्रंथकाराचें मत आहे. याला जुन्या कानडी-विषयी त्रिलकूल आदर नाहीं. त्या जुनाट भाषेत लिहिण्यात आनंद नाहीं असे सांगतेवेळी या कवीनें दिलेल्या उपमैत त्याच्या मनातील हा तिरस्कार संपूर्ण व्यक्त झाला आहे. त्या ‘ पळगन्नड ’ मध्ये लिहिण्यात ‘ जरद्वधू-सुरत-सुखा ’ तील रसिकता दिसून येते असे तो म्हणतो ! (कविराज मार्ग १५०)

कविराजमार्ग हा ग्रंथ राष्ट्रकूट राजाश्रयाखाली लिहिला गेला आहे. नवव्या शतकाच्या आरंभी राष्ट्रकूटाच्या दरबारीच सुरू झालेल्या या भाषा-क्रातीनें, एका रीतीने, मराठीच्या उदयाची गुढी उभारली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. कानडी साहित्याच्या पुनरुज्जीवनाचे जैनाचे हे प्रयत्न परिणामतः मराठीच्या वादीस अनुकूल ठरले.

(६) जैनेतरात, ब्राह्मणाना कानडीविषयी आपुलकी उत्पन्न होईपर्यंत चौदावे शतक उजाडलें. कुमारव्यास, रुद्रभट्ट, लक्ष्मीश वगैरेंसारख्यानी उत्तम काव्यें लिहिलीं. पण तीहि संस्कृत-प्राकृत (मराठी) प्रचुर ! नवव्या शतकात कानडी भाषेचा नवा पाया घालतेवेळीं, ही भाषा संस्कृत-प्राकृतोद्भव आहे

अशा मुळातच झालेल्या चुकीच्या समजुतीचे हे परिणाम आहेत. कानडींतील मूळ जुने शब्द मागे पडून त्या जागी आर्यभाषेचे शब्द प्रतिष्ठा पावू लागले.

(७) ब्राह्मणात कानडीविषयी पुढील काळात काही थोडी आपुलकी, उत्पन्न झाली, ती प्रादेशिक अभिमानाची आवश्यकता भासू लागल्यानंतरची आहे. वीरशैवानीं मतप्रसाराकरिता कानडींत मोठें साहित्य निर्माण केले. जैनानंतर वैदिकाना टक्कर देणारी ही परंपराहि, ब्राह्मणाना कानडीविषयी अनास्था वाटण्यास कारण झाली. तरी पण प्लमरजनाना वैष्णव भक्तिमार्गाकडे वळविण्याकरिता माध्वदासवर्यांना कानडींत ग्रंथरचना करणे जरूर झालें आणि त्यांनी तशी खूप ग्रंथरचनाहि (दासरपदगळु) केली पण माध्वातील व्यास-कूटनामक गीर्वाणवाणीच्या अभिमान्याना हें पसंत नव्हते व नाही. हे दासपंथाला टाळकरी म्हणून कमी दर्जाचे लेखितात.

तेलंगणातील ब्राह्मणाना तेलगु भाषा सोवळ्यात चालते. देवाच्या पूजेचे मंत्र त्या भाषेतले असले तरी ते आह्निकाच्या वेळी म्हणण्यात तेथील ब्राह्मणाना काहीं गौण वाटत नाही. असे वाटूं नये याकरिताच तेलगु भाषा कण्वमुनिप्रणीत आहे अशी दंतकथाहि प्रचारात आणल्याचे दिसते. तमिळ भाषेचे प्रवर्तक अगस्ति ऋषि अशी समजूत असल्याने ती भाषाहि ब्राह्मणाना पूजेत चालते.

पण सोवळ्यात असताना कानडी भाषा बोलल्याने ओवळें होण्याची भीति कानडी ब्राह्मणाना वाटली ! अशी उदाहरणें दिवसेंदिवस कमी होत असली तरी आज मासल्याला मिळणारच नाहीत असें नाही. श्री पुरंदर-दासवर्यांनी कानडीत रचलेले भजन ग्रंथ पूजेसाठी संस्कृत मंत्राच्या पुस्तकाबरोबर ठेवलेले न खपून व्यासरायस्वामीच्या काही शिष्यांनी ते खाली फेकले अशी एक आख्यायिका आहे !

माध्व उत्तरादि मठाच्या स्वामीचें पचाग कानडी भाषेंत पण बालबोध लिपींत छापण्याची वहिवाट होती. कानडी लिपीवर सुद्धा बहिष्कार असल्याचें हें निदर्शक आहे.

कानडी भाषा ऋषिप्रणीत बनविण्याची येथील ब्राह्मणाना आवश्यकता भासलेली नाही; आर्षी संस्कृत, नंतर ती आत्मसात् करणें अशक्य झाल्यावर

प्राकृत व पुढील काळी मराठीकडे येथील ब्राह्मणांचा ओढा असलेला दिसतो.

यामुळे महाराष्ट्राजवळील कर्णाटात मराठीच्या प्रवेशाला मुभा मिळाली. तेलंगणाकडील कर्णाटात तेथील ब्राह्मणांनी तेलगूस जवळ केलें. तेलगु भाषेतील आदि कवि नन्नय भट्ट यास कर्णाट पंडित नारायण भट्टानेच 'तेलगु' भाषेत भारत रचण्यास उत्तेजन देऊन ते लिहविल्याचे प्रसिद्ध आहे. जैनांचे ग्रंथ कानडीत असल्याने जर ब्राह्मण कानडी शिकतील, कानडीप्रेमी बनतील तर त्यांचा वैदिक (हिंदु) धर्माभिमान शिथिल होईल अशी ब्राह्मण वर्गाला साधार भीति होती. जैनभारताच्या प्रचारानें व्यासभारत कर्णाटांत मागे पडले कुमारव्यासासारखा सुद्धा पंप भारताच्या आहारी गेला आहे. व्यासभारताहून निराळ्या कथा पंपाकडून त्याने उचलल्या आहेत. या आपत्तीतून सुटण्याकरिता ब्राह्मणवर्ग कानडी भाषा शिकण्यास विरोध करित असावा. कानडी नारायणभट्टानें कानडी भारताचे दुष्परिणाम घालवण्याकरिता नन्नय भट्टास तेलगूत लिहण्यास आज्ञा केली.

(८) हिंदुधर्माभिमानांनी वातापीच्या चालुक्यराजाच्या गुजरात व तेलंगणातील शाखानीं त्या त्या प्रांतात तेथील भाषेसच राजाश्रय देऊन ग्रंथ लिहविले, परंतु वातापी घराण्याची कानडी भाषा त्या प्रांतात टिकविण्याचा प्रयत्न त्यांनीं केला नाही.

कोल्हापूर, सागली, सातारा भागात कानडी बोलणाऱ्यांना "तुम्ही जैन काय?" असे विचारलें जाते याचा अनुभव प्रस्तुत लेखकास आहे. साताराकडील सुप्रसिद्ध जैन पाटील घराण्यात म्हाताऱ्या बायांच्या तोडी आजहि कानडी भाषा आहे पण पुढील पिढीत मात्र कानडीचा गंधहि दिसत नाही.

कानडीत "देशिक" शब्दाला अनाथ असा अर्थ प्राप्त झाला! 'देशी' म्हणजे जाडेभरडे; 'विलायती' म्हणजे उंची ही आजची मनोवृत्ति येथें आठवावी. मराठीतील 'राठ' (रट्ट, राष्ट्रिक) शब्दातील व्यंग्यध्वनि वरील कानडी वाक्प्रचाराला दुजोरा देत आहे.

कर्णाटातील हिंदूंची विशेषतः ब्राह्मणवर्गाची ही आतील मनोवृत्ति हिशेवात धरल्याशिवाय संबंध कर्णाट प्रात द्विभाषिक कसा याचा उलगडा होणार

नाहीं. कर्णाटात तेलगू, तमीळ, अथवा मराठी यापैकी एक तरी भाषा समजत नाही असा, केवळ कानडीच कळत असलेला भाग फारच छोटा असा आहे. महाराष्ट्रालगतचे मराठी झाले. तेलगूलगतचे राष्ट्रिक रट्ट-रड्डी, आभ्र झालेले दिसतील; दक्षिणेंत रामानुज-मताचा विशेष प्रसार झाला; दत्त व विठ्ठल परंपरेबरोबर कर्णाटात जसे मराठी आले तसा रामानुजमताबरोबर तेलगु किंवा तमिळ भाषेला प्रवेश मिळाला. अशाच कारणानी 'कर्नाटकराज्यलक्ष्मीरमारमण' नरपति कृष्णरायाच्या वेळी विजयनगरात राजाश्रय मिळून तेलगु साहित्यिकाचे तें मोठे केंद्र बनले ! मराठी संस्थानिकाच्या मराठी-अभिमानी वृत्तीची याच्याशी तुलना केली असता कानडी आणि मराठी या दोन जनाच्या मनोवृत्तीमधील अंतर स्पष्टपणे लक्षात येईल. मराठी सरदार व संस्थानिकानीं जेथें ठाण माडले तेथे आपली भाषा रुजविली व पोसली ! या वृत्तातावरून नर्मदेपासून कर्णाट सीमा कशा व का मागे हटत गेल्या याची थोडीतरी कल्पना येईल असें वाटतें.

आर्थीकरणाच्या प्रारंभी कर्णाटीयानी सर्व प्रकारच्या फेरफाराचें स्वागत केलें. तमिळाप्रमाणे ते तडून वागले नाहीत. पण नवीन सुधारणांच्या ओघात आपण स्वत्व संपूर्ण गमवून वसतो ही जाणीव उत्पन्न होण्यास बारावे शतक उजाडावे लागलें. मध्यंतरी त्यानीं काहीच विरोध केला नसेल असा याचा अर्थ नव्हे. पण बाराव्या शतकानंतर मात्र कानडी लोकानी कोणत्याहि फेरफारास अवसर द्यावयाचा नाही असा जणू काही चंग बाधला असे दिसते. कर्णाटाला प्रगतीचा कटु अनुभव आल्यासारखे वाटून, तेथील जनास सोलीव परंपराप्रेमास व रूढीस चिकटून राहाण्यात आनंद वाटूं लागला. प्रतिक्रियेची अशीच लाट वीरशैव व माध्वाच्या कट्टर मनोवृत्तीत दिसून येते.

पण या पार्श्वभूमीचें नीट आकलन न झाल्याने महाराष्ट्रभाषा व संस्कृति यातील समस्याची सरळ व समर्पक उत्तरे आजवर मिळालेली नाहीत. तुंगेपर्यंत, श्रवणबेळगोळपर्यंत महाराष्ट्राचा विस्तार होता अशी समजूत आहे. ही एकच समस्या घेतली तरी याचा खरा अर्थ काय हे न्यायमूर्ति रानडे किंवा लोकमान्य टिळक यासारखे एक दोन अपवाद वगळले तर किती जणाना समजले आहे याची शका आहे. लोकमान्यानी गुर्लहोसूरच्या सुप्रसिद्ध व्याख्यानात

आपण सर्व एक आहोत असे कर्णाट बांधवास सांगतेवेळीं, “ आजचा महाराष्ट्र म्हणजे पूर्वाचा कर्णाट होय ” असे म्हटल्याची आठवण कर्णाटकात अजून ताजी आहे. आतां, कानडी लोकांचा विश्वास संपादण्यासाठीं लोकमान्याचा हा एक राजकीय डाव होता असें विधान करून, लोकमान्यांवर आपण अन्यायानें अप्रामाणिकपणाचा आरोप लादीत आहोत याची चाड नसलेले व असे करण्यात आपलीच त्या प्रकारची मनोवृत्ति व्यक्त करणारे काही लोक निघतीलहि. पण न्यायमूर्ति रानडे याजवर तरी तशा प्रकारचे शितोडे उडविण्यास बिलकुल जागा नाही. ‘ The mixture of two elements (Marathi & Dravidian) is best illustrated by the peculiarities of the (Marathi) Language whose base is Dravidian but whose structure has been entirely fashioned by Aryan influence. ’ न्यायमूर्तींच्या या निर्णयावरहि काही मंडळी असा प्रश्न विचारूं शकतील की त्यांनी भाषाशास्त्रात प्राविण्य कधी मिळविलें ? आपल्या नसलेल्या विषयात मत देण्याचा त्यांना अधिकार काय ?

भारतीय भाषांचा उद्गम व विकास याचा अभ्यास व संशोधन करणें ह्याच ज्याचा मुख्य व्यवसाय होता त्या डॉ. ग्रियर्सन यांचें मत तरी विचाराई होईल काय ? Linguistic Survey of India या नावाच्या प्रचंड ग्रंथाचे मुख्य संपादक या नात्याने त्यांनी आर्य व द्रविडवर्गीय भाषांचे एकमेकांवर झालेले परिणाम व त्याचा विस्तार वगैरेविषयी आपल्या ग्रंथात विस्तृत चर्चा केली आहे. ते म्हणतात : When an Aryan tongue comes into contact with an uncivilised aboriginal one, it is invariably the latter which goes to the wall. The Aryan does not attempt to speak it, and the necessities of intercourse compel the aboriginal to use broken pigeon form of the language of a superior civilisation. As generations pass, this mixed jargon more and more approximates to its model and in process of time the old aboriginal language is forgotten and dies a natural death ..we can watch it in all stages of its progress

वरील उताऱ्यांतील ‘ aboriginal ’ आणि ‘ uncivilised ’ हे दोन शब्द सोडले तर बाकी सर्व विचार शास्त्रीय आहेत असे भाषाशास्त्राच्या

दृष्टीनें आजहि म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. डॉ. ग्रियर्सनाच्या वेळी सैध्व संस्कृतीचे उत्खनन झालेले नव्हते, शिवाय द्रविड संस्कृतीचा अभ्यासाहि विशेष मुरू झाला नव्हता आणि म्हणूनच डॉ. ग्रियर्सनसारखे लोक वरीलप्रमाणे शब्दयोजना करित असत.

आर्यवर्गीय भाषा प्रसरणशील आहेत. त्या जेथे जाऊन पाय रोवतात तेथून मागे हटत नाहीत. त्याची विशेष वाढ झाली नाही तरी शतकानुशतके त्या तगून तरी राहतातच. नीलगिरी, त्रावणकोर, मद्राससारख्या, महाराष्ट्राचा संबंध सर्व तऱ्हेनें तुटलेल्या प्रांतात कधी काळीं गेलेले मराठी भाषिक आजहि आपली भाषा मोडक्या तोडक्या स्वरूपात का होईना पण टिकवून आहेत.

द्राविड भाषाविषयी याच्या उलट प्रकार डॉ. ग्रियर्सन यांना सर्वत्र अनुभवास आलेला आहे. आर्यभाषावर्गीय प्रदेशात सापडलेल्या द्राविडवर्गीय भाषा कालांतराने नाहीशा होतात याचा अर्थ द्राविडवर्गीयभाषिक लोक आर्यवर्गीय भाषा स्वीकारून आपली भाषा विसरतात असाच होतो ना? द्राविड भाषिकातहि कानडी बोलणाऱ्याविषयी तर हा नियम शेंकडा ९९ इतक्या हिश्यानी खरा आहे. सातारा-कोल्हापूरकडील जैनलिंगायत घराण्यात कानडी कसे लुप्त होत आहे हे या क्षणीहि पाहावयास मिळेल. बेवूर, मुधोळकर, गजेद्रगडकर, बनहट्टी, विजापूरकर वगैरेसारखी अस्सल कानडी गावाची आडनावे घेतलेल्या घराण्यांना महाराष्ट्रात गेल्यावर 'हे आम्हासी कानडे' असे म्हणण्याची लौकरच पाळी येते.

कर्णाटत हरिहर श्रवणबेळगोळपर्यंत मराठी भाषेचे पडसाद कार्नी पडले तर त्याचा अर्थ काय करावयाचा? डॉ. ग्रियर्सन याच्या सूत्राप्रमाणे मराठी भाषिक तेथपर्यंत पसरले होते, महाराष्ट्राचा विस्तार तेथपर्यंत होऊं पहात होता असे म्हणावे लागते.

डॉ. ग्रियर्सन हे आपल्या संशोधनात ठाम अशा ठरलेल्या आपल्या सूत्रा-प्रमाणे, बलुचिस्तानकडील द्राविडवर्गीय अवशिष्ट ब्राहुई भाषेला ती तेथे उपरी आहे असे म्हणण्यास तयार नाहीत. द्राविडवर्गीय जन सिंध-पंजाबपर्यंतहि होते. आर्यांच्या प्रसारक वृत्तीमुळे द्राविडवर्गीय भाषा विदीर्ण होत. तळाशी बुडी घेत घेत त्या तेथे ब्राहुईच्या रूपाने अवशिष्ट राहिल्या आहेत.

यावरून वन्हाटकडील चादा भंडारा जिल्ह्यात अजून जिवंत राहिलेले कुसंब व होलेय याची कानडी भाषा व नाशिक, खानदेशकडे नावाचे कानडी राहिलेले हटकार गौळी (Kanadas) हे सर्व उपरे नसून (ब्राहुईप्रमाणेंच) त्या भागातील मूळ जन असैं म्हणणें क्रमप्राप्त ठरते. मराठीच्या प्रचारात तेथील कानडी विरून जाता जाता हे असे मागे राहिलेले अवशेष आहेत.

एकूण काय ?

जुन्या मराठी व कानडी भाषेचा तुलनात्मक अभ्यास केला तर त्यावरून या भाषा एके काळी एकत्र वाढल्या असल्या पाहिजेत अशा निर्णयाला आपण येऊन ठेपतो. कानडीतील प्राकृतरूपें, मराठीच्या जन्मापूर्वीपासूनच या दोघाचा (कानडी व प्राकृताचा) निकटवर्ती संबंध होता हे दर्शवितात. मराठीचे मूळ जन व कानडीभाषिक मूळ जन हे परस्पराचे आनुवंशिकसंबंधी असावेत याचा निर्वाळा मराठीतील कानडी लकत्री, नामपदे व धातु देतात.

कर्णाट व मरहट्टातील मल्हारी, विठ्ठल वगैरे देवता व लोकाच्या चालीरीती वगैरे गोष्टी वरील भाषिक निर्णयास पाठिंबा देतात. चालुक्य राष्ट्रकूटादि कर्णाट-मरहट्टाचीं राजघराणीं आपला वंशवृक्ष यदु-तुर्वसूंपासून वाढल्याचे सागतात. कानडे आणि मरहट्टे यात “आनुवंशिक संबंध असावा” असा निर्णय देणारा पुरावा लक्षात घेता आपण यदुतुर्वसुवंशीय अशी या राजघराण्यात असलेली श्रद्धा निराधार म्हणता येणार नाही.

शिवाय पाली ग्रंथावरून अंधकवृष्णि यादवाच्या कुळाची परंपरा आर्येतर असावी असैं दिसून येतें. वेदातील काहीं भाग या तर्काला पोषक आहेत. याच अनुरोधाने इतिहासकाळातील रिष्टिक-भोजकाची परंपराहि फार उद्बोधक ठरते.

आजच्या ज्ञात गोष्टी जमेस धरून मागे शोध घेत गेले असता जुळ्या भावंडाप्रमाणें दिमणारे हे कानडे व मराठे याची पूर्वपरंपरा आपणास रिष्टिक-भोजक व यदु-तुर्वसु अशा जोडनावाच्या जनापर्यंत नेऊन मिडविते.

वेदकाळी आर्येतर द्रविडवर्गीय जन हे पंचनद देशात होते या आधुनिक संशोधकाच्या निर्णयाच्या अनुसंधानात, वेदातील यदु-तुर्वशाच्या हालचाली,

मोहेंजोदारोसारखीं मोठीं शहरें वसवून वैभवांत असलेल्या पूरूंचें दर्शन घडवितात. महाभारतातील यदुजनांची कुटुंबपद्धति व रीतिरिवाज यावरून ते आर्येतर असावेत असा दृढ तर्क करता येईल. पाली ग्रंथातील उल्लेख हा तर्क दृढतर करतात. प्राकृत भाषेतील लकबीचा सरळ अर्थ लावण्यास त्या भाषेचे मूळ लोक आर्येतर असावेत असे समजल्याशिवाय गत्यंतर राहात नाही; आणि दक्षिणा-पथातील राजघराणीं आपला संबंध यदुतुर्वसूंशी जोडतात या घटनेमुळे वरील तर्क दृढतम होतो.

याप्रमाणें कोणत्याहि अंगाने विचार केला असता तोच निर्णय ठाम होत असेल आणि महत्त्वाच्या बाबतींत एकमेकांचा ताळापडताळा एकमेकाना मिळत असेल तर त्या तर्कात पुष्कळच तथ्याश आहे असें म्हणणे फारसे वावगें होईल काय ?

सूचि

अकलकोट स्वामी	१९०	कदलीबनीं जाणें	१७१
अग्नि पूजा	१५४, १५५	कन्नड कानडी पाहा.	
अडका	१८३	करण-कर्ण पाहा.	
अलम प्रभु	१६४, १६५, १७१, १७३, १७६	कर्ण	२४, ६९, ७७, ७८, १२६
अंडे (धनगर) हंडेवजीर	५६	कर्णाट	२४, २९, ३६, ३७, ५०, ६५, ६८ ते ८३, ९४, ९६
अंधक-वृष्णि (धनगर)	५६		१००, १०१, १११, १३१
अंधस् (दूध, अन्न)	७२		१३६, १४३, १४८, १४९
अव्यक्त मनाची व्यक्त रूपें	१६		१९१, १९४, १९६ ते २१६
आराध्य ब्राह्मण	१२८	कर्णाट-राज्यलक्ष्मीरमारमण	२१३
आरिय (मन्हाटे)	१६, ६४, ८८, १०८, २०४	करुनाडु	२२, १९८
आर्यावर्त	४६, २०५	कळ् रसार्थक शब्द	१२५
आर्याकरण	१६, ६०, ६३, २०२	कलेश्वर	१२४ ते १२६
इंद्र	१४, ५७, ११३, १३३ ते १३८, १४४	कानडी	२१, २८, ३७, ४३, ४४, ४८, ७१, ७८, ८३, ८६ ते ८८, ९६ ते ११०, ११८, ११९
इंद्रा-पर्वता	१३७, १३८		१२६, १६४, १७२, १९१
उज्जयनी-कालेश्वर	१२५, १७८		१९३, १९५ ते १९७, २०७
ऊर, ऊरा, ऊरु	३५	कानड गौळी	७८, ७९, १२३, १२४
ऋषि व मुनि निराळे	१३, १४		२०५
एलम्मा, यलम्मा पाहा.		कानफाटे (नाथ)	१५०, १८४
कण्ण करण, कर्ण पाहा.	१२५, १२६, २४, ६९, ७७, ७८	कालेश्वर (महान्)=कलेश्वर	१२५
कण्ण-कण्ह भिन्न	७८, १२६	काळ उज्जयनी	१७८
कणेश्वर, कळ् पाहा.	१२६	कुटुंब द्राविडवर्गीय शब्द	७६
		कुटुंब ब संस्था	६१, ६३

कुटुंबिन्	७६	गौड-ब्रंगाल	१४३, २१
कुडुवोकलिग	७६	चक्रधर	१६७-१७४
कुणवी (मराठा)	७६	चन्दला परमेश्वरी	१४६
कुत्रा	१५१, १५२, १९०	चन्द्र	११६-१२०, ८५, १४६,
कोलमुंडा (जन)	१४४		१४७
कोल नावाची गावे	१४४	चंद्रात्मजरुद्र	१०३
कोलापूरदेवी	१४४, १४२	चन्द्रमस्-आर्य द्रविड शब्द	११६
खंडेनवमी	१३१	चालुक्य	५१, १९८, १९९, २०८
खडोबा	१२९ ते १३५	चांग	१२०, १२१
खानदेश	७७ ते ८०, १२६, २०१	चेन्	११७ ते १२२ १४६-१४७
गण (समूह)	१६६	छान	१४७
गण (मरुताचा)	१६६	जगदंबा	१४१, १४८
गणाराधना (वीरशैवात)	१६६	जंगम	१६५
गगवश तुर्वसूंचा	७०	जाधव मराठे यादव	५६
गगवाडी गंगेत घोडे न्हाळे	१९६	जैन	९५, १५६, १६२, १६३, १६९,
गुरु	१५१, १५८-१६०, १६४-१९०		१७०, २१०, २१२
गुरुपादोदकप्रसाद	१६५, १८३, १८७	ज्ञानी-चाडालहि गुरु	१५८, १८८
	ते १९१	ज्ञानेश्वर	१५०, १७४ ते १८४
गुंडम प्रभु	१६७, १७२, १७३	ज्ञानेश्वरी	१८, २०३, १८०
गोकर्ण गोपराष्ट्र	१२३, १२४	झाडमंडळ = झाडिमंडळ	२८, २९,
गोधन	४३, ७१		३०, ३१
गोमटेश्वर	१७०	टोबे महाराज	१९०
गोरखनाथ	१६१	तमिळ	१२, २२, ४१, ८७, ११७,
गोवर्धनगिरी	१३५		१३९
गोवा गोवाट	१२३	तिलंग = तेलंग (राग)	३१
गोविंद प्रभु	१६७	तिबेट	१४३
गौड-पाटील	४७	तिरमिड	२२

तिरसष्ट	१४	देशास नांव येण्याच्या रीति	१९, ३२,
तुक्क-तुका	१४५		३३, ४१-४५, ७७, ७८
तुरु गोसमुदाय	७१, ७२	देशी	२३, ३८, ४८, ८१, ८९,
तुरुकार-हट्टिकार	७२, १२४, २०४		२१२
तुर्क तुरुष्क, यवन	७२	द्रविड	२२, ४९, ५६, ५७, ५८,
तुर्व	७०		६१, ११
तुर्वश	१३, १५, ५७, २१६	द्वारका (कुंतल)	१९९
तुर्वसु	५७, ६८ ते ७२, ८०	धन (गो) दन पाहा.	४३, ५५,
तेलगु	३९		५६, ६०, ७१
तेलंगी ब्राह्मण	२१	धनगर हट्टिकार पाहा.	
त्रिषष्टी पुरातन	१४, १६६	धनवडे	२७, ५५
त्रिषष्टि मरुत	१६६	नट	२४, ६९, ७४, ७६, १९९,
त्रिषष्टि शलाकापुरुष	१४		२००, २०१
त्रैपुरुष देवालये	१४१	नागार्जुन	१७२
त्र्यंबकेश्वर	५०, १२३	नाट नट पाहा.	२४
थुंकी झेलणें	१८५-१८६	नाट्टन्	७७
दन	४३, ७१	नाडव	७४-७५
दनगार=धनगर	४३, ७२	नाथ	१६१-१८६
दत्त	१५०, १५१-१५३	नान्यदेव (कर्णाट क्षत्रिय)	९३
दक्षिणापद=दक्षिणापथ	२२, २४, ६९	नृसिंहसरस्वती	१९०, १९४
	२०५	नेपाळचें कर्णाट राजघराणे	९३
दिवाळी-दसरा वाकप्रचार	१४३	पंचाचार्य पक्ष	१२८
देवगिरी यादव	५१, ६५, ८३, १०१,	पट्टण = पाटण = पाटणा	४५
	१०३, २०२	पट्टि-हट्टीचे मूळ रूप	३८, ३९, ४५
देवयानी	६१		४२, ४३, ४४
देवव्रत	१४, १५	पड्डु (धातु) पासून निष्पन्न शब्द	३९,
देशस्थ ब्राह्मण	६४, ६५		४५
		पत्ति = पट्टि	४७, ५०, ५५, ५७, ६०

पत्तन = पट्टण	४७	बसव	१६५, १६७
पंप-कानडी महाकवि	९८, १३३, १४३, १९६	बौद्ध	२०, १६१, १६२, १६४, १६९, १७२
पवाड-पोवाडे	१९६	ब्राहुई	४९, २१५
पर्बत पूजा	१३२, १३५	ब्राह्मण	५३, ६४ ते ६७, ११२, १३२-१३३, १५१ ते १६३, १६८, १६९, १८७
पशु वसु पाहा.			
पाटिल गौड पाहा	४७		
पाडा-पाडि	३४, ३५	भक्तासारखा देव	१२६
पाडि वसतिस्थान, वाडि, गोटा	३९ ३९-४२	भोज भोजक	५९, ७३, ७७, ८०, २००, २०१
देश	३४		
पारा = हारा, पाडा पाहा.	४५, ४६	मंगळ	१४५
पालु हालु पाहा.	३८	मटची	४८
पुलि	२०८	मणि (असुर)	१४०
पुलिगेरे (ग्रामनाम)	१७८	मध्वाचार्य	१६९, १७०
पुलिकेशी चालुक्य राजे	२५, २०८	मरहट्टे = मन्हाटे	५२ ते ६७, २७, ५० २८, ३१, १२३, १३६, १३७, १४३
पुलिमायी सातवाहन राजे	२०८	मरहाट = मन्हाट = वन्हाट	१८ ते २५ ३७
पुर-संस्कृति आर्येतराची	५८, ५९, १३५, १२		
पुरंदर	१२, ५८	मराठीकरण कानडी शब्दाचे	२७, २९, ३५, ४३, ७८
पुराणलेखनतंत्र	५८, ६१, ११४, १३४, १३५, १४०, १४४, १४७, १४८, १५२, १५७	मराठे,	२१, २८, ५३, ६७, ६९, १११, १२४, १३१, १३६, १३७, १३८, १९५, २०१, २०७, २१५
पूरु = पुरु जन	५७, ५८, १३५, ११, १३	मर्कट कोण	२३
फकीर	१७६	मन्हाट-महाराष्ट्र शब्दाचें मूळ	१८ ते
खंट नाडवजन	७५		३१

मन्हाटी ११, १७ ते ३१, ९७, १००, १०२, ११०, १९५	मारुति शेन्दूर वर्ण का माळ = माड, डोगर, मुनि मुसलमान मूळमहाराष्ट्र = वऱ्हाट मृध्रवाचा यतिसंप्रदाय अवैदिक	१२२ १३८ १३, १४ १७७, १७८ २४, २५, ३१ १३, ८६ १५१-१५८,
मन्हाटे मराठे पाहा. आर्यद्राविड आर्य नव्हे	६० ५५-६३, ६९, ७३, ७४, ७७	
मले = माळ = माड	१३८	
मल्ल-जन	१३२	
मल्लय्य मल्लजनांचा देव	१३१	यदु १२, १३, १६, २५, ५५, ५७-६२, ६८, ८५, २१६
मल्लासुर	१३५	
महरठ भारतीय प्राकृतात नाही	३०	ययाति ६१, १४
महानवमी-वाक्प्रचार	१४३	यल्लम्मा १४७-१४९
महानुभाव	१५१, १६७, १७४	यादव यदुवंश गौळी ५५, ५७, ५८ ७०, ७२, १२, १३
महाराष्ट्र = कर्णाट	१९७ ते २०१	
महाराष्ट्र १७ ते ३१, ५०, ५१, ५३, ८२, ८६, ९५, १००, १२२, १२९, १३१, १३३, १३६, १४३, १४७, १४९, १५०, १६७, १७७, १८६, १९४, १९५, २१७		योग व साख्य अभिन्न १४ योगिनी १४, १८४ रट्टपाडि ३६, ५० रड्ढि-पाटिल-रट्ट, राष्ट्रिक ७६ रठिक ७४, ७५, २१, ३० राट-रट्ट, राटोड जन २१, २११ राधाकृष्ण भक्ति १८४ रामदास १८६, १८९, १२२, ५० रामानंद १८५ राष्ट्रकूट कानडी घरारणे २१, ६९, ७० राष्ट्रिक २२, ७३, ७७, २०२ रुद्र १११ ते १२२ रुद्रिय कोण १३४
महाराष्ट्रीकरण	२०२ ते २१५	
महालसा-म्हाळसा	१३०, १३८	
महिष जन	१४३-१४४	
महिषासुर मर्दिनी	१४४	
मातुलकन्या विवाह	६३	
मातृप्रधान कुटुंबपद्धति	६३, २०१	
मामा-भाच्यांच्यामध्ये वैर कां	६०, ६१	
मारवाडी (वाक्प्रचार)	२१	

लक्ष्मी श्रीदेवी	१४६-१४७	शब्दाची देवाण घेवाण	४८,
लाट=लाड	१९९, २००, २०९		१०७, ११९, १२७
लाट-कर्णाट सयुक्तदेश	१९९	शंबर इंद्रवैरी	१४, १३८, १४६,
लिंभा-कोलमुंडा भाषेंतील शब्द	१२६,	१४७, १४८, १४९, १९६, १९७	
	१२७	शंभु-शेन्भु	११९
लिंगवन्त	१२८, १५४-१६७, १६८, १४	शाक्तसंप्रदाय	११४, १४५, १८४
वरहाट = वन्हड = वराड	२५-२८,	शातवाहन	२०७, १६, ५१
	३१, ३७ ५०	शिन् = शेन् = चेन् = केन्	११७
वराळी राग	३२	शिनीवाली	१४६, १४७
वंशा	७१	शिव = रुद्र	१११ ते १२२
वसु (पशु)	७२, ७१	शिवरात्र-शिनीवाली पूजा	१४७
वसुबारस	४१	शुक्र व्यक्तिनाम, तुक्क	१४५
वाक्प्रचार	२१, ८९, १११, १८५,	शुभ-शुभ्र, (गौर वर्ण)	
	१९६, १९७, २१२, १४	आर्योची दृष्टि	१२१, १६४
वाट = वाटि = वाडि, वाड	४२, ४५	शून्य बौद्धाची परिभाषा	१८०
वारकरी संप्रदाय	१७४ ते १९४	शेन्दुर-शिन्दुर	११७
विठ्ठल संप्रदाय	१७४	श्रवणबेल्लुगोळ	१०३, १७०, २१३
विजापूर मराठीचें ठाणें	२०४	श्रीचक्रपूजा	१४५
वीरशैव लिंगवन्त पाहा.	१६४-१६७,	श्रीपर्वत श्रीशैल पाहा.	१७१
	१६८, २११, १४	श्रीपादश्रीवल्लभ	१९०
वेली परतविणे	६३	श्रीशैल-पर्वतेश्वर	१२३, १७१, १७२
व्रजभाषा गौळियाची	४९, ९०, ९१,		९४
	१६	संस्कृत कानडीची जननी	९६
शांकर = शेन्कर	११९	संस्कृतीकरण-देश्य शब्दाचें	२२, २९
शांकराचार्य (आद्य)	१५७	३९, ४७, ४८, ३१, ७६, १७४	
शनि (व्यक्तिनाम)	१४५	सत्य (ज्ञान) माणुसकी आणते	२०१
शब्दसंकेत	५२	सन्धिविग्रही परराष्ट्र मंत्री	९९, २००

संन्यास पंथ	१५३-१५८, २३, १४
सातवाहन = शातवाहन	२०७-२०८
सात्वत (यादव)	५६
सांख्य	१४
सिन्दुर = शिन्दुर	११७, १२२
स्त्रियांना धार्मिक स्वातंत्र्य	१६६
सूर्य उपासना	१३९-१४१
सेउणयादव देवगिरी यादव पाहा.	
सेनराजे	
बंगालातील कर्णाट क्षत्रिय	९२
सोनारपुर	२०४
सोमनाथ	१७८
सौराष्ट्र	१७८
हटगार-धनगर	२७, ४३, ४८, ५०
	५७, ६०, ७२

हट्ट-हाट शब्दव्युत्पत्ति	३७, ३८
हट्टि-पट्टि	२८
हट्टिहब्ब-वसुनारसापासून	४१, १४२
हंडे वजीर-अंडे पाहा.	५६
हनुमान् कर्णायात	१३२
हाटक देश = महाराष्ट्र	२८, ५०, १२३
हाटकेश्वर	१२३
हार = पार	४६
हारा = पारा = पाडा	४६,
हाल, हाला	३५, १०८, ८९
हालु = पालु	३५
हिंदूराय सुरत्राण	१९२
होयसळ यादव	५१, ६५, ९९, १०१

